

“सव्यदानं धम्मदानं जिनाति ।”

धर्मपद

(सुबोध मराठी भाषांतरासह)

अनन्त रामचंद्र कुळकर्णी

सन १९५६]

साधी प्रत २ रुपये
अर्धकापडी २॥ रुपये

[बुद्धान्द २५००

आभारप्रदर्शन

ह्या पुस्तकाच्या लागणारा समग्र कागद नागपूरचे सुप्रसिद्ध दानद्वार श्रीमंत बाबुराय धनवडे यांनी दिल्या आहे. ह्या त्यांच्या उदार देणगीबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. तसेच ज्या ज्या सदगृहस्थांनी हे पुस्तक छापण्यात मला आर्थिक मदत केली त्यांचा मुद्दा मी ऋणी आहे.

श्रीयुत लक्ष्मण रामचंद्र कुळकर्णी, एम. ए., माजी प्रमुख, पाली भाषाविभाग, नागपूर विद्याविद्यालय यांनी धर्मपदाचे हे भाषांतर करण्याचे वेळी मला जी मदत केली तिबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

तसेच नारायण मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्रीयुत पांडुरंग नारायण धनवंशी यांनी हे भाषांतर व पुर्ण तपासण्यात मला बरीच मदत केली आहे, त्याबद्दल मी त्यांचा मुद्दा ऋणी आहे.

नागपूर ता. १८-५-५६

अनंत रामचंद्र कुळकर्णी

मुद्रक :

पां. ना. धनवंशी, वी. एस्. सी.,
व्यवस्थापक, नारायण मुद्रणालय, धनतौली, नागपूर

प्रकाशक :

अनंत रामचंद्र कुळकर्णी,
सेक्रेटरी, बुद्ध सोसायटी,
धरमपेट, नागपूर ३

फटकें कहकर साहेब साहेब
विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।
मुद्द सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ
दोन शब्द : श्री. वा. रा. पुराणिक	५
पुरस्कार : डॉ. भवानीशंकर नियोगी	६
द्वद्गत	(१) ते (२२)
धर्मपद	(२३) ते (१२६)
१ यमक वर्ग	... (२३)
२ अप्रमाद वर्ग	... (२८)
३ चित्त वर्ग	... (३१)
४ पुष्य वर्ग	... (३४)
५ बाल वर्ग	... (३७)
६ पंडित वर्ग	... (४१)
७ अहंन्त वर्ग	... (४५)
८ सहस्र वर्ग	... (४८)
९ पाप वर्ग	... (५२)
१० दण्ड वर्ग	... (५५)
११ जरा वर्ग	... (५९)
१२ आत्म वर्ग	... (६२)
१३ लोक वर्ग	... (६४)
१४ बुद्ध वर्ग	... (६७)
१५ सुख वर्ग	... (७१)
१६ प्रिय वर्ग	... (७४)

	विषय	पृष्ठ
१७	क्रोध वर्ग	(७७)
१८	मल वर्ग	(८०)
१९	धर्मस्थ वर्ग	(८५)
२०	मार्ग वर्ग	(८८)
२१	प्रकीर्ण वर्ग	(९२)
२२	निरय वर्ग	(९६)
२३	नाग वर्ग	(१००)
२४	तृष्णा वर्ग	(१०३)
२५	भिक्षु वर्ग	(११०)
२७	ब्राह्मण वर्ग	(११५)
परिशिष्ट १	: पंदरीचा विच्छल	(१२७) ते (१३८)
परिशिष्ट २	: निशरण आणि पंचशील	(१३९)—(१४०)
परिशिष्ट ३	: महामङ्गल सूत्र	(१४१) ते (१४३)
परिशिष्ट ४	: करणीयमेव सूत्र	(१४४) ते (१४६)
	.	
	.	
	...	

	..	
	.	
	..	
	.	
	...	

कहकर दाहिने हाथसे एक यारमें कुश उखाड़े—
 विरञ्जिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।
 नुद सर्वाणि पापानि दध स्वस्तिकरो भव॥

दोन शब्द

माझे मित्र श्रीयुत अ. ए. कुळकर्णी, सेक्रेटरी, बुद्ध सोसायटी, नागपूर, हे १९४४ सालापासून भगवान बुद्धाच्या शिक्वणुकीचा प्रचार करित आहेत व बौद्धधर्मप्रसारार्थ त्यांनी १९४६ मध्ये आपल्या वादत चाललेल्या वकिलीच्या धंद्याला रामराम टोकून एकनिष्ठेने भगवान बुद्धाच्या धर्माचा प्रचार करण्यास सुरवात केली. त्यांच्या मते बुद्ध-धर्म हिंदु धर्मापासून निरगळ नाही. हिंदु धर्मातील सर्व विचार व तत्त्वे यांत आहेत व बुद्धीव्य पट्टील अशा रीतीने तीं भगवान् बुद्धाने सांगून लोकांस परा धर्म शिकविला आहे.

आगामी बुद्ध जयंती ही भगवान् बुद्धाची २५०० वी जयंती आहे. ह्या प्रसंगी श्री कुळकर्णी यांनी परिश्रम घेऊन धर्मपद या बौद्ध धर्मग्रंथाचे मराठी भाषांतर जनतेपुढे ठेवण्याचें ठरविलें हें ठीकच आहे. ह्या भाषांतराचे काही भाग मी वाचले. धर्मपद हा आचार-प्रधान प्रसिद्ध ग्रंथ आहे व श्रीयुत कुळकर्णी यांनी सर्वसाधारण लोकांना समजेल अशा भाषेत त्याचें भाषांतर करून तें जनतेपुढे ठेविलें आहे. बुद्ध सोसायटी (नागपूर)चा अध्यक्ष या नात्याने मी श्रीयुत कुळकर्णी यांचें त्यांच्या या कार्याबद्दल अभिनंदन करितों. या ग्रंथास स्वतः श्री. कुळकर्णी यांनी 'दृढगत' रूपाने प्रस्तावना लिहिली आहे व डॉ. नियोगी यांनी उद्बोधक सविस्तर पुरस्कार लिहून श्रीयुत कुळकर्णी यांच्या प्रयत्नाबद्दल त्यांना यश चिंतिलें आहे. मी सुद्धा श्रीयुत कुळकर्णी यांना त्यांच्या या कार्याबद्दल सुयश चिंतितों व त्यांचें बौद्ध धर्म अथवा सद्धर्म प्रचारकार्य उत्तरोत्तर वाढो अशी भावना प्रकट करितों.

सिव्हिल स्टेशन, नागपूर, }
दिनांक १८-५-५६ }

चा. रा. पुराणिक
अध्यक्ष, बुद्ध सोसायटी, नागपूर

पुरस्कार

श्री. अनंत रामचंद्र कुळकर्णी यांनी धम्मपदाचें भाषांतर करून तें जनतेपुढे सादर केलें आहे. श्री. कुळकर्णी हे सर्वांच्या परिचयाचे आहेतच. त्यांनी आपल्या यकीलीचा व्यवसाय सोडून बुद्धधर्माच्या प्रचारकार्याला स्वतःला बाहून घेतलें आहे. या पुस्तकाच्या प्रकाशनाने भगवान बुद्धाच्या धर्मोपदेशाचें ज्ञान बहुजन समाजाला सहज प्राप्त होईल.

बुद्धधर्म ज्या ग्रंथरशीत साठला आहे त्याला त्रिपीटक असें म्हणतात—१ लें सुत्त पीटक, २ रें विनय पीटक, ३ रें अभिधम्म पीटक. सुत्त पीटकाचे दीपनिकाय, मज्जीमनिकाय व खुद्दकनिकाय असे भाग आहेत. सूत पीटकांत भगवान बुद्धाचा उपदेश त्यांच्याच शब्दांत संप्रहित केला आहे. धम्मपद हें खुद्दक निकायांत अंतर्भूत आहे. त्रिपिटिकेप्रमाणे धम्मपदहि मूळ पाली भाषेंत आहे. यांत २६ अध्याय असून श्लोक संख्या ४२३ आहे. धम्मपदाच्या प्रती चिनी व तिबेटी भाषेंतहि आहेत. धम्मपद हें भगवान बुद्धाच्या धर्माचें सार आहे.

भगवान बुद्धाच्या उपदेशाचें रहस्य समजण्यात वैदिक धर्माच्या वैचारिक पूर्वपीठिकेकडे लक्ष दिलें पाहिजे. ज्याला हिंदुधर्म म्हणतात तो पौराणिक आहे, शुद्ध वैदिक नाही. पौराणिक धर्मांमध्ये भक्ति व मूर्तिपूजा यांना प्राधान्य आहे. वैदिक धर्मांमध्ये यांना असे स्थान नव्हतें भगवान बुद्ध हे वैदिक परंपरेंतून उदयास आले होते ही गोष्ट वाचस्पति मिश्रासारख्या महापंडितानेच प्रतिपादन केली आहे. भौपाळ जवळच्या सांची नामक टेकडीवर अशोकमालीन सोदकामाचीं चित्रे आहेत. त्यांत भगवान बुद्धाला संबोधि म्हणजे बुद्धत्व प्राप्त झालें प्रसंगानें चित्र आहे. त्यांत अश्वत्थवृक्ष व ओटा दाखविल्या आहे,

• दाहिने हाथसे एक धारमें कुश उखाडें—
सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।
सर्वाणि पापानि धर्म स्वस्तिकरो भव॥

पण बुद्धाची मूर्ति नाही. याचा अर्थ असा की इसवी सनापूर्वी २५० वर्षेपर्यंत बुद्धाच्या मूर्ति केल्या जात नसत. याचे कारण हे की बुद्ध हे वैदिक परंपरेतील होते.

वैदिक धर्म हा विश्वयापक धर्म आहे. तथा पौराणिक धर्म नाही. भगवान् बुद्धाने उपनिषदांतील धर्मांच्या पायावर आपला धर्म उभारला व तो सर्व जगांत प्रसारित केला. मॅक्स मुलर साहेबाने असे म्हटले आहे : “यहुदि, ग्रीक, रोमन किंवा ब्राह्मण लोकांनी धर्मप्रसाराचे कार्य केले नाही. कारण धर्म ही राष्ट्रीय संपत्ति आहे अशी त्यांची समजूत होती. धर्म हा जन्मनिष्ठ असतो अशीच भावना होती. परंतु जगाच्या इतिहासांत बुद्धानेच प्रथमतः धर्मप्रसाराच्या उपक्रम सगळ्या जगांत केला.” मॅक्समुलर साहेब पुढे म्हणतो : ज्या “प्रकारे यहुदी धर्माचा संबंध ख्रिस्ती धर्माशी आहे, तमाच संबंध ब्राह्मण धर्माचा बुद्धधर्माशी आहे. बुद्ध धर्म हा जगद्व्यापि होऊ शकला. परंतु ब्राह्मण धर्म हा संकुचितच राहिला.” हे सरे आहे. हिंदुधर्मांमध्ये जे मुख्य अस्तार आहेत ते राम, कृष्ण व बुद्ध आहेत. त्यांमधी राम व कृष्ण राष्ट्रीय पण बुद्ध मात्र जगद्व्यपि झाला आहे. सम्राट अशोकाच्या एका शिलालेखांत त्याने बुद्ध धर्म प्रचारक सिरिया, अँटियोक, अलेक्झँड्रिया इत्यादि ठिकाणी पाठविले आहेत असे नमूद केले आहे या व इतर पुराव्यावरून हॅवेलने, या बुद्ध भिंभूनी ख्रिस्ती व महंमदी धर्माची भूमिका तयार केली असा निर्णय दिला आहे. यावरून हे स्पष्ट होते की जगांतील प्रचलित बहुसंख्य धर्मांचा उगम भगवान् बुद्धाच्या शिष्यवर्गांत आहे. त्यांची शिकवण काय होती हे सांगण्यापूर्वी, वैदिक-वेदांतिक धर्मांवरून आणवी थोडी माहिती असणे अवश्य आहे.

वैदिक धर्म म्हणजे यज्ञ संस्था. त्यामध्ये देवतांना व कर्मठपणाला पार प्राधान्य असे. वेदांतांत म्हणजे उपनिषदांमध्ये ज्ञानाला व सत्कर्माला थोडे स्थान मिळाले. एक ब्रह्म अथवा आत्मतत्त्व काय ते सत्य

आहे व त्याच्या प्राप्तीचा मार्ग उदाचार हा आहे असे प्रतिपादन हीऊं लागले. तसेच ब्राह्मणत्व हे जन्मावर अवलंबून नसून सत्य-निष्ठेवर आहे.

“साधुकारो साधु भवति, पापकारो पापो भवति ।

पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन भवति ॥”

तसेच सत्ये वद, धर्म चर, पितृदेवो भव अशा प्रज्ञातया आदेश चालकांना देण्यांत येत असे. त्यामुळे कर्मठणावरची भद्रा व स्वर्ग-प्राप्तीची आशा ही नाहीशी होऊन त्याबागीं दम, दान, दया व मोक्ष या कल्याण उदासा आल्या. “आत्मयाजी श्रेयो देव याजिनाम्” म्हणजे देवांची उपासना करणाऱ्यापेक्षा जो आत्मज्ञान मिळविण्याचा प्रयत्न करतो तो श्रेष्ठ आहे, असा तत्वाचा पुरस्कार हीऊं लागला. ज्ञानाला महत्त्व आले. “आत्मा विजरो विमृत्युः पिशोको सत्यकामः सत्यसंनल्पः” असा आहे म्हणून “सोऽप्येष्टव्यः” म्हणजेच त्याचा शोध करावा असा उपनिषदांत आदेश आहे. यालाच अनुसरून गारदाने सनत्कुमाराला म्हटले, “मी केवळ मंत्रविद् म्हणजे शब्द-पंडित आहे. “नाहं आत्मविद्” म्हणजे मी आत्म्याला जाणकार नाही. “सोऽहं भगवा शोचामि” म्हणजे हे भगवन् मी दुःखांत आहे. कारण काय ! कारण त्याचा स्वार्थ सुटला नव्हता. त्याला सनत्कुमाराने उपदेश दिला. “यो वैभूमात्सुग्रे, नाल्ये सुखमरित,” “अहमेव इदं सर्वं” हे तत्व जाणून “आत्मक्रीड, आत्मानंद” होशील तेव्हा तुला “स्वसार” म्हणजे दुःखाचा खलेश नसलेले अक्षय्य सुख प्राप्त होईल असे म्हटले आहे. याच स्थितीचे वर्णन श्वेताश्वतर उपनिषदामध्ये “न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तास्य योगाग्निगर्भं शरीरम्” असे केलेले आढळते.

यावरून सुद्धानी एक रोगी, एक म्हातार, एक प्रेत अशीं हरणे पाहिल्यावर तो संसारत्याग करून उत्पाच्या शोषार्थ कां निघाला हे

), फद' कहकर दाहिने हाथसे एक बारमे कुश ठयाडू —
करना विरिञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।
है— बुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भय॥

स्पष्ट होतें. त्यांच्या मनांत जो उपदेश टसला होता तो अशा उपनिषद् विचारांचाच होता. ते आपल्या वयाच्या २९ वे वर्षी गृहस्थाभ्रमांतून निघाळे, तपश्चर्या व गहन विचार करून त्यांनी “संशोधी” म्हणजे पूर्ण प्रज्ञा प्राप्त केली ही मानसिक स्थिति त्यांनी या शब्दात व्यक्त केली—

गृहकारक वृष्टोसि पुनः गेहं न कापसि ।

तण्हाणं क्षयमज्जगा ॥

म्हणजे हें घर वनविणाऱ्या, मी तुला पाहिलें, याउपर नूं घर बांधूं शकत नाहीस; कारण माझ्या तृष्णेचा क्षय झाला. यांत एक महत्त्वाची गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे, ती ही की “अजि म्या ब्रह्म पाहिलें” अशी भाषा ते वापरत नाहीत. परंतु अतःकरणांत घर करून बसलेली जी तृष्णा तिचा नायनाट झाला असें म्हणतात. माणसाला हीच तृष्णा अनेक प्रकारचीं दुष्कृत्यें करावयास लावते, म्हणूनच उपनिषदांमध्ये मनुष्याला “काममयोऽयं पुरुषः” असें म्हटलें आहे. काममयता हीच तृष्णा, हिलाच अज्ञान, अविद्या असे पर्यायवाचक शब्द आहेत. हेंच गीतेमध्ये “अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं तेन मुच्यन्ति जन्तवः” असा शब्दाने मुक्तविलें आहे. श्री शंकराचार्याहि “अज्ञान निवृत्तिरेव मोक्षः” असा निषेधमुख (negative) वाणीने सांगतात. तैविज्व मुक्तांत भगवान बुद्धाने हीच गोष्ट एका दृष्टान्ताने सांगितली. तो असा, समझा एग्राद्याला या अचिरवती नदीच्या पार जावयाची इच्छा आहे. परंतु तो इकडल्या तीरावर साटळदंडाने बांधला गेलेला असा पडला आहे. तर तो आपल्या वेड्यांतून मुक्त झाल्याशिवाय परतीउरर वाडूं शकेल काय? अर्थातच नाही. कां? तर तो बंदिस्त आहे म्हणून. यास्तव वंधनावून स्वतःला मुक्त करून घेणें हेंच त्याचें आद्य कर्तव्य आहे हें स्पष्ट होतें. हें वंधन म्हणजे कामतृष्णा.

या ठिकाणी असा प्रश्न उत्पन्न होतो की वेदान्तन करणें, प्रवचनं करावी, देवाची आराधना करावी, ब्रह्म अध्या आत्मचिंतन

कराये, तीर्थयात्रा करावी असे काहीच सांगितले नाही. हा कोणत्या तऱ्हेचा धर्म त्यांनी सिद्धविला ? याचा उत्तर असे—छान्दोग्य उपनिषदाच्या आरंभी "ये उपनिषद्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु" असा मन्त्र आहे. तो जो उपनिषद् धर्म जोच भगवान् बुद्धाचा धर्म. तो कसा हे आपण पाहू.

याहयस्त्वचात्प्र जनक राजाच्चा दरवारात मार्गीने ब्रह्मार्पणाने प्रश्न देव्य, त्याच्या याहयस्त्वचाने उत्तर दिले : "मातिप्राचीः मा ते मूर्धा भ्यपप्रत"—अधिक प्रश्न करू नकोस; तुझे शीर तुहून पडेल. तसेच त्याच्या मायेने-भैषज्याने विचारले तेहा तो म्हणाला : "विज्ञातारम् अरे केन विज्ञानीयात्" जो मनुष्याच्या जाणिवेचा जाणता आहे त्याला कोण जाणू शकतो ? हीच गोष्ट भगवान् बुद्धाने दृष्टांती उपदेशिली. एक दृष्टांत असा : एक मनुष्य माण्यवर माण्य बांधील होता. त्याला विचारले असे कां करतोस ? तो म्हणाला, मन्त्र ब्रह्मलोकांमध्ये जाण्याचे आहे. महान्त बांधून व त्याच्या अत्यन्त उच्च दिव्यरायस्वत कोणी ब्रह्मलोकास पोहू शकते काय ? दुसरा दृष्टांत असा : एक प्रेमान्ध मनुष्य म्हणजे, मत्त या देशातील जनपद कड्यागी म्हणजे सुंदरतम स्त्री मिळविण्याची कसना आहे. ठीक आहे. त्याला विचारले : तूं ज्या स्त्रीवर प्रेम करितोस ती काळी की गोरी, लठ की सडपातळ, उंच की टेंगशी, तिचे नांव काय, गोत्र काय ? इत्यादि प्रश्न विचारले तर तो म्हणजे, मत्त माहीत नाही. असे आहे तर भगवान् बुद्ध म्हणतात ज्या स्त्रीला तूं कपीच पाहिले नाहीस अशा स्त्रीवरचं तुझे प्रेम प्रामाणिक म्हणतां येईल काय ? सारांश, मनुष्य स्वतः अंधारांत राहूनच प्रकाशाची आशा करितो हाच सर्वत्र अनुभव आहे.

भगवान् बुद्ध हे स्वतःला विभज्यवादी म्हणजे बुद्धिवादी असे म्हणत असत. अंधकाराने व्यापलेल्या अशा लोकां शूणांन वर प्रकाशांत येण्यास उपयोगी पदणारे दोरी ही बुद्धि आहे. या बुद्धीच्याच धाडाने

फद्' कहकर दाहिने हाथसे एक चारम कुश उखाड़-
करना विगडिना सहोत्पन्न परमेश्विनिसर्गज।
हे- नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भय॥

“थो बुद्धेः परसस्तु सः” अशा ब्रह्मतत्त्वाला ते जाऊन मिळाले, यास्तव त्यांना ब्रह्मभूत, धर्मभूत, सुगत, तथागत अशी संज्ञा प्राप्त झाली.

त्यांचे म्हणणे हे होते की मनुष्याला जे हात पाय आहेत, तशीच बुद्धि आहे. एक चाळत्या तर दुसऱ्या बसलेल्या मागसाचे रथत्रां तर होणार नाही; एकाचे आपल्या तोंडांत घास टाकल्या तर दुसऱ्याचे पोटा भरणार नाही; तसेच एकाने बुद्धि चाळविली तर दुसऱ्याला ज्ञान मिळत नाही. “तुम्हेहि किञ्चमातप्यम्, आख्यातारो तथागताः” तुम्हालाच मार्ग चालून घामाघूम व्हावे लागेल; तथागत हे केवळ मार्गदर्शक संनैतमात्रच आहेत.

असाच उपदेश चर्चिल सहिष्णुने गेल्या महापुत्रांत केव्हा होता की नाही? त्याचा प्रभाव अश्रीम साफल्यांत दिसला. हान आत्म विद्यासाचा स्वयंनिर्णयाना व प्रयत्नगदाचा त्या उपदेश आहे. हान घटा उपनिषदांनून शिकविलेल्या आढळतो. तो असा.

नायं आत्मा प्रवचनेन लभ्यः ।

नायं आत्मा बलहीनेन लभ्यः ॥

मग तो कसा मिळतो ?

सात्त्वेन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा ।

सम्यग् ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ॥

यालाच अनुसरून भगवान् बुडांनी चारित्र्य सुत्तामध्ये आपल्या पहिल्या साठ शिष्यांना आदेश दिला तो असा—“चरय भिक्षुत्रये चारिकम्, बहुजनहिताय बहुजनसुखाय, लोकानुकंपाय, अत्याय-हिताय देवमनुस्सागम्, परिओसान कल्याणम् । सात्त्वं, सत्यजनम्, केवल परिपूर्णम्, परिशुद्धम्, ब्रह्मचर्यम् प्रसाक्षेय ॥” यांत सत्य, धर्म, ब्रह्मचर्य (सदाचार) व बहुजनाचें हित यावर जोर दिला आहे. याचा आशय जाणणे हे वर्तमानाळीं पार अवश्य आहे. राष्ट्रोन्नति इच्छिणाऱ्या प्रजेच्या अंतःकरणांत ही जीवन-न्योति प्रज्वलित राहिली

तरन आपण यगाचे घनी होऊं. आता आमच्या तरणांना असे वाटते, स्वातंत्र्य मिळाले; चैन कर; तुल्ल भोगा. या वृत्तीने मुग टिकणार आहे काय ? स्वातंत्र्यहि चिरंतन होणार आहे काय ? याला उत्तर मी भगवान् बुद्धाच्या शब्दातच देतो. "अत्ताहि अत्तानो नाथो कोइ नाथो परोसियो" (आपण स्वतःच आपले स्वतःचे मालक आहोत; दुसरा कोणी नाही;) शुद्धेहि किञ्चम् आसप्पम्, आख्यातारो तथागतः (तुम्हालाच परिश्रम केले पाहिजेत, तथागत हे केवळ मार्गदर्शक आहेत). हा स्वावलंबनाचा मार्ग त्यांनी दाखविला.

भगवान् बुद्धाचा उपदेश संक्षिप्तपणे असा आहे:—

“सव्व पापरा अकरणं कुतलत्ता उपसंपवा ।

सच्चित्त परिपोइपनं एतं बुद्धान तासनं ॥”

हे वचन दितायला सोपे वाटते, परंतु बुद्धाला विचारपेक्षा आचारच महत्त्वाचा वाटत होता. कर्मवाद अथवा कर्मउपणा, व्रत-वैकल्ये, यज्ञयागादि क्रिया यानाच त्या काली आचार मानीत. या कर्मकलापाला ते शीलवृत्ति परामर्ष असे म्हणत असत. य त्याचा निषेध करित असत. आचार म्हणजे नीतितत्त्वाला धरून असणारी प्रत्यक्ष व्यवहारातील वागणूक असा त्यांचा आशय होता. पाप काय व पुण्य काय हे टाटविणे कठीण आहे. त्याची कसोटी काय ? त्यांनी “आत्मनरतु कागाम सर्वाः मियाः भवंति” या शशवल्क्याच्याच शिदांताची फोड करून दाखविली त्यावरून ती कसोटी स्पष्ट होते. ते म्हणाले, “विचारांच्या द्वारे आपण सगळ्या अफाट विस्वांत संचार करतां, पण आपल्याला आत्म्याइतकें प्रिय असे काही आढळत नाही.” आत्मा जर इतका प्रिय आहे तर आत्मप्रेमी माणसाने दुसऱ्यावर उपकार करू नये. “आत्मनः प्रतिजुलानि परेशाम् न समाचरेत्” त्यानप्रमाणे “यद्यदात्मगीच्छेत तत् परस्यापि चिंतयेत्” हा ओघानेच अर्थ निघतो. हे तत्त्व मनांत विवण्याकरिता मनच सद्धिचाराने शुद्ध करावयाला

०) 'फट्' कहकर दाहिने हाथसे एक बारमे कुश उखाड़—

हरना विरश्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गाज ।

०) है—

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

पाहिजे; म्हणून 'सचित्त परियोदपनं' या आदेशाला फार महत्त्व आहे. धर्मपदाच्या पहिल्याच श्लोकांत भगवान् बुद्धाने "मनोपूत्रंगमा धर्मा" म्हणजे सगळ्या चांगल्या किंवा चाईट प्रवृत्तींना कारण मन आहे हे प्रतिपादन केले आहे. हेच गीतेमध्ये "मन एव मनुष्याणां कारणं बंध-मोक्षयोः" या श्लोकाचांत व्यक्त केले आहे. लढाईचा उगम मनुष्याच्या मनांत होतो. असे प्रतिपादन करून 'यू. एन्. ओ. ने सुद्धा आपल्या उद्दिष्टांत हीच गोष्ट स्पष्ट केली आहे.

आता प्रश्न असा निघतो : बंध म्हणजे काय व मोक्ष म्हणजे काय ? आता आपण क्षणभर नारद सनत्कुमाराच्या संवादाकडे वळू. नारदाला ज्ञान प्राप्त झाल्यावर तो कसा झाला ? याचें वर्णन याज्ञवल्क्याच्या संभाषणांत मिळते. तें "अन्यदार्तम्" या शब्दांत आढळते. 'अन्यदार्तम्' म्हणजे 'दुःखविमोचन'— दुःखाच्या पलीकडे जाणे.

भगवान् बुद्धाने याच दिशेने आपल्या प्रथम उपदेशांत विचार मांडला. याला धर्मचक्रप्रवर्तन सूत्र म्हणतात. या सूत्रांत त्यांनी चार सत्यांचें प्रतिपादन केले आहे. याला चत्वारि आर्य सत्यानि असें म्हणतात. पहिले आर्य सत्य हे दुःख. मनुष्य कितीहि बलवान, धनवान व विद्वान असला तरी त्याला दुःख कधीच शिवत नाही असें नाही. "जर्गी सर्व सूखी असा कोण आहे। विचारी मना तूचि शोषोनि पाहे" असें श्रीरामदास स्वामींचें वचन आपल्याला स्मरतच असेल. भगवान् बुद्ध याच्या पुढे जाऊन परमार्थिक दृष्टीने मानवाला "आपल्या जीवनाकडे पहा" असें म्हणतात. त्यांत काय दिसते ?—सर्व दुःखापासून मनुष्य मुक्त झाला तरी तो व्याधि, जरा व मृत्यु या त्रिकुटाच्या पाशांतून कधी मुक्त झाला आहे काय ? कधीच नाही—हेच उत्तर याचें लागेल. मग मुक्त होण्याचा उपाय काय ? उपाय हा की जसें आपण एखाद्या रोगाचें निदान करतां, म्हणजे कारण शोधून काढतो तसें पहिल्यांदां कारण शोधा, शोधल्यावर आपल्याला असें दिसून येईल की सर्व दुःखांचा

उगम काम-तृष्णा, भय-तृष्णा व विभव-तृष्णा यांत आहे. “काममयो-
 र्व्यं पुरुषः” असे जे उपनिषदांत सांगितले त्याला हे परून आहे.
 स्वभावतः मनुष्य विषयवासना तृप्त करण्याकरिता आपल्या देहाच्या
 उपयोग करीत असतो व ज्या अर्थां प्रत्येकाचा देह हा निराळा त्या
 अर्थां तो आपल्या देहाचेंच हित साधण्याचा अहर्निश प्रयत्न करीत
 असतो. यांतूनच “जीवन कलह”-“Struggle for existence”
 उत्पन्न होतो व त्याची परिणति “Survival of the fittest”
 चळी तो कानपिळी या सिद्धांतांत होते. अशा रिचतीमध्ये मनुष्य हा
 निरुद्ध परस्परान्नाच यागतो.

मनुष्य व जनावर यामध्ये भेद हा की मनुष्य आपल्या बुद्धिने
 कारणाचा शोध लावतो. मग कारणाचा शोध लागला म्हणजे त्या
 कारणाचा निरोध करणे हे त्याचें वर्तव्य होत नाही काय ? अर्थांत होतें,
 बाताचें इंद्रिय-निग्रह म्हणतात. ही जाणीव उत्पन्न झाली म्हणजे
 मनुष्य हा प्राणिकोटींतून नैतिक मार्गाने देवकोटीकडे जाऊं लागतो.

या मार्गांत बुद्धिने अष्टांग मार्ग म्हटला आहे. तो असाः—
 -सम्यक् दृष्टि; सम्यक् संकल्प; सम्यक् वाचा; सम्यक् कर्म; सम्यक् आजीव,
 - (म्हणजे प्रामाणिक जीविका) सम्यक् ध्यायाग (भातना); सम्यक् स्मृति
 (म्हणजे मी निकृष्ट प्राण्याहून निराळा आहे हें खरेच लक्षांत आणणें) व
 -सम्यक् समाधि (म्हणजे समाधान). या मार्गाने गेलें म्हणजे मनुष्याला
 या जगांत शांति मिळते व मग प्रसन्न राहतो. त्या योगाने माणसाची
 -सत्कर्म-प्रवृत्ति कायम होते. यालाच शीलरांवरधन किंवा विनय असें
 म्हणतात.

धर्मचक्रप्रवर्तन ख्यानेतर भगवान् बुद्धाने दुसऱ्यांदा उपदेश
 केला. त्याच्या अनात-उत्पन्न मुक्त असें म्हणतात. भगवान् बुद्धानी
 “अनात्म” या शब्दावर फार भर दिला या कारणाने ते आत्म्याचें
 अस्तित्त्व मानीत नव्हते असा आमक प्रचार केवळ जातो, पण तो असा-

३) फट् कहकर दाहिने हाथसें एक चारम कुश उखाड़-
 करना विरञ्जिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।
 होता है- नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकतो भव॥

स्त्रीय आहे. तें कसें तें पहा. ते काय म्हणतात ? त्यांनी देहधर्मांचे पांच भाग* दाखविले. ते असे रूप (म्हणजे स्थूल देह), संवेदना (Sensations), संज्ञा (perception), संस्कार (impressions), विज्ञान (discriminatory consciousness). असें विश्लेषण केल्यानंतर ते विचारतात, "स्थूल देह हा नश्वर किंवा नित्य" याचा उत्तर नश्वर असेच द्यावें लागेल. "मी" (अहं) असें म्हणणारा हा वस्तुतः नश्वर आहे काय ? याचा उत्तर आहे असें वाटते. परंतु तो "नश्वर नाही" असेच मौलिक उत्तर देणें शास्त्र-शुद्ध आहे तें कसें तें पहा. जो आज ७० वर्षांचा वृद्ध आहे तो पाळण्यात असताना, विद्यार्थी असताना कसा होता ? त्याचें पाळण्यातलें शरीर कोटे गेलें ? आपण म्हणूं तेंच हें ! अशी कल्पना होण्यास अवसर मिळूं नये म्हणून बुद्धांनी "रूप" हा शब्द बुद्धिपुरःसर वापरला हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. शरीर हा शब्द वापरला तरी अर्वाचीन शास्त्रावरून "शरीर" सात वर्षांत समूळ बदलतें. तरी मनुष्य "मी"च म्हणतो. यावरून नश्वर देहांत नित्य असें काही तत्व आहे हें स्पष्ट होतें. होच शोष्ट विज्ञानापर्यंत सगळ्या पंचस्कदाबद्दल सत्य ठरते.

आता "देह" किंवा "विज्ञान" "मी" नाही असें विधान केलें तर "मी"चा अभाव दाखवितो काय ? "हा मनुष्य जगानी नाही" असें आपण म्हटलें तर त्याचा अर्थ "हा मनुष्य मनुष्यच नाही" असा कोणीहि करित नाही. तद्वतच देह किंवा विज्ञान आत्मा नाही असें म्हटलें तरी आपण आत्म्याचा निषेध करित नाही, तर आत्मा हा देह व विज्ञानाहून निराळा आहे असें विधान करतो.

आता आपण विचाराल, बुद्ध हे सरळ आत्मा आहे असें न म्हणतां, अशा उलट्या मार्गाने का सांगतात ? त्याचें कारण असें की श्याना केवळ "आत्मा आहे" हें प्रतिपादन करावयाचें नव्हतें तर ज्या देहावर माणसाची आसक्ति असते व ती "मी" म्हणजेच देह या

* यांना पंच-स्कंद असें म्हणतात.

समजुनीपासून उद्भवते, ती समजूत "अज्ञान किंवा अविद्या" मूलक आहे असा त्यांचा आशय होता.

पण यांतून काय निष्कर्ष निघतो, असा प्रश्न साहंशिकच उत्पन्न होतो. ते देह टाकून द्या, आरमहत्या करा असे म्हणत नाहीत, तें कशावरून ? तें अशावरून की त्यांनी ४० दिवस उपवास केल्यानंतर ते मरणोन्मुख झाले, तेव्हा त्यांना पटलें. शरीर गेलें तर शान कोणास मिळणार ? म्हणून शानी होण्यास व त्याप्रमाणे जगांत कर्म करीत राहण्यास शरीर हें अवश्य आहे. या दृष्टीने शरीर हें एक शानार्थ व कर्माचें साधन ठरतें. त्याला मूल्य आहे पण साधन म्हणून. फलभूति म्हणजे लक्ष्य हें आत्मलाभांत आहे. यालाच Infinite किंवा पारमार्थिक मूल्य म्हणतात. साधन, तपश्चर्या करून अंग शिब्रविष्या-पेद्या बुद्धीची जोपासना करून तिला उत्तम करणें हाच अष्ट मार्ग आहे व हाच भगवान बुद्धाचा मध्यम मार्ग होय. देहमंडन व देह-दंडन हें दोन्ही जीवनाचें ध्येय प्राप्त करा, हाच बुद्धाचा जगाला उपदेश आहे. याच मार्गाने जो "मी देह किंवा विशान" नाही अशा बुद्धीने कर्म करीत राहतो, तोच एतत् जीवनमुक्त आहे. हाच पुढा "बोधिसत्व" म्हटल्या जातो. याचेंच वर्णन गीतेमध्ये

लभते ब्रह्म निर्वाणमुपयः क्षीणकल्मषाः ।

छिन्न ईया यत्तारमानः सर्वभूतहिते रतः ॥

अशा देवी भाषेत प्रथिन केले आहे.

हें भाषांतर भी सुळकर्णी यांनी परिभ्रम करून तडीस नेई, यापदन ते अभिनेदनास प्राप्त आहेत. भाषांतर सुळ य मुबोध आहे, व त्यामुळे बुद्धधर्माच्या अन्यायाचें द्वार खुले झाले आहे. हें पुन्हा लोकांकर संसादन करून भाषांतरकर्यांच्या परिभ्रमाचें पत्र त्यांच्या पदगा टाकीत अशी मात्र पूर्ण भाषा काढते.

भयानीशंकर नियोगी

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
६	५	धर्मोपदेशाचे	धर्मोपदेशाचे
६	१२	त्रिपीठिकेप्रमाणे	त्रिपीठिकाप्रमाणे
६	१९	नन्हते	नन्हते.
७	१०	धर्मप्रसाराच्या	धर्मप्रसाराचा
१०	९	मंत्रेयाने	मंत्रेयाने
१२	४	कोई नाथो परोमियो	कोहि नाथो परोसिया
१६	१३	दोन्ही	दोन्ही अंत टाळून
(१)	२०	येच्या गजालांचे	येरा गजालांचे
(५)	६	आणि	आणि हा
(५)	२३	अपामागिऊ	अप्रामागिऊ
(९)	९	धेरगाथा	धेरगाथा
(९)	१०	धेरीगाथा	धेरीगाथा
(५०)	२५	वर्षे	दिवस
(५५)	७	विज्वडी	विज्वती
(५६)	६	३३२	१३२
(५६)	६	सुखकामानि	सुखकामानि भूतानि
(५६)	२५	ताल्लेल्या	ताल्लेल्या
(६४)	१३	अत्तदत्थं	अत्तदत्थं
(६४)	१४	अत्तदत्थं	अत्तदत्थं अभिञ्जाय
(६५)	२१	नप्पमञ्जाति	नप्पमञ्जति
(६६)	४	शाकळ	शाकळें
(७५)	७	कुत्तो	कुतो
(७७)	९	नान-रूपस्मि	तं नाम-रूपस्मि

पृष्ठ	श्लोक	अनुद्ध	शुद्ध
(७८)	१०	अच्युत	अच्युतं
(९१)	१२	मनुष्यांश	मनुष्यांश
(९३)	८	वरांतून	वैरांतून
(९७)	१	केलें	केलें नाही
(९८)	१६	सुकत	सुकतं
(९९)	१२	बाळगणारे	बाळगणारे
(१०३)	१	आहे.	आहे,
(१०४)	१६	पुनःपुनः	पुनःपुनः
(१०६)	२	(संसारकडे)	(संसारकडे)
(१२३)	९	विसंयुतं	वितंयुतं
(१२४)	८	अवयंकधी	अवयंकधी
(१२५)	५	सुकत	सुकत
(१२७)	१२	मादितो	मादितो
(१२७)	१४	आपल्या	आपल्या
(१२८)	८	बुद्धः	बुद्धः
(१२८)	१४	बुद्धी	बुद्धी
(१२८)	१५	राज्य	राज्यं
(१३२)	१८	नाहीच	नाहीत
(१३३)	२४	दिपदुत्तमो	दिपदुत्तमो
(१३४)	२	प्रचलित आहे.	प्रचलित आहे,
(१३५)	१९	यासी	यासी
(१३७)	२२	आहेच	आहेत
(१४०)	११	सन्वत्थपराजिता	सन्वत्थमपराजिता

फट' कहकर दाहने हाथसं एक बारम कुश उखाड़—

करना विराजिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।

होता है—

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकतो भव॥

हृद्गत

१५ ऑगष्ट १९४७ हा दिवस भारताच्या इतिहासात सुवर्ण अक्षरांनी लिहिला जाईल. त्याची कारणे दोन आहेत. एक तर त्या दिवशी परकीय सत्तेचे जूं शुमारून भारत स्वतंत्र झाला आणि दुसरे कारण हे की, त्या दिवशी भारतात भगवान् बुद्धाच्या आणि त्याच्या चोर गिरवणुकीच्या पुनरुत्थानाला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली, कारण भारताने आपल्या राष्ट्रध्वजांत भगवान् बुद्धाच्या धर्मचक्राचा—ज्याला आपण 'अशोक चक्र' म्हणून संबोधितो—अग्र-स्थान दिले आहे. तसेच भारताच्या राजमुद्रेंत तीन सिंहासह त्याच धर्मचक्राला राजमान्यता मिळाल्यामुळे भगवान् बुद्ध आज आमच्या लोकन्यात्मक गणराज्याचे गणपति आहेत ही गोष्ट कोणीहि नाकबूल करू शकत नाही. ह्याचा अर्थ हा की आज आमच्या लोकनियुक्त पुढाऱ्यांना ही गोष्ट पटली आहे की भगवान् बुद्ध हे सदा सर्वदा भारताभरिता स्वातंत्र्य आणि सुख, शांति व समृद्धीचे प्रतीक आहेत. ह्यावर जर कोणी अशी शंका काढील की बुद्धाच्या अहिंसेमुळे भारत निस्तेज, दुर्बल व गुलाम बनला तर त्याला एवढीच आठवण करून देणे पुरे आहे की त्याच अहिंसेच्या बलावर आपल्या समस्त मशहूर गांधीजी आपल्याला स्वातंत्र्य मिळवून दिले आहे. म्हणून अहिंसेमुळे भारताचे अकल्याण झाले हे म्हणणे घस्तुस्थितीला धरून नाही. अहिंसा ही केव्हाहि शरांचे शरप्र आहे आणि तुकाराम महाराज म्हणतात त्याप्रमाणे 'तुका म्हणे तेथे पाहिजे जातीचे । येच्या गत्राळाचे काम नव्हे'. म्हणून ह्या वरून हे स्पष्ट होते की भारताचे जे पतन झाले ते बुद्धाच्या अहिंसेमुळे नव्हे तर आम्ही बुद्धाला व त्याच्या खऱ्या

शिक्षणशुद्धीला विसरलेले म्हणून. आज आमचा इतिहास आम्हाला साक्ष देतो की जोपर्यंत भारतांत बुद्धाला स्थान होते तोपर्यंत भारत स्वतंत्र होता, मुली होता, समृद्ध होता आणि जगाचे सांस्कृतिक केंद्र होता. पश्चातीत इतिहासकार एकमुलाने अशोक काळाला भारताचे सुवर्णयुग म्हणतात ना ? कां ? कारण त्यावेळीं भारत उज्वळीच्या शिखरावर होता. तो कशामुळे ? त्यावेळीं बुद्ध हा भारताचा आदर्श होता म्हणून. वास्तविक बुद्धाच्या शिक्षणशुद्धीमुळे आपल्यामध्ये एकीची आणि राष्ट्रीयत्वाची भावना त्रिकुं शकते. आणि आज स्वातंत्र्यप्राप्ती-नंतर जर भारताला कशाची भितान्त आवश्यकता असेल तर ती ही भावना टिकविण्याची. जातीयता ही राष्ट्रीयतेच्या मार्गांतली सर्वांत मोठी धोंड आहे. वास्तविक राष्ट्रीयता आणि जातीयता ह्या दोन्ही गोष्टी एकाच वेळीं एकाच ठिकाणी नांदूंच शकत नाहीत. राष्ट्रीय वृत्तीचा अभाव म्हणजेच जातीयता; आणि म्हणून जातीयवादी अथवा सांप्रदायिक लोक राष्ट्रीय वृत्तीचे राहूंच शकत नाहीत. कारण त्यांचा दृष्टिकोन नेहमी त्यांच्या जातीपुरताच सीमित असतो. आणि ह्याच कारणास्तव भारतीय गणराज्याच्या संविधानात सांप्रदायिकतेला अथवा जातीयतेला मुळीच स्थान नाही. वास्तविक आपले संविधान म्हणजे मानवतेची एक सनदच आहे असे म्हटले तरी चालेल. आज आपल्या थोर लोकांनी बुद्धाला आपला विनायक मानले आहे, ह्याचे मुख्य कारण हे की बुद्ध हा आमच्यात प्रचलित असलेली जातीयता आणि तज्जन्य दुर्वलता नष्ट करून भारताला शक्ति प्रदान करितो आणि त्याला जगात प्रतिष्ठा मिळवून देतो. केवळ बुद्धाची जन्मभूमि म्हणून भारताला जो बौद्ध जगतांत मान मिळतो तो केहाहि स्पृहणीय आहे, जशी आपल्यांत एक परंपरा प्रचलित आहे की जर एखादा हिंदू मरणासन्न झाला तर त्याला सद्गति प्राप्त व्हाची म्हणून आपण त्याचे तोंडांत तुळसीदळ किंवा गंगाजळ टाकतो; तसेंच बौद्ध जगतांत अशी परंपरा प्रचलित आहे की मरणासन्न बौद्धाच्या तोंडांत भारताची (म्हणजे बुद्धिनी,

) फट्' कहकरे दोहने हाथसे एक धारम कुश उजाड़

करना विरहिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।
 है— बुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव॥

चुदगया, सारनाथ किंवा कुशीनगर ह्या स्थानांची) माती टाकतात. एवढेच नव्हे तर बौद्ध धर्मग्रंथांत असे लिहिले आहे की सत्य, न्याय आणि नीति ही जर कोठे वास करीत असतील तर तीं ह्या पवित्र भारतांत, तर मग प्रश्न सहजच उद्भवतो की आमच्या भूमीला एवढे पावित्र्य कोणी मिळवून दिले ? अर्थात् नरश्रेष्ठ गौतम बुद्धाने, म्हणून आज जर आम्ही ही खरी परिस्थिति ओळखली नाही तर आम्ही आपल्या परिस्थितीचे यथार्थ अवलोकन केले असे म्हणतां येणार नाही. आणि म्हणून बुद्धामुळे आम्हाला कोणकोणते फायदे मिळतात ह्या गोष्टीचा विचार करणे आवश्यक आहे. वास्तविक आपण जरी वर वर विचार केला तरी असे दिसून येईल की भारताला बुद्धामुळे दोन ठळक फायदे मिळतात. पहिला फायदा हा की बुद्धामुळे आमच्यांत प्रचलित असलेली जातीयता आणि तज्जन्य अस्पृश्यता नष्ट होऊन आमचा समाज सशक्त व एकजिनसी बनतो. तसे पाहिले तर जातीशिवाय हिंदूच नाही, आणि ही जातीयता इतकी खोल रुजलेली आहे, की तिची मुळे लहून काढणे कांही सोपे काम नाही, काम जरी कठीण असते तरी ते अशक्य नाही, कारण जगांत अशी कोणतीच वस्तू नाही की जी प्रयत्नाने साध्य होऊं शकत नाही, तुमचा प्रयत्नच यशापयशाची कसोटी आहे. तुकाराम महाराज म्हणतात त्याप्रमाणे 'निश्चयाचे बळ तुका म्हणे तेंचि फळ'. आणि म्हणून भारताची जनता जर ही जातीयता नष्ट करायला कटिबद्ध झाली तर ती नष्ट व्हायला किती वेळ लागणार ?

सामाजिक नियमतेचे मूळ ह्या जातीयतेत साठवलेले असल्यामुळे जातीयता ही केहाहि समाजस्वास्थ्याच्या दृष्टीने अनिष्ट आहे ही गोष्ट कोणीहि समाज-हितचिंतक नाकबूल करू शकणार नाही. आणि म्हणूनच महाराष्ट्र सामाजिक परिपदेने तर आपल्या उद्दिष्टांत स्पष्टच म्हटले आहे की वर्ण-विहीन व जाति-विहीन समाज निर्माण करणे हे महाराष्ट्र सामाजिक परिपदेचे उद्दिष्ट आहे. ह्याधरून ही गोष्ट सिद्ध होते की भारतीय जनतेला हे जातीयतेचे शूल तीव्रतेने पोचत आहे.

कारण तिला आता हें कळून चुकलें आहे, की ही राष्ट्रघातकी जातीयता जेव्हा आपण नष्ट केठी नाही तर हीच आपला नाश करील.

केवळ सामाजिक सुधारकांनीच ह्या जातीयतेवर हल्ला केला असें नाही. तर आपल्या महाराष्ट्रांतील प्रत्येक साधुसंताने ह्या सामाजिक विपमतेवर फार निष्ठुर प्रहार केला आहे. कारण समाजांत स्यास्थ नांदविणें द्यावरच तर साधुसंतांनी भर दिला आहे. जो सर्व अन्यायाशी निर्गमणें व निष्कम वृत्तीने भांडतो तोच खरा साधु. मात्र असें करतांना तो अन्यायी ध्यवर्तीला हात लावीत नाही. कांही लोकांचा असा समज होवून बसला आहे की अंगाला राल लावून अरण्यात निघून जाणें हेंच साधुत्व आहे. ही तर केवळ पळवाद आहे. वास्तविक समाजांत राहून व स्वतः न्यायाने व नीतीने वागून इतरांना तसे वागण्याची प्रेरणा करणें द्यातच तरे साधुत्व आहे. मग साधु समाजाच्या सुखदुःखापासून अलिप्त कसा राहूं शकतो ? ज्या समाजावर त्याची जीविका निर्भर असते त्या समाजापासून तो आपल्याला भिन्न कसा मानू शकतो ? आणि म्हणून एका साधू मोक्षतुंगांतच मग्न नसून आपल्या जीवनातच प्रत्येक क्षण सामाजिक अन्यायाविरुद्ध भांडण्याला वेचतो. आणि म्हणूनच तुकाराम महाराज म्हणतात—‘मोक्ष सुखा हाणूं लाया भय नाही जन्म घेतां॥’ आता ह्या सामाजिक विपमतेचा प्रतिहार आपल्या साधुसंतांनी कसा केला हें आपण थोडक्यांत पाहू. शनिश्वर महाराज म्हणतात—‘म्हणोनि कुळजाति वर्ण। हें अवधेनि गा अकारण’. तसेंच तुकाराम महाराज म्हणतात—‘वर्णवर्म हा रेखळ’. म्हणून साधुसंतांनं वंड चातुर्वर्ण्याविरुद्ध होतें हें उघड आहे. आणि म्हणून ज्या वर्णव्यवस्थेच्या अधरा चातुर्वर्ण्यांच्या नांरापात्वी ही जातीयता आमच्या रामोर त्रिदळीत आहे ती वर्णव्यवस्थाच आज आपल्याला नष्ट करावयाची आहे. कारण जातीयता ही केवळ चातुर्वर्ण्यांची छया आहे. चातुर्वर्ण्यांच जातीयतेचा आधारस्तंभ आहे ही गोष्ट विसरतां कामा नये. आणि ह्या इष्टीने आपल्याला ह्या प्रश्नाकडे पाहिलें पाहिजे. द्यावर कांही वर्णाभि

१) फट् कहकर दाहिने हाथसे एक चारम कुश ठथाः

२) विराजिता सहोत्पन्न पामेष्टिनिसर्गज।

३) ६— नुद सर्वाणि पापानि दधं त्वरितकरो भव॥

मानी लोक म्हणतील, 'आम्ही वर्ण मानतो जातीयता नाही.' ही नुसती पळवाट आहे. ह्या लोकांना जर तुम्ही विचारले की काय हो चतुर्वर्ण्याच्या कल्पनेप्रमाणे तुकाराम महाराज कोण होते ? तर हे जात्यन्ध बेघडक सांगतात की तुकाराम महाराज हे शूद्र होते. तुकाराम महाराज जर शूद्र असले तर त्यांच्याच भाषेत बोलावयाचें तर 'वर्णधर्म' हा खेळ आहे. आणि अनैतिक खेळ थांत्रविण्याची आज वेळ आली आहे. उलट काही लोक असा युक्तिवाद लढवितात की तुकाराम महाराज ब्राह्मणाच्याहि पलोकडे होते. ही सुध्दा पळवाटच आहे. कारण आपल्या शारांत साधुमंताचा पांचवा वर्ण सांगितलेला नाही. म्हणून चतुर्वर्ण्याच्या कल्पनेप्रमाणे तुकाराम महाराज ब्राह्मण आहेत हें एक निर्विवाद सत्य आहे.

मग खरा प्रश्न उपस्थित होतो तो हा की हा खेळ थांत्रविण्याचा उपाय कोणता ? जातीयतेवर बुद्धाशिवाय दुसरें औपधच नाही हें एक निर्विवाद सत्य आहे. आणि म्हणूनच जातीयवादी लोकांचे बुद्धाची चावडे आहे. पण तसें पाहिलें तर आपण हिंदु लोक राम आणि कृष्णाप्रमाणे बुडाला ईश्वराचा अवतार मानतो. रामाचा ७ वा, श्रीकृष्णाचा ८ वा आणि बुद्धाचा ९ वा अशी ही अवतारपरंपरा आहे. राम आणि कृष्ण हे बुद्धाच्या अगोदरचे अमल्पामुळे त्यांचे युग संपलें आहे आणि आज आपण बुद्धाचे युगांत राहतां ही गोष्ट विसरून चालणार नाही. प्रत्येक हिंदु पूजेचे वेळीं आपल्या मंकल्यांत 'बुद्धावतारे' मंत्र म्हणून ह्या गोष्टीची नमस्कारे सिद्ध करितो. एरुदा अवतार मानल्यानंतर मग म्हणणे की बुद्ध नास्तिक होते, अवैदिक होते बरोबर नाही. कारण आम्ही नास्तिकाला व अवैदिकाला अवतार कसें मानूं ? आणि म्हणून बुद्धावर केलेले सर्व आरोप वृथा व अपामाणिक आहेत हे उघड आहे. कारण आमचें शारत्र रपट सांगतें—

नमो वेदरहस्याय नमस्ते वेदपोतये ।

नमो बुद्धाय शुद्धाय नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥ (कर्मपुराण)

शास्त्र इतकें स्पष्ट असतांना बुद्धा म्हणों की बुद्ध हा अवैदिक होता, हे ह्यास्यास्पद नाही काय ? ह्यावर कांही लोक म्हणतील की आम्ही ज्या बुद्धाला अवतार मानतो तो बुद्ध गौतम बुद्धाहून वेगळाच आहे. अशा खोवांना जर ह्या वेगळ्या बुद्धाचा इतिहास विचारला तर ते फानावर हात ठेवतात. खरी गोष्ट तर ही आहे की प्रामाणिक झोप घेणारला आपण शोभेनून जागृतू शकतो. पण मनुष्य जेव्हा शोभेचें दोग करितो तेव्हा त्याला कोण जागृतू शकतो ? गौतम बुद्धालाच आपण अवतार मानतो ही गोष्ट अगदी वादातीत आहे. आपल्या शास्त्रात स्पष्ट म्हटले आहे—

दुद्धोदनस्य बुद्धोऽभूत् स्वयं पुनो जनार्दनः ।

त्यक्त्वा राज्यं स्त्रीषु सौंध्यं गतिं परमकां गतः ॥

इतकें असूनहि जर कांही दुरायही लोक असा अट्टाहासच धरतील की गौतम बुद्धाला आम्ही मानित नाही तर गोष्ट निराळी. पण येथे प्रश्न हा आहे की ज्या बुद्धाला हिंदु लोक अवतार मानतात तो बुद्ध गौतम बुद्धाहून निराळा आहे काय ? वास्तविक गौतम बुद्धाशिवाय दुसरा ऐतिहासिक बुद्धच नाही. जो गौतम बुद्ध भारताचा गौरव आहे, अभिमान आहे, ज्याने “ब्रह्मन्तो विद्म्यमार्यम्” ही वेदोक्ति ररी केली, अशा पुरुषोत्तमालाच नेमकें आम्ही आपल्या महापुरुषाच्या माळिकेंतून चगलावें हें केवढें अन्याय्य आहे पध्देंच ह्या ठिकाणी मला सागावेसैं याटरे.

ह्यावर कांही बुद्ध-भक्त म्हणतील की काय हो ही अवताराची कल्पना कोडून आणली ? बौद्ध लोक तर ईश्वरहि मानित नाहीत च अवताराची कल्पनाहि मानित नाहीत. मग तुम्ही भलत्या सलत्या गोष्टी येथे कशाळ सांगता ? ह्यावर माझे असे म्हणणे आहे की हिंदूंचा बुद्धाकडे पाहण्याचा जो एक दृष्टिकोन आहे त्याच दृष्टिकोनाने मी ह्या प्रश्नाचा विचार करित आहे. मी हिंदूंचा दृष्टिकोन बौद्धावर लयदत नाही. तसेच बौद्धांनी बुद्धा आपला दृष्टिकोन इतरांवर न लयदण्याची श्रुता फणवी. हिंदूंना बुद्धाकडे आपल्या स्वतंत्र दृष्टिकोनाने दृष्ट्याचा

१) फुटू कहकर दाहने हाथस एक वारम फुरा उखाड़—

२) विरहिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।

हे— बुद्ध सर्वाणि पापानि दर्भ स्यस्तिकरो भव ॥

पूर्ण अधिकार आहे, जसा बौद्धांना आहे. म्हणून वरील बौद्धांचा आक्षेप आगान्मुकच आहे, हिंदूंनी बुद्धाकडे कमें पाहवें हा केवळ हिंदूंचाच प्रश्न आहे आणि बौद्धांना त्यांत हस्तक्षेप करण्याचा कोणताहि अधिकार पोचत नाही.

बुद्धामुळे भारताला जो दुसरा फायदा मिळतो तो हा की बुद्धामुळे भारताला जगांत एक विशिष्ट स्थान मिळतें. आपण वर पाहिलेंच आहे की बुद्धाची जन्म-भूमि म्हणून बौद्ध लोक भारताला जगांतील सर्वश्रेष्ठ भूमि मानतात. आणि हिंदूंनी बुद्धा जर बुद्धाधिपयी आपला अव्यक्त आदर प्रगट केला तर दुधांत साखर पडल्यासारखें होईल, आणि त्यामुळे आपलें व बौद्ध जगताचें नातें अधिक दृढ होईल. तसें पाहिलें तर बुद्धामुळे भारताला जगांत जास्त मित्रच लाभतात. कारण बुद्धाने मैत्रीभावाचाच प्रचार केला आहे. म्हणून अशोकाने निर्माण केलेल्या बुद्ध साम्राज्याचा पाया मजबूत राहावा अशी जर हिंदूंची इच्छा असेल तर त्यांनी आज आपल्या जीवनात बुद्धाला त्याचें योग्य स्थान दिलें पाहिजे. जगांत मैत्रीभाव निर्माण करण्याकरिता बुद्धाचें पंचशील किती प्रभावी साधन आहे ह्याची प्रचीति आम्हा सर्वांना पूर्णपणे आलेखीच आहे. आणि त्याच्याच बळावर आज भारताची प्रतिष्ठा जगांत सारखी वाढत आहे. फेब्रुवारी १९५६ मध्ये अमृतसर येथे भरिल भारतीय काँग्रेस समितीने तर भगवान् बुद्धाच्या शिकवणुकीची आज नितान्त आवश्यकता आहे असा ठराव पास करून खरोखर अमृतच सर केलें आहे.

आज भारतांत सर्वत्र भगवान् बुद्धाधिपयी आणि त्याच्या घोर शिकवणुकीधिपयी सामान्य जनतेत आंदर निर्माण होत आहे, ही गोष्ट कोणीहि भारतीय नाकमूल करूं शकत नाही. अशा परिस्थितीत भगवान् बुद्धाच्या उपदेशाधिपयी सामान्य जनतेत जिज्ञासा निर्माण होणें स्वाभाविकहि पण आहे. ह्या जिज्ञासेची अंशतः पूर्ति करण्याकरिता धर्मपदाचें मणटीत मापांतर करण्याचें मी ठरविलें आणि दुसरें कारण हें की

भगवान् बुद्धाची २५०० वी जयंती १९५६ च्या मे महिन्यांत येत आहे. ही बुद्धजयंती म्हणजे एक राष्ट्रीय महापर्वच आहे असे म्हटले तरी चालेल, कारण ही बुद्धजयंती भारत सरकार एक राष्ट्रीय महोत्सव म्हणून साजरा करित आहे ही गोष्ट सर्वश्रुतच आहे. ह्या उत्सवानिमित्त भारत सरकार लाखो रुपये खर्च करित असून एकट्या दिल्लीत निर्माण होणाऱ्या बुद्धाच्या स्मारकाकरिता भारत सरकारने दहा लक्ष रुपये खर्च करण्याचा संकल्प केला आहे. बौद्ध जगत् सुद्धा ह्या उत्सवांत फार उत्साहाने भाग घेणार आहे. कारण, बौद्धांचा असा विश्वास आहे की भगवान् बुद्धाच्या महापरिनिर्वाणानंतर २५०० वर्षांनी बौद्ध धर्माची विजयी हुंदुभि जगात खर्चच जाणेल. अशा ह्या शुभ प्रसंगी माझे हातून भगवान् बुद्धाची अल्पशी सेवा म्हणून मराठी वाचकांकरिता धर्मपदाचे हे भाषांतर सादर करण्यांत मला अत्यन्त हर्ष होत आहे. भगवान् बुद्धाचे वचन पालीभाषेत असल्यामुळे व मी पाली-भाषा-पंडित नसल्यामुळे भाषांतरांत लुका असण्याचा संभव आहे. वाचक वरग तिकडे क्षमाशील दृष्टीने पाहिल व शब्दार्थावर जोर न देता भावार्थावर जोर देईल अशी आशा आहे. माझे मित्र श्री. लक्ष्मण रामचंद्र कुळकर्णी, एम्. ए., विश्वविद्यालयांतील पालीचे प्राध्यापक ह्यांनी हे भाषांतर तपासून मला उपकृत केले आहे.

अग्नि जसा केवळ अग्निपूजावाच नसून समस्त मनुष्यमात्राचा आहे. तद्वत्च धर्मपद जरी बौद्ध धर्मग्रंथ असला तरी तो एक महान विश्वग्रंथ आहे.

धर्मपद बौद्धांची गीता आहे. बौद्ध धर्मग्रंथ तीन भागांत वाटले गेले आहेत. आणि म्हणून त्यांना त्रिपिटक अथवा तीन पेदारे म्हणतात. सुत्तपिटक, विनयपिटक व अभिधम्मपिटक ह्यांना त्रिपिटक ही संज्ञा आहे. सुत्तपिटकांत भगवान् बुद्धाचा उपदेश दिलेला आहे. सुत्तपिटकातील बुद्धक निकायांतला धर्मपद एक लहानसा ग्रंथ आहे. साठील सन्त्यावरून धर्मपदाचे त्रिपिटकांतील स्थान स्पष्ट होईल.

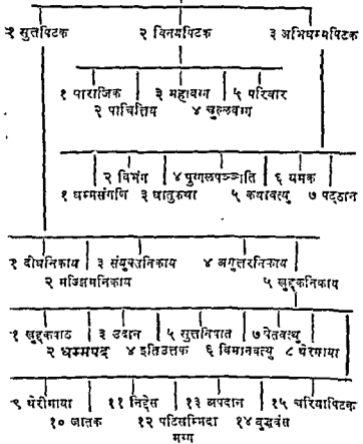
फद्' केहंकर दौहने हाथस एक वारम कुरा उवाङ्

धिरञ्जिना सहोत्पन्न धारमेष्ठिनिसार्गज।

हे—

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकतो भव॥

त्रिपिटक

धर्मपद ग्रंथ जरी आफाराने लहान असल्ल तरी योग्यतेने लहान नाही. वास्तविक धर्मपद हें एक अनमोल रत्नांची खाण आहे. धर्मपद हें नांअच किती सूचक आहे! धर्मपद म्हणजे धर्मांचें पाडल अथवा मार्ग. धर्म म्हणजे सत्य, न्याय व नीतियुक्त आणि पद म्हणजे

मार्ग आणि म्हणून धर्मपदाचा सर्व भर आचरणावर आहे. कारण मार्ग हा केव्हाहि चालण्याकरिताच अस्तो. त्यावर तुम्ही घर बांधू शकत नाही. धर्मपद हें अगदी सरळ व सोप्या भाषेत लिहिलेले आहे. वास्तविक धर्मपदाइतका सोपा, सरळ, तर्कशुद्ध, बुद्धिगम्य व उन्नतिकारक ग्रंथ तुम्हाला नवचितच आढळेल. धर्मपद सोपें आहे याचा अर्थ हा नव्हे की तें आचरणाला सोपें आहे. धर्मपदाप्रमाणे आचरण करणे काही सोपें काम नव्हे. एकदा तुम्ही तरवारीच्या धारेवरून जाऊं शकाल पण धर्माप्रमाणे पाऊल टाकूं शकणार नाही. तुमच्याला जिकणें हें केव्हाहि सोपें आहें; पण स्वतःला जिकणेंच सर्वांत कठीण आहे. आणि धर्मपदाचा सर्व भर स्वतःला जिकण्यावरच आहे. एकदा एका चीनच्या बादशाहाने एका बौद्ध भिक्षूला धर्मार्थें सार घोंडक्यांत सांगण्याची विनंती केली. त्यावर त्या भिक्षूने धर्मपदातील खालील श्लोक त्याला सांगितला (श्लोक १८३)

सर्व पापस्त अकरणं कुतलस्त उपसंपदा ।

सचित्त परियोवपनं एतं बुद्धानसासनं ॥५॥ (बुद्ध-वर्ण)

त्यावर तो बादशाह उद्गारला, 'हें तर फार सोपें आहे.' पण हें आचरणाला आणणें किती कठीण आहे याची प्रचीति त्या बादशाहाला त्याच्या जीवनांत क्षणोक्षणी येऊं लागली. धर्मपद बुद्धिगम्य आहे. ह्याचे मुख्य कारण हें की बुद्ध हा मनुष्याशीं नेहमी मनुष्य ह्या नात्याने बोलतो. 'मी ईश्वराचा प्रेषित आहे' असा दावा बुद्धाने कधीच केला नाही. उलट तो मनुष्यमानांना सांगतो:—“बाबांनो, मी बुद्धा तुमच्यामधील व तुमच्यासारखाच एक आहे; पण मी आपल्या प्रयत्नाने आपली गृण्या नष्ट केली व त्यामुळे सुखी बनलो; तुम्ही बुद्धा जर आपली गृण्या स्वयंप्रयत्नाने नष्ट कराल तर तुम्ही बुद्धा माझ्यासारखेच सुखी व्हाल.” मनुष्य गुपी होण्याकरिता ईश्वरी रूपेची आवश्यक्ता कशाळा ? मनुष्याचें सुखदुःख त्याच्याच हातात आहे. हीच बुद्धाची शिक्षण

फट्टं कंठकरं दाहनं हाथस एकं वारमं सुरा उलाकं

विश्रिणा सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

बुद सर्वाणि पापानि दग्धं स्वस्तिकरो भव ॥

आहे. उदाहरणार्थ, श्लोक ७ व ८ पहा. श्लोक ७ मध्ये भगवान् बुद्ध म्हणतात:—

“जो पुरुष रागद्वेषीने वावरतो, जो इन्द्रियांना लगाम लावीत नाही, जो भोजनीं उचित मात्रा जाणीत नाही, जो आळशी, वीर्यहीन आहे, अशा मनुष्याला कामदेव त्याचप्रमाणे पदच्युत करितो, ज्याप्रमाणे सोसाट्याचा वारा दुर्बल झाडाला.”

ह्याच्या उलट श्लोक ८ मध्ये म्हटले आहे:—

“जो पुरुष वैराग्य दृष्टीने वावरतो, जो इन्द्रियांना ताब्यांत ठेवतो, जो भोजनीं उचित मात्रा जाणतो, जो श्रद्धायुक्त व उत्साहशील आहे अशा पुरुषाला ज्याप्रमाणे सोसाट्याचा वारा पर्वताला हालवू शकत नाही त्याप्रमाणे कामदेव भ्रष्ट करू शकत नाही.” पहिल्या श्लोकांत आसक्ति ठेवून वागणाऱ्या मनुष्याचें जीवन कसें निरर्थक असतें हें दाखविलें आहे तर दुसऱ्या श्लोकांत अनासक्त जीवन कसें प्रभावी असतें हें दाखविलें आहे. दुसऱ्या श्लोकांत व तुकाराम महाराजांच्या “युक्तीचा आहार नीतीचा ब्यवहार। वैराग्य हे सार तरावया” ह्या अभंगात किती साम्य आहे हें चट्टरन लक्षात आल्याशिवाय राहत नाही. वरील दोन श्लोकांवरून धर्मपद समजण्याला किती सोपें आहे याची यथार्थ कल्पना वाचकांना सहज येण्यासारखी आहे. तें सोपें आहे याचें एक कारण हेंहि आहे की त्यांत कोणतेंहि सांप्रदायिक तत्त्वज्ञान अथवा परंपरागत सिद्धांत प्रतिपादिलेला नाही; त्यांत कल्पनेच्या हवेंत किल्ले बांधलेले नाहीत;... त्यांत शब्दांचें अवडंबर नाही; त्यांत पांडित्य नाही, शब्दज्ञान नाही. सर्वसाधारण मनुष्याला ह्याच्या प्रत्यक्ष जीवनांत जे अनुभव येतात त्या अनुभवाच्या आधारावरच ‘धर्मपदाचा’ पाया रचलेला आहे. आणि म्हणून “या आणि पहा” हें सांगणारा जर कोणता धर्मग्रंथ असेल तर तो धर्मपद होय. येथे अन्धश्रद्धेला मुळीच स्थान नाही, मुळीच वाव नाही. वास्तविक बुद्धाने मनुष्याला रुढी व ग्रंथप्रामा-

प्याच्या कातरांतून मुक्त करून त्याला संपूर्ण मानगिक स्वतंत्रता दिली आणि हीच बुद्धाची जगाला खरी देणगी आहे.

ज्याच्या इच्छेदिवायु शाब्दांचे पान मुद्धा हाळू शकत नाही व जो जगाचा निर्माता व नियंता आहे अशा सर्वशक्तिमान् ईश्वराला धर्म-पदांत कोटेच स्थान नाही. ईश्वरच जर सर्व कांही करितो तर मग जगांत पाप-पुण्य, धर्म-अधर्म, न्याय-अन्याय, इहलोक-परलोक ह्यांना स्थानच राहत नाही. उलट बुद्ध आम्हाला सांगतो की, मनुष्याची तृष्णाच जगातील सर्व अनर्थांचे कारण आहे. ईश्वराच्या प्रेरणेने व इच्छेनेच जर अंष्टम वॉषचा वर्षाव होत असेल तर मनुष्य त्याला तोंड कसे देऊ शकेल ? उलट धर्मपद आम्हाला सांगते—

न हि वेरेन वेरानि सम्मन्तीथ कुदाचनं ।

अदरेण च सम्मन्ति एस धम्मो सनन्ततो ॥५॥

आणि हीच शिकवण व विचारसरणी आज अंष्टम वॉषळा रारें उत्तर आहे. ज्या द्वेषामुळे मनुष्य हें निरदुर कृत्य करायला प्रवृत्त होतो तो द्वेषच आपल्यांतून काढून टाकण्यावर बुद्धाचा भर आहे. वास्तविक ही शिकवण एक दुखारी तळवार आहे.

हिसक धुत्तीवर प्रहार करून प्रहार सहन करण्यास देखील ती मनुष्यास प्रवृत्त करिते. आणि म्हणून हीच शिकवण हिसक जगांत मनुष्याला आशीचा अमर किरण आहे. मारणारा खरा खून नसून मार सहन करणाराच मर्य खून होय, हें या त्रिकवपुत्रीचे सार असल्यामुळे ह्या शिकवणुकीवर ज्यांचा दड विस्वास आहे असे लोक हिसेला हिसेने उत्तर देऊंच शकत नाहीत आणि म्हणून जगातील हिंसा कमी करण्याचा हाच एकमेव उपाय आहे हें फोगालाहि कबूल करावें लागेल; कारण हिसेनेच जर हिंसेनेच दुग्दी उत्तर दिले तर हिंसा भावून शकत नाही उलट ती वाढेल.

फट् कहकर दाहन हाथस एक बारभ पुस ठवाक

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव॥

बुद्धाचें अंतरंग तसेंच त्याचें बहिरंग हें खडीसाखरेच्या खड्या-
प्रमाणे कसें गोडच गोड आहे ह्याची जाणीव धम्मपद वाचणाराला पदोपदीं
होते. उदाहरणार्थ, दलोक १८४ मध्ये बुद्ध म्हणतात, “दुसऱ्याची हिंसा
करणारा व दुसऱ्यांना घास देणारा प्रवृत्तित ररा संन्यासी होवूं शकत
नाही. धर्मपद हें बुद्धाचें अंतरंग असल्यामुळे ‘सत्यं-शिवं-सुंदरं’ने परि-
पूर्ण आहे व वाचणारा अगदी अश्वरथाः वर उचलला जातो. उदाहरणार्थ,
बुद्ध म्हणतात —

त तो मला मलतरं अविज्जा परमं मलं ।

एतं मलं पहृत्यान निम्मला होव भिक्खवो ॥ धर्मपद २४३

ह्या एकाच श्लोकात सर्व धर्मांचें सार साठविलें आहे आणि
म्हणून ‘धर्मपद’ सत्यं ने परिपूर्ण कसें आहे ह्याची जाणीव कोणालाहि
सहजच होते. तसेच

‘धम्मचारी मुखं सेति अस्मि लोके परमिह च’ । धर्मपद १६८.

अक्कोघेन जिने कोधं असाधुं सापुन। जिने ।

जिने कदरियं दानेन सत्त्वेन अलिक वादिनं ॥ धर्मपद २२३

ह्यावरून धर्मपद ‘शिवं’ने परिपूर्ण कसें आहे हें स्पष्ट होतें. आणि

चन्दनं तगरं वापि उप्यलं अब वस्सिकी ।

एतेसं गन्ध जातानं सीलगन्धो अनुत्तरो ॥ धर्मपद ५५.

ह्यावरून धर्मपद ‘सुंदरं’ने परिपूर्ण कसें आहे याची प्रचीति येते.
वास्तविक ह्या श्लोकांतील भावार्थ व उपमा किती सुंदर व प्रभावी
आहेत हें सांगण्याची काही आवश्यकता नाही.

धर्मपदाचें खरें वैशिष्ट्य हें की त्यात मुरवातीपासून तां श्रेवटपर्यंत
अहिसेचेंच समर्थन केलेलें आहे. हिंसेचें कोटेंच समर्थन केलेलें नाही.
आणि म्हणून त्यात तुम्हाला हिंसेची व अहिंसेची खिचडी केलेली
आढळणार नाही. कारण बुद्ध स्पष्ट शब्दांत सांगतात की निर्वाणाचा मार्ग

एक आणि ऐहिक सुखाचा मार्ग दुसरा (धर्मपद ७५). धर्मपदांत अहिं-
 सैवरच जोर दिला असल्यामुळे तें जगांतील एक सर्वोत्कृष्ट पुस्तक समजलें
 जातें. धर्मपदाच्या समस्त जगांत जें एक आदराचें स्थान मिळतें तें केवळ तो
 एक बौद्ध धर्मग्रंथ म्हणून नव्हे तर जगांतील समस्त वाङ्मयांत तो एक
 अनमोल ग्रंथ आहे म्हणून. एखाद्या शैर-सांप्रदायिक शान्तिताधकाला
 अथवा मुमुक्षूला जर जगांतील समस्त वाङ्मयांतून एकच आणि केवळ
 एकच पुस्तक निवडण्याची संधि दिली तर मी विश्वासाने सांगू शकतो
 की तो धर्मपदाचीच निवड करील आणि म्हणूनच धर्मपदाची थोरवी
 वर्णन करतांना श्री आलवर्द्धे जे. एडमन्ड्स आपल्या धर्मपदाच्या भाषा-
 तराच्या प्रस्तावनेत म्हणतो, “आशिया खंडांत जर एखाद्या अमर धर्म-
 ग्रंथाची निर्मिती झाली असेल तर ती धर्मपदाची होय.” तसेंच डॉ.
 मॉरीस ब्लूमफील्ड याने “धर्मपद हा समस्त हिंदु वाङ्मयात कदाचित
 अत्यन्त सुंदर व प्रसाद्युक्त शब्दाने परिपूर्ण असा ग्रंथ आहे ” असे
 गौरवपूर्ण उद्गार काढलेले आहेत. सावरून हें स्पष्ट होतें की धर्मपद
 सर्वांगसुंदर असा एक धर्मग्रंथ आहे.

जग हें दुःख आहे हें पहिलें आर्य सत्य सांगण्यात बुद्धाने
 जगांत नैराश्याचा प्रचार केल्या असा एक आरोप काही लोक बुद्धावर
 करतात. जग हें दुःखमय आहे हें सांगण्यांत बुद्धाने काही नवीन गोष्ट
 सांगितली नाही. जग हें दुःखमय आहे ही गोष्ट कोण कबूल करणार
 नाही ? प्रिय घटांचा विषोग दुःख आहे; अप्रिय वस्तूंचा संयोग दुःख
 आहे; इच्छित वस्तु न मिळणें दुःख आहे; ह्या गोष्टींनीच तर
 जग भरलेलें आहे असा अनुभव प्रत्येक मनुष्याला क्षणोक्षणी येतो.
 श्रीकृष्ण मुग्धा तर गीतेंत हीच गोष्ट सांगतात. ते म्हणतातः—

‘ अन्तियं असुखं लोक इमं प्राप्य भजस्व मां ’

न्तसेंच रीतश्रेष्ठ गुकाराम महाराज म्हणतात, “दुःखासि कारण जन्म
 येणें.” मग भगवान् बुद्धाने नवीन काय सांगितलें ? यास्तविक भगवान्

फद् कहकर दाहन हाथस एक पारम पुता उवाक

विरजिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।

नुद सर्थाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव॥

बुद्ध जर येथेच थांबले असते तर कदाचित केलेल्या आरोपांत कांही सत्य आहे असे म्हणतां आले असतें, पण भगवान् बुद्ध तर स्पष्ट शब्दांत सांगतात की हें दुःख सकारण आहे आणि ह्याचा अंत होवूं शकतो. ह्या दुःखाचें कारण अविद्या अथवा तृष्णा आहे असें भगवान् बुद्धाचें म्हणणें आहे, आणि मनुष्याने जर ह्या अविद्येचा अथवा तृष्णेचा नाश केला तर तो दुःखापासून मुक्त होवूं शकतो. आणि दुःखाचा नाश म्हणजेच परम सुखप्राप्ति. वास्तविक दुःखाला दुःख-समजणें हाच सुखाचा एकमेव मार्ग आहे. भगवान् बुद्धाचें निर्वाणपद परम सुखदायक आहे हें धर्मपदावरून स्पष्ट होतें. कारण भगवान् बुद्ध म्हणतातः—“निश्चानं परमं सुखं” आणि म्हणून भगवान् बुद्धाने नैराश्याचा प्रचार केला हें म्हणण्यांत प्रामाणिकपणाचा अभाव आहे हें उघड आहे. जो भगवान् बुद्ध सत्याचें प्रत्यक्ष स्वरूप आहे तो नैराश्यावादी कसा राहूं शकतो ?

सर्वसाधारण हिंदूच्या मनांत बुद्धाच्या अनात्मवादाविषयीं चरच गैरसमज निर्माण झालेला दिसतो, आणि म्हणून ह्या ठिकाणीं बौद्ध-तत्त्वज्ञान पाय होतें ह्याचा विचार करणें आवश्यक आहे.

बौद्ध तत्त्वज्ञान*

भगवान् बुद्ध आपल्या अमर संदेशांत मिश्रुंना म्हणतात—
 “कुल्लूपमं वो भिक्खुये धम्मं देसिस्सामि नित्यरणत्थाय नो गहणत्थाय”
 हे भिक्खुनो, मी तुम्हाला नावेप्रमाणे धर्म उपबोगाकरिता देतो; धरून चसण्याकरिता न-हे. ध्यावरून हें स्पष्ट होतें की धर्म ही केव्हाहि आचरणाची बाब आहे; शुष्क तर्क, सिद्धांत, परंपरा अथवा मिथ्या अवडंब-

* ‘बौद्ध तत्त्वज्ञान’ हें माझे भाषण ता. २७-३-५५ रोजी नागपूरच्या नभोवाणी केन्द्रावरून प्रसारित झालें होतें, ते त्या केन्द्राच्या सौजन्याने येथे छापण्यांत येत आहे.

राची नगदे. धर्म म्हणजे मनुष्याने आपल्या व्यवहारांत सत्य, न्याय व नीति ह्यांना स्थान देणे. कारण जोपर्यंत मानवी जीवनांत सत्य, न्याय व नीति ह्यांना स्थान मिळणार नाही तोपर्यंत मानवी जीवन सुलीच होऊ शकत नाही, आणि म्हणून धर्म हे मुलाचें एकमेव साधन आहे, असें म्हणणें अनुचित होणार नाही.

बुध्दगर्भेंत बुध्दत्व प्राप्त झाल्यावर बुध्दाने जवळजवळ ४५ वर्षे जगाला धर्माचाच उपदेश केला आणि त्याचा समाजावर प्रभावहि पण पडला. ह्याचें मुख्य कारण हे की, बुध्द हे स्वतः उपदेशाप्रमाणे वागत आणि म्हणूनच “ बोले तैसा नाले त्याची वंदावी पाऊलें ” ह्या तुकाराम महाराजांच्या वचनाप्रमाणे बुध्दाच्या उपदेशाचा समाजावर प्रभाव पडणें स्वाभाविकहि पण होतें. इतिवत्तकांत बुध्द म्हणतात— ‘ जो धम्मं पस्सति सो मां पस्सति ’—जो धर्माचा पाहतातो तो मला पाहतातो. ह्यावरून हे स्पष्ट होतें की बुध्दाचें जीवन धर्ममय झालें होतें, सत्यमय झालें होतें.

जोपर्यंत बुध्द जिवंत होते तोपर्यंत त्यांचा उपदेश काय होता ह्यासंबंधी वादच निर्माण झाला नाही. कारण एखादी गोष्ट धर्म्य आहे किना नाही, असला प्रश्न उपस्थित झाल्याच तर त्याला उत्तर देण्यास बुद्ध समर्थ होते. पण बुद्धाचे मरणानंतर धर्मच शास्ता बनल्यामुळे धर्म काय आहे हें अधिष्ठित रीत्या सांगण्याची आवश्यकता काही बुद्धानुयायांना भासणें स्वाभाविक होतें. ह्या दिशेने पहिलें पाऊल म्हणजे बुद्धाच्या मरणानंतर २१ दिवसांनी राजगृह येथे भरलेली धर्मपरिषद. हिल्यान प्रथम संगीती म्हणतात. ह्या परिषदेंत धर्माचा व विनयाचाच विचार करण्यांत आला. ह्या टिपणी आपल्याला हे लक्षांत ठेवलें पाहिजे की, बुध्दाने जो वेळोवेळीं उपदेश दिला त्याला धर्म व मिश्रसंधारिता आवश्यकें त्याने जे नियम केले त्या नियमांना विनय म्हणतात. ह्यानंतर दुसरी संगीती बुध्दाच्या मरणानंतर १०० वर्षांनी वैशाखीत

फद्द कहकर दाहन हायस एक चारन बुध्द उरल्ल

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसागंज।

मुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकतो भव ॥

भरली होती. या परिषदेत मुद्रा धर्माचा व विनयाचाच विचार करण्यांत आला. तिमरी संगीती सम्राट अशोकाचे वेळीं पाटणा येथे इ. स. पू. २५३ मध्ये भरली होती. ह्या संगीतींत मुद्रा धर्माचा व विनयाचाच विचार करण्यांत आला. सम्राट अशोक हा बुध्दप्रेमी असल्यामुळे बौध्द धर्माच्या प्रसारार्थ त्याने भिन्न भिन्न देशांत धर्मप्रचारक पाठविले होते. लंकेत त्याने आपला मुलगा नामें महेन्द्र व मुलगी नामें संघमित्रा ह्यांना धर्मप्रचारार्थ पाठविलें होतं. त्यामुळे लंका हें बौध्द धर्माचें व विशेषकरून हीनयान पंथाचें केन्द्र बनलें. यानंतर इ. सनाच्या पहिल्या शतकांत म्हणजे बुध्दाच्या महापरिनिर्वाणानंतर ५००-६०० वर्षांनी लंकेतच पाटी भाषेंत त्रिपिटक लिहिण्यांत आलें.

बौध्द धर्मीयांत दोन पंथ आहेत. एक महायान व दुसरा हीनयान. महायान म्हणजे मोठा रस्ता व हीनयान म्हणजे लहान रस्ता. जे लोक बुध्दाला आदर्ग मानून यथाशक्ति बुध्दत्वाकडे जाण्याचा प्रयत्न करतात अशांना 'महायानीय बौध्द' म्हणतात. उत्तरेत अश्वघोष व दक्षिणेंत माध्यमिक तत्त्ववेत्ता नागार्जुन हे आचार्यद्वय महायानपंथाचे संस्थापक होते. नागार्जुनाचा जन्म विदर्भांत झाला होता. नागपूरपासून तीस मैलांवर रामटेकजवळ ज्या नागार्जुन गुहा आहेत, त्या ह्याच नागार्जुनासंबंधी आहेत ही गोष्ट सुप्रसिध्दच आहे. मला तर पुष्कळदा असें वाटतें की, नागपूर हें नांव ह्या पुरातन शहराला नागार्जुनामुळेच प्राप्त झालें असावें. असो. हीनयान पंथीय बौध्दाचें असें मत आहे की, बुध्दत्वप्राप्तीकरिता मनुष्याला भिक्षुनियमांचें पालनच केलें पाहिजे. त्रिपिटक हे हीनयान पंथाचे प्रमाण धर्मग्रंथ आहेत ही गोष्ट आपल्याला ह्या ठिकाणी विशेष लक्षात ठेवली पाहिजे. त्रिपिटक म्हणजे तीन पेटारे. सुत्त, विनय व अभिधम्म ह्यांना त्रिपिटक ही संज्ञा आहे. सुत्त पिटकांत बुध्दाचा आणि त्याच्या प्रमुख शिष्याचा उपदेश, विनय पिटकांत भिक्षुसंघाच्या आचारविचारांचा संग्रह आणि अभिधम्म पिटकांत बौध्द

तत्त्वज्ञानाची तात्त्विक सीमांसा वेळेखेरी आहे. अभिधम्म पिटकांत प्रत्यक्ष बुध्दवचनें मुळीच नाहीत म्हटलें तरी चालेल. यास्तविक अभिधम्म पिटक हें बुध्दाचा धर्मसेनापति सारिपुत्र ह्याने धावस्ती येथे ५०१ भिक्षूंना सांगितलें अशी आख्यायिका आहे. आणि म्हणूनच, सुत्तपिटक हेंच मूळ बुध्दाच्या उपदेशाचा यथार्थ परिचय करून देणारें अत्यन्त प्राचीन वाङ्मय असल्यामुळे विशेष महत्त्वाचें ठरलें. व तेंच बौध्द धर्माचें अंतर्ग अथवा सार आहे हें उघड आहे. अभिधम्म हा शब्द भगवान् बुध्दाच्या वचनांत कोठेच आढळत नाही. उलट मस्तेसमर्थां बुध्दाने आनंदाला जो शोधण्याचा उपदेश दिला त्यांत तर त्यानी स्पष्टच म्हटलें आहे की, धर्मच तुमचा शास्ता अथवा गुरु अम्हूंचा. तसेंच पहिल्या तिन्ही संगीतींत अभिधम्माचा उल्लेख बुध्दा नाही. ह्यावरून अभिधम्माची कल्पना नंतरची आहे हें सिध्द होतें. अभिधम्म म्हणजे विशेष धर्म म्हणजेच धर्माची तात्त्विक सीमांसा. सुत्तपिटकावरून हें स्पष्ट होतें की, बुध्दाने कोणतेंच तत्त्वज्ञान प्रतिपादिले नाही. त्याचा सर्व भर धर्मावरच होता. व जे जे वाद सदाचार्यांच्या अथवा चित्तगुडीच्या आड येत त्यांचे ते खंडन करीत.

बौध्द तत्त्वज्ञान काय होतें ह्याची यथार्थ कल्पना येण्याकरिता आपल्याला सर्वप्रथम बुध्दाच्या जीवनाची स्पष्ट कल्पना आली पाहिजे. ह्या दृष्टीने आपण बुध्दाच्या जीवनाचे दोन भाग करूं शकतो. जन्मापासून तो गृहत्यागापर्यंतचा पहिला भाग अथवा पूर्वार्ध व गृहत्यागानंतर तो त्यांच्या मृत्यूपर्यंतचा दुसरा भाग अथवा उत्तरार्ध. गौतमाचें गृहत्यागापर्यंतचें जीवन एक मानवी जीवन असल्यामुळे काममय पुरुषाचे जीवन होतें. परंतु स्वपुरुषार्थाने जेव्हा त्याने ह्या काममय जीवनाचा अन्त केला तेव्हा ते बुध्द म्हणजेच शानी बनले, नराचा नाशयग झाले व आता त्याचे जीवन दिव्य म्हणजेच ज्ञातमय झालें. ह्या अवस्थेलाच मनुष्याचा तरा पुनर्जन्म म्हणतात. आणि तिच्या प्राप्तीकरिताच मनुष्यमात्राची साररी धडपड चालू असते. परक एवढाच

१५२ कडकार दाहम हापस एक वापन पुनः...

दिरक्षिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्जज।

है— नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकतो भव॥

की, कांहींचा ह्या दिशेने प्रयत्न तीन स्वरूपाचा असतो. तुकाराम महाराजांच्या शब्दांत बोलावयाचें तर “जीवनाभेगळी मागोळी तैसा नुका तळमळी.” बुद्धाची मुद्धा हीच भाषा आहे. ते म्हणतात— “ज्याप्रमाणे पाण्याचाहेर काढलेली मासोळी पाण्यांत जाण्याकरिता सारसी पडपड करिते, तद्वतच मनुष्य हा कामदेवाच्या तावडींनून सुटण्याचा प्रयत्न करितो.” ही ज्ञानमय अवस्था प्राप्त झाल्यानंतर बुद्धाने जो जगाला उपदेश दिला तो पुनः तुकाराम महाराजांच्या शब्दांत बोलावयाचें तर “बुडता हे जन न देववे डोळां” ह्या दयार्द्र भावनेनेच केला हें उघड आहे. मग ह्या उपदेशांत तत्त्वज्ञान कोठून येणार ? मनुष्यमात्राविषयी किंवाहुना समस्त प्राणिमात्राविषयी निस्सीम प्रेम हेंच ह्या उपदेशाचें सार. आई जमी आपल्या एकुलत्या एक मुला-चर प्रेम करून त्याला प्रसन्न करण्याचा प्रयत्न करिते. त्याचप्रमाणे बुद्धाने जगाचे दुःख नष्ट करून त्याला सुखी करण्याचा प्रयत्न केला. सारनाथ येथे आपाढी पौर्णिमेला त्यानी जो सर्व प्रथम उपदेश दिला, त्यात ते म्हणतात--“हे कुलपुत्रांनो, बहुजनहितार्थ, बहुजनसुखार्थ, लोकांवर दया करण्याच्या उद्देशाने, देव आणि मनुष्य यांच्या कल्याणाकरितां, हिताकरितां, सुखाकरितां ह्या धर्माचा प्रसार करा. आरंभी कल्याणशरक, मध्यात कल्याणशरक व शेवटी कल्याणशरक अशा या धर्माचा तुम्ही अर्थयुक्त भाषाने प्रसार करा.” लोककल्याण हेंच बुद्धाचें तत्त्वज्ञान होतें म्हटलें तरी चालेल. यास्तविक बुद्धाने जो प्रचार केला तो स्वानुभूतीचा; कोणत्याहि मताचा, सिद्धांताचा अथवा तत्त्वज्ञानाचा नव्हे. एकदा वत्सगोत्र नामक परित्राजज्ञाने बुद्धाला प्रश्न विचारला--“हे गौतम, आपलें मत म्हणजेच तत्त्वज्ञान काय आहे ?” ह्यावर बुद्धाने उत्तर दिलें--“स्वानुभूति हेंच माझें मत.” मला त्रैविध्य म्हणणाराच यथार्थ-वादी आहे असें बुद्धाने स्पष्ट म्हटलें आहे. ह्यावर वत्सगोत्र परित्राजक म्हणाला--“आपला पंथ शून्यच अथवा शून्यमतवादी आहे.” त्याच-प्रमाणे चूळ मालुंक्य पुत्राने जे हा बुद्धाला विचारलें की, लोक शास्वत

आहेत की अशादयत ? भरणानंतर मुक्त पुरुषाचें काय होतें वगैरे-
 शेव्हा बुद्धाने स्पष्ट शब्दांत सांगितलें की-अणले प्रश्न निरर्थक असल्या-
 मुळे विचारार्ह नाहीत. लोक शादयत असले काय किंवा अशादयत असले
 काय, असले प्रश्न चित्तशुद्धीला मुळीच मदत करीत नाहीत. तेल
 संपल्यामुळे दिव्याची ज्योत विशले व ती कोठे जाते हें सांगणें जसें
 कठीण; तसेंच भेल्यानंतर मुक्त पुरुषाचें काय होतें हें सांगणें कठीण;
 तसेंच दुःख कोण भोगतो वगैरे प्रश्न बुद्ध निरर्थक म्हणत; तर मी दुःखी
 कां ह्याचाच विचार करा असें ते म्हणत. अविद्या हीच दुःखाचें मूळ
 कारण आहे असें बुद्धानें म्हणणें आहे. अविद्येचा नाश म्हणजेच
 दुःखाचा नाश व दुःखाचा नाश म्हणजेच परमसुखप्राप्ति. ह्या
 अस्त्येवच बुद्ध निर्वाण अथवा शून्य म्हणतो. अहंतेची व ममत्वाची
 भावना समूळ नष्ट झाल्याशिवाय मनुष्य निर्वाणपदाला पोचूच शकत
 नाही. आणि म्हणूनच बुद्धाचा जोर त्यागावर आहे. कारण त्यागानेच
 ही मनुष्यरूपी नाव हलकी होते व सहजच ती पलीकडच्या तीरावर
 सुंदररूप पोचते. तसेंच ध्येयाप्रमाणे ध्येयमाप्तीचा मार्ग सुद्धा शुद्ध व
 पवित्रच असला पाहिजे. असत्य मार्गाने आपण स्वयं गाईच शकत
 नाही. आणि ह्याच कारणास्तव बुद्धाने अहिंसेवरच जोर दिला.

बुद्ध हा खरोखर पुरुषार्थवादी आहे, कर्मवादी आहे, प्रयत्नवादी
 आहे. जगाचा निर्माता अथवा नियंता परमेश्वर आहे व सर्व कांही
 त्याच्याच इच्छेप्रमाणे घटत असली विचारसरणी बुद्धाला केव्हाहि मान्य
 नव्हती. वास्तविक असली विचारसरणी मनुष्याला परधीन व निष्क्रिय
 बनविते. बुद्ध म्हणतो-समजा, एखाद्या मनुष्याला विपारी बाण
 लागला, व त्यामुळे त्याला प्राणांतिक वेदना होत आहेत. अशा
 परिस्थितीत एक वैद्य त्याच्याकडे जावो व विपारी बाण काढूं लागतो.
 परंतु अशा वैद्याला जर तो रोगी म्हणे-“छे, जोपर्यंत हा विपारी
 बाण कोणी मारला वगैरे गोष्टींचें मला ज्ञान होत नाही तोपर्यंत हा बाण
 मी काढूं देणार नाही” परम कारुणिक बुद्ध विचारतात की-असल्या
 योग्याचें कर्म होईल ! अर्थातच विपारी बाणाच्या वेदनेतच त्याचा अंत

कादं कलकरी पाहण हायस एका चारुण पुत्रा

विरश्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव॥

होईल, बाण काढण्याकरितां बाण मारणाराची काय आवश्यकता ? उलट बाण मारणारा बाण काढण्याकरितां मदत कसा करूं शकतो ? आणि म्हणून बाण कोणी मारला हा प्रश्न असा निरर्थक, तद्वत्च हें जग कोणी निर्माण केलें, का निर्माण केलें वगैरे प्रश्न निरर्थक आणि म्हणून त्याज्य समजावे, असें युध्दाचें म्हणणें असे.

युध्दाचे वेळीं काही शाश्वतवादी म्हणजेच आत्मवादी लोक होते. प्रत्येक मनुष्यांत आत्मा हा शाश्वत अथवा अमर असून तो पाप-पुण्याच्या पलीकडे आहे, असें ते प्रतिपादीत. मनुष्य जेव्हा कायेने पाप करितो, तेव्हा त्याचा आत्मा त्या पापापासून अलिप्त असतो असें ते मानीत. असल्या विचारसरणीने हे आत्मवादी लोक पापाला सर्सास उत्तेजन देत. दुसरे शाश्वतवादी ह्या आत्म्याच्या मुक्ततेकरिता तपश्चर्येच्या आर्गांत देहाची लाही करायला सांगत. अशा प्रकारचे हे द्विविध शाश्वतवादी लोक उच्छेदवाद्याप्रमाणेच वास्तविक देहाच्या भोवतीच घोंटाळणारे आणि म्हणूनच अनात्मज्ञ होत. ह्या नास्तिक व अनार्य मताच्या खंडनार्थ युध्दाने अनात्मवाद प्रतिपादिला व हा अनात्मवादच धीर्दाचें खरें तत्वज्ञान होय म्हटलें तरी चालेल, अभिधम्म पिटकांत ह्या अनात्मत्वाची तात्त्विक मीमांसा केलेली आहे. अनात्मवाद म्हणजे अनहंवाद, अहंता आणि ममता यांचे संपूर्ण निराकरण हें निर्वाणावस्थेचें अथवा शून्यत्वाचें अन्तिम लक्षण असल्यामुळे बुद्ध हा खरोखर अनहंवादी होता आणि म्हणूनच तो आत्मज्ञ होता हें उघट आहे. बुद्ध हा अनात्मवादी होता ह्याचा अर्थ एवढाच की, त्याने आपलें नामरूप अथवा व्यक्तिमत्व संपूर्णपणे पुसून टाकलें होतं व तो विद्वार्शी समस्त ज्ञाला होता. यस्तुमात्र अनित्य आणि म्हणूनच दुःखमय हें जाणून कोणत्याहि वस्तूला 'मी' किंवा 'माझे' न म्हणणें हाच दुःखमुक्तीचा उपाय होय असें बुद्धानें म्हणणें असे. बुद्धाच्या अनात्मवादाने 'शून्यवाद' नाव देणेंच यथार्थ होईल. कारण शून्यत्व हेंच संपूर्णत्वाचें लक्षण मानले जातं. महान् धीर्द तत्ववेत्ता नागार्जुन याने शून्यवादाचाच पुरस्कार केलेला आहे. शानेद्वरीत शानेश्वमहाराजांनी शून्य शब्दाचा

उपयोग कितीदां तरी निर्यात अथवा परवह हा अर्थाने केलेला आढळतो. शून्याविषयी शनिद्वय महाराज म्हणतात—

तेहि गुणवय जेव्हां सोपे । तें जें शून्य (ओ. १२५ अ. १३)

नभाचें शून्यत्व गिळून । गुण प्रयातें नुरऊन

तें शून्य तें महाशून्य । धृतिबघनसंमत (ओ. १२६ अ. १३)

नया मी पुरानु । शून्य मी संपुर्ण (ओ. ११९७ अ. ३८)

कां यादलिया एकाएकु । वाढे तो शून्य विशेषु

तेंका आहे नाहोंचा शैलु । मीच मग आधीं (ओ. १२१२ अ. १८)

हा ओवीचा अर्थ हा की, एकांतून एक काढला असता बाकी जशी शून्य उरते, त्याचप्रमाणे आहे व नाही यांची वजावाकी केली असता मीच उरतां. शनिद्वय महाराज आणखी म्हणतात—

वन्हीची ज्वाळा जैशी । धायां जाय आकाशीं

क्रिया जिरों वे तेंसी । शून्यामाजीं (ओ. १३३ अ. १२)

हा शून्यवादच श्रौडांचें तत्त्वज्ञान असल्यामुळे भगवान् बुद्ध हे एक महान् निष्काम कर्मयोगी होते हें उघट आहे. जगाचें बाह्यरूप जसे शून्यासार आहे त्याचप्रमाणे त्याचे अंतरंग सुध्दा शून्यच आहे, हें समजणेंच लया अद्वैतवाद होय.

त्या परम काव्यिक भगवान् बुद्धाने मंदा हें पुस्तक लिहिण्याची प्रेरणा केली त्याच्याच पदरुमळीं हें धर्मपदरुपी कमळ अर्पण करतो व आशी भावना प्रगट करतो की, प्रपंच व परमार्थ यांचा समन्वय करणाऱ्या सुवर्ण मध्यमत्वा मार्गदर्शक भगवान् बुद्ध याचा सदासर्वदा जयजयकार होवो.

जयतु जयतु बुद्धः शुद्धसत्यस्यत्पथो ।

जयतु जयतु दास्ता मारजेता मूनीन्द्रः ।

जयतु जयतु बंधो धर्मचक्रप्रणेता ।

जयतु जयतु लोकोद्धारकारोशरण्याः ॥

फारगुन न. २, नंके १८७६

शुक्रारमबीज, दि. २८ मार्च १९५६

अनंत रामचंद्र कुलकर्णी

२ कहकर दाहन हायत एकाचारन पुस्तक

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गाज ।

हे—

नुद सर्वाणि पापानि धर्म स्वस्तिकरो भव ॥

॥ नमो तस्स भगवतो अरहंतो सम्मा सम्बुद्धस्स ॥

धर्मपद

१ यमक वर्ग

स्थान—श्रावस्ती

व्यक्ति—चक्षुपाल येर

- १ मनोपुब्बङ्गमा धम्मा* मनोसेट्ठा मनोमया ।
मनसा चे पट्टुट्ठेन भासति वा करोति वा ।
ततो मं दुक्खमन्वेति धक्कं व वहतो पदं ॥१॥

मनुष्याच्या सर्व व्यवहारांचें उगमस्थान मन आहे. त्याचे सर्व व्यवहार मनःप्रधान, मनोमय आहेत. मनुष्य जर दुष्ट चित्ताने बोलेल किंवा चालेल तर चालत्या बैलगाडीचे चाक ज्या प्रमाणे बैलाच्या पायाचा पाठलाग करिते त्याचप्रमाणे दुःख अशा दुष्ट चित्ताने वागणाऱ्या मनुष्याच्या मागे लागते.

श्रावस्ती

मट्ठकुण्डली

- २ मनोपुब्बङ्गमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।
मनसा चे पसन्नेन† भासति वा करोति वा ।
ततो मं सुक्खमन्वेति छाया व अनपायिनी ॥२॥

* धम्मा = धर्मा. द्या ठिकाणी धर्म म्हणजे चित्ताची प्रवृत्ति अथवा व्यवहार.

† पसन्नेन = प्रसन्नेन. “मन करारे प्रसन्न सर्व सिद्धींचे कारण.”
—संत तुकाराम. “मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः”—म. गी.

मनुष्याच्या सर्व व्यवहारांचें उगमस्थान मन आहे. त्याचें सर्व व्यवहार मनःप्रधान, मनोमय आहेत. मनुष्य जर शुद्ध चित्ताने बोलेल किंवा चालेल तर कधी न सोडणारी मनुष्याची छाया ज्याप्रमाणे त्याच्या चरोवरच असते त्याचप्रमाणे मुख्य त्याच्या सदोदित चरोवर राहते.

आवस्ती-जैतवन

शुद्धचित्त (पैर)

३ अकोच्छि मं भवधि मं अजिनि मं अहासि मे ।

येच तं उपनगृह्णन्ति वेरं तेसं न सम्मति ॥३॥

त्याने मला शिष्या दित्या, त्याने मला मारिले, त्याने मला जिकिले, त्याने मला कुटले अशा विचारांना जे थारा देतत त्यांचे पैर कधीच शांत होत नाही.

४ अकोच्छि मं अविधि मं अजिनि मं अहासि मे ।

ये स न उपनगृह्णन्ति वेरं तेसूपसम्मति ॥४॥

त्याने मला शिष्या दित्या, त्याने मला मारिले, त्याने मला जिकिले, त्याने मला कुटले अशा विचारांना जे थारा देत नाहीत त्यांचे पैर शांत होत.

आवस्ती (जैतवन)

वाळी (यक्षिणी)

५ न हि वेरेन वेरानि सम्मन्तीष कुदाचनं ।

अवेरेन च सम्मन्ति एत धम्मो सनस्ततो ॥५॥

वेराने वैर कधीच शांत होत नाही; अवेरानेच तें शांत होतें. हाच सनातन धर्म आहे.

आवस्ती (जैतवन)

कोसम्बक भिक्षू

६ परे च न विजानन्ति मयमेत्य वनासते ।

ये च तस्य विजानन्ति ततो सम्मन्ति मेपया ॥६॥

अज्ञ लोकांना हें कळत नाही की आपणा सर्वांना येथून जावे लागणार आहे, ज्यांना हें कळतें त्यांचे सर्व कळू मिटतात.

१०६ कहकर दाहण हायस एतं ज्ञानं तु

धिरञ्जिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गाज ।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

आवस्ती

तुल्लकाल महाकाल

७ सुभानुपरिस्स विहरन्तं इंद्रियेषु असंयुतं ।

भोजनमिह अमत्तञ्जं कुसीतं हीनवीरियं ।

तं वे पसहति मारो वातो रुक्क्षं च बुद्ध्यलं ॥७॥

जो पुरुष रागदृष्टीने वावरतो, जो इंद्रियांना लगाम लावीत नाही, जो भोजनीं उचित मात्रा जाणीत नाही, जो आळशी व वीर्यहीन आहे अशा पुरुषाच्या कामदेव त्याचप्रमाणे पदच्युत करितो, ज्याप्रमाणे सोसाट्याचा चारा तुळू झाडाला.

८ अमुभानुपरिस्स विहरन्तं इंद्रियेषु सुसंयुतं ।

भोजनमिह च मत्तञ्जं सद्धं आरद्ध वीरियं ।

तं वे नप्पसहति मारो वातो सेलं च पब्बतं ॥८॥

जो पुरुष वैराग्य दृष्टीने वावरतो, जो इंद्रियांना ताब्यांत ठेवतो, जो भोजनीं उचित मात्रा जाणतो, जो श्रध्दायुक्त व उत्साहशील आहे, अशा पुरुषाचा, ज्याप्रमाणे सोसाट्याचा चारा पर्वताला हालवू शकत नाही, कामदेव भ्रष्ट करू शकत नाही.

आवस्ती (जितयन)

द्वैयदत्त

९ अनिक्कसावो कासावं घो वत्थं परिदहेस्सति

अपेतो दमसच्चेन न सो कासावमरहति ॥९॥

चित्ताचा मळ नष्ट केल्याशिवाय जो कापाय वस्य धारण करितो, जो संयम व सत्य पाळीत नाही, असला पुरुष कापाय वरत्राचा अधिपती होवू शकत नाही.

१० घोच वन्तकसावस्स सोलेसु सुसमाहितो ।

उपेतो दमसच्चेन स वे कासावमरहति ॥१०॥

ज्याने आपलें चित्त शुध्द केले आहे, जो शीग्यान् आहे, जो संयम आणि सत्याने युक्त आहे, असाच पुरुष कापाय वस्त्राचा अधिपती बनतो.

राजगृह (विशुवन)

संबन्ध

११ असारं सारमतिनो सारे घासारवस्तिनी ।

ते सारं नाधिगच्छन्ति मिच्छासंकल्पयोधरा ॥११॥

जे असाराला सार आणि साराला असार समजतात असले गिन्या-
दृष्टि लोक सार प्राप्त करू शकत नाहीत.

१२ सारं च सारतो जत्वा असारं च असारतो ।

ते सारं अधिगच्छन्ति सम्मार्तकल्पयोधरा ॥१२॥

जे साराला सार व असाराला असार ओळखतात असले सम्यक्-
दृष्टि लोक सार प्राप्त करितात.

आवस्ती (जेतवन)

नन्द (येर)

१३ यथा गारं बुच्छन्नं बुद्धी समतिविज्जति ।

एवं अभावितं चित्तं रागो समतिविज्जति ॥१३॥

वाईट छत्रलेल्या घरातून पावसाचें पाणी जें आत शिरते
त्याचप्रमाणे असावध चित्तात राग शिरतो.

१४ यथागारं सुच्छन्नं बुद्धी न समतिविज्जति ।

एवं सुभावितं चित्तं रागो न समतिविज्जति ॥१४॥

नीट छत्रलेल्या घरांत जें पावसाचें पाणी आत शिरत नाही-
त्याचप्रमाणे सुरक्षित चित्तात राग प्रवेश करू शकत नाही.

राजगृह (विशुवन)

नुद (भूकरिक)

१५ इय सोचति देचुच सोचति

पापकारो उभयत्य सोचति ।

सो सोचति सो विहृष्यति

दिस्वा कम्मकिलिद्धमत्तनो ॥१५॥

इहलोकंत शोक करितो आणि परलोकंत देखीठ शोक करितो-
पापी दोन्ही ठिकाणीं शोक करितो. आपलीं मधीन कर्म पाहून तो शोक
करितो, दुःखी होतो.

५६ कुरुकाराहाण-शाखा-२२-पु

विशिष्टा सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भय॥

श्रावस्ती (जितवन)

धर्मिक (उपासक)

१६ इध मोदति पेच्च मोदति
 कतपुञ्जो उभयस्य मोदति ।
 सो मोदति सो पमोदति
 दिस्वा कम्म विमुद्धिमत्तनो ॥१६॥

इहलोकात् मोद करितो आणि परलोकात् देखील मोद करितो; पुण्यात्मा दोन्ही ठिकाणी मोद करितो. तो मोद करितो; आपली शुध्द कर्मे पाहून तो आनंदित होतो.

श्रावस्ती (जितवन)

देवदत्त

१७ इध तप्पति पेच्च तप्पति
 पापकारी उभयस्य तप्पति ।
 पापं मे कतन्ति तप्पति,
 भीम्यो तप्पति दुग्गतिं गतो ॥१७॥

इहलोकात् संताप करितो आणि परलोकात् देखील संताप करितो; पापी दोन्ही लोकात् संताप करितो. 'मी पाप केलें' असें जाणून तो संतापतो. दुर्गति प्राप्त झाल्यामुळे तो अधिकच संतापतो.

श्रावस्ती (जितवन)

मुमना देवी

१८ इध नन्दति पेच्च नन्दति
 कतपुञ्जो उभयस्य नन्दति ।
 पुञ्जं मे कतन्ति नन्दति,
 भीम्यो नन्दति सुग्गतिं गतो ॥१८॥

इहलोकात् आनंद मानितो व पर लोकात् देखील आनंद मानितो; पुण्यात्मा दोन्ही ठिकाणी आनंद मानितो. 'मी पुण्य केलें आहे' असें जाणून तो आनंद मानितो. तो सुगति प्राप्त झाल्यामुळे अधिकच आनंदित होतो.

भावस्ती (जैतवन)

दीन मित्र भिक्षु

१९. बहूपि चे संहितं भासमानो,
न तवकरो हीति नरो पमत्तो ।
गोषो न गाधो गणयं परेतं
न भागवा सामञ्जस्त हीति ॥१९॥

एखादा प्रमत्त पुरुष जरी धर्मग्रंथांचें पुष्कळ पठन करीत असला तरी त्याप्रमाणे जर त्यांचें आचरण नसेल तर दुसऱ्याच्या गाई-जोड्याच्या गुराख्याप्रमाणे तो भ्रमणत्वाचा भागीदार होत नाही.

२०. अप्पमि चै संहितं भासमानो,
पम्मत्स हीति अनुधम्मवारी ।
रामं च बोत्तं च पहाय मोहं,
सम्मणजानो सुविमुत्तचित्तो ।
अनुपादिमानो इय वा हुरं वा,
स भागवा सामञ्जस्त हीति ॥२०॥

उलट एखादा पुरुष जरी धर्मग्रंथांचें गोडेंच पठन करीत असला, परंतु जर तो त्याप्रमाणे धर्माचरण करितो व राग-द्वेष-मोह-यांचा त्यास करून दक्षतापूर्वक वागणारा व मुक्तचित्त असेल व इह-लोकांत अथवा परलोकांत कशातच आतंक नसेल तर तो खचितच भ्रमणत्वाचा अधिकारी आहे.

२ अप्रमाद वर्ग

कौशाम्बी (गोधिताराम)

शामानती (राणी)

२१. अप्पमादो अमत्त-पवं पमावो मच्चुत्तो पवं ।

अप्पमत्ता न मीषन्ति चे पमत्ता यथा मत्ता ॥२१॥

दक्षता अमरत्व आहे. प्रमाद अथवा अविचार हा मृत्यूचें पद आहे. अप्रमत्त हे कधीच मरत नाहीत. उलट प्रमत्त हे मृतवतच आहेत.

विराडिना सहोत्पन्न घरमेष्टिनिसर्गज ।

नुद सर्वाणि पापानि दधं स्वस्तिकरो भव ॥

२२ एतं विसृजेत्प्रत्वा अप्पमादन्हि पण्डिता ।

अप्पमादे पमोदन्ति अरिधानं गोचरे रता ॥२॥

ही जाणीव वाळगून पंडित लोक अप्रमादंत आनंद मानून
आर्यांच्या आचरणांत रममाण होतात.

२३ ते ज्ञायिनो साततिका निच्च दळ्ह-परवक्रमा ।

फुसन्ति धीरा निग्वाणं योगवलेम अनुत्तरं ॥३॥

ते सतत ध्यान करणारे, सदोदित दृढपराक्रमी धीर पुरुष सर्वोत्तम
कल्याणप्रद अशा निर्वाण पदाच्या प्राप्त करितात.

राजगृह (वेणुवन)

कुम्भ घोसक.

२४ उट्ठानवतो सतीमतो

सुच्चि कम्मस्स निसम्मकारिणो ।

सञ्जतस्स च धम्मजीयिनो

अप्पमत्तस्स यसोभिबड्ढति ॥४॥

जो उद्योगशील आहे, जो स्मृतिमान् आहे, जो शुभ कर्म
करणारा आहे, जो सुविचारपूर्वक काम करणारा आहे, जो संयमी
आहे, जो धर्माप्रमाणे आचरण करणारा आहे व अप्रमत्त आहे अशा
पुरुषांचे यश सारखे वाढत असते.

राजगृह (वेणुवन)

चुल्लपन्थक (येर).

२५ उट्ठानेत्तप्पमादेन सञ्जमेन वमेन च ।

दीपं कयिराय भेषाथी यं ओघो नाभिकीरति ॥५॥

धीर पुरुषाने सतत प्रयत्नाने, दक्षतेने, संयमाने व नियंत्रणाने
स्वतःला असें दीप बनवावे की, ज्याला ओघ अथवा पूर बुडवू
शकणार नाही.

जेतवन

पालनक्षत्रघुट्टे

२६ पमादमनुयुञ्जन्ति बाला दुग्धेधिनो जना ।
अप्पमादञ्च मेघावी घनं सेट्ठं 'व रक्खति ॥६॥

मूर्ख असमंजस लोक आळतांत मग्न राहतात. बुद्धिमान् पुरुष
श्रेष्ठ धनाप्रमाणे आपल्या उत्साहशीलतेचे रक्षण करितात.

२७ मा पमादमनुयुञ्जेय मा कामरतिसन्दयं ।
अप्पमन्तो हि शायन्तो पप्पोति विपुलं सुखं ॥७॥

प्रमादांत फर्गू नका, विषयभोगांत आसवत राहू नका. अप्रमत्त
घना व ध्यायति मग्न राहून विपुल सुख संपादन करा.

जेतवन

महाकस्सप (थेर)

२८ पमादं अप्पमादेन यदा नुवति पण्डितो ।
पञ्जापात्तादगास्सह् मतोफो तोकिनि पज ।
पव्वतट्ठो 'व भूमगट्ठे धीरो बाले अवैक्खति ॥८॥

पर्यंतावर चढलेल्या पुरुष व्याप्रमाणे खालील लोकांना पाहतो
त्याचप्रमाणे अप्रमादाने प्रमादाला किंऊन प्रशास्त्री प्रासादावर चढलेल्या
शोकरहित धीर पुरुष संसारान पडलेल्या शोकाबुल लोकांना पाहतो.

जेतवन

दोन मित्र भिक्षु

२९ अप्पमत्तो पमत्तेसु सुत्तेसु बहुजागरो ।
अवलस्स 'व सीघस्सो हित्वा याति सुमेधसो ॥९॥

देगवान् घोडा दुर्बल घोड्याला मागे टाकून जसा पुढे सरगावतो
त्याचप्रमाणे बुद्धिमान् पुरुष प्रमत्त खेरांत अप्रमत्त व शोपी शेतलेल्या
मध्ये जागरणशील राहून पुढे जातो.

शैशाली (कूटागार)

महाली

३० अप्पमादेन मघया देवानं सेट्ठवं गतो ।
अप्पमादं पत्तंसति पमादो गरहितो सदा ॥१०॥

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गजः ।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

अप्रमादानेच इन्द्राला देवांमध्ये श्रेष्ठ स्थान प्राप्त शालें. अप्र-
मादाची स्तुति करितात व प्रमादाची सदोदित निंदा होते.

जेतवन

एक भिक्षु

३१ अप्रमादरतो भिक्षु प्रमादे भयदस्ति या ।

सञ्जोजनं अणुं पुलं इहं अग्नीव गच्छति ॥११॥

जो भिक्षु अप्रमादांत आनंद मानतो व प्रमादाला भितो तो
अग्नीप्रमाणे लहान मोठ्या घंघनांना जाळीत पुढे जातो.

जेतवन

(निगमवामी) तिरसधेर

३२ अप्रमादरतो भिक्षु प्रमादे भयदस्ति या ।

अभय्यो परिहाणाय निव्वाणस्सोव सन्तिके ॥१२॥

जो भिक्षु अप्रमादांत आनंद मानतो व प्रमादाला भितो तो
निर्याणाजवळ जातो. त्याचें पतन होणें संभवत नाही.

३ चित्त वर्ग

चालिय पर्वत

मेधिय धेर

३३ पण्डनं क्षपलं चित्तं दूरखलं बुद्धियारयं ।

उजुं करोति मेधायी उमुकारो'य तेजनं ॥११॥

मन हें ओढाळ, चंचल, दुर्निवार व दुर्धर आहे. चाणकार जसा
बाशाल्या सरळ करितो तसा मेधावी अथवा बुद्धिमान पुरुष असा मनाला
एकत्र व सरळ करितो.

३४ धारिजो' व धते खित्तो ओक्कमोपत्त उग्गतो* ।

परिक्खति'द चित्तं मारधेप्पं पहातवे ॥२॥

पाण्याबाहेर धाडलेली मासोळी ज्याप्रमाणे तडफडते त्याचप्रमाणे
माराच्या म्हणजे कामदेवाच्या तावडींतून मुटण्याकरिता मन व्याकुळ
असतें.

* जीवनावेगळी मासोळी । तैसा तुक्क खळमळी'—संत तुसराम

भावस्ती

कोई

३५ बुद्धिमाहस्त रुद्रुनो मय कामनिपातिनो ।

चित्तस्त वगयो साधु चित्तं दत्तं सुखायहं ॥३॥

यथाचा निग्रह करणें फार कठीण आहे, जें फार चपल आहे, जेथे वाटेस तेथे झटकन जातें अशा चित्ताचें दमन करणें फार उत्तम आहे कारण दमन केलेलें चित्त फार सुखदायक असतें

भावस्ती

कोणी उत्कंठित मिश्रु

३६ सुबुद्धसं सुनिपुणं मय कामनिपातिनं ।

चित्तं रथवेद्य मेघायी, चित्तं मुतं सुखायहं ॥४॥

यथात्र समजणें सोपें नाही, जें अत्यन्त चलाख आहे व जें वाटेस तेथे झटकन जातें अशा चित्ताचें बुद्धिमान पुरुषाने रक्षण करावें. कारण सुरक्षित चित्त सुखदायक असतें.

भावस्ती

संपरमित्यत (थेर)

३७ दूरंगमं एकवरं असरीरं गुहासयं ।

ये चित्तं सञ्जमेस्तन्ति मोक्षन्ति नारमन्त्रना ॥५॥

दूर जाणारे, एकटेच वावरणारे, अदारीर व गूढ अशा चित्ताचें जे संयम करितात ते माराच्या बंधनांतून मुक्त होतात.

भावस्ती

चित्तहृत्य (थेर)

३८ अनघदंडित चित्तस्त सद्धम्मं अबिजगतो ।

परिप्लवपसादस्त पञ्जा न परिपूरति ॥६॥

जे आपल्या चित्ताला बंधनीवर आणत नाही, जो सधर्म आणत नाही, ज्याची अर्था चंचल आहे, अशा पुरुषाची प्रज्ञा परिपूर्ण होत नाही.

३९ अनघस्तुत चित्तस्त अनग्वाहतचेतसो ।

पुञ्जपापवहोमस्त नत्थि जागरतो भयं ॥७॥

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिर्गमज ।

नुद सर्वाणि धापानि दर्भ स्यस्तिकरो भय ॥

ज्याचें निष्ठ अनासक्त, द्वेषरहित व पापपुण्याच्या पलीकडे गेलें
आहे अशा दस पुरुषाला कर्माचेंच भय नाही.

भावस्ती

पांचशें मिश्र

४० पुम्भूपमं कायमिमं विदित्वा
नगरपमं चित्तमिवं ठपेत्वा ।
योधेय मारं पञ्जायुधेन
जितं च रक्षे अनिवेत्तितो सिया ॥८॥

ह्या शरीराला मङ्क्याप्रमाणे क्षणभंगुर जाणून मनाला नगर-
प्रमाणे सुरक्षित आणि दृढ समजून प्रज्ञारूपी शस्त्राने कामदेवार्शी युद्ध
करावें व जिंकलेल्याचें अनासक्त वृत्तीने रक्षण करावें.

भावस्ती

पूतिगत्त तिस्व (धेर)

४१ अधिरं घत'यं कायो पठायि अधिसेत्सति ।
छुद्धो अपेतविञ्ज्याणो निरत्यं 'व कलिङ्गरं ॥९॥

हाय ! अरे हें तुच्छ शरीर लौकिक अचेतन होऊन लाकडाच्या
ठोक्याप्रमाणे जमिनीवर निरर्थक पडलें राहिल.

कोसल देश

नन्द (गोप)

४२ विसो विसं यत्तं कथिरा वेरी या पन वेरिनं ।
मिच्छापणिहितं चित्तं पापियो नं ततो करे ॥१०॥

जेवढें नुकसान शत्रु शत्रूचें आणि वैरी वैऱ्याचें करितो त्यापेक्षा
अधिक नुकसान वाईट मार्गावर लागलेलें मन करितें.

कौसल देश

सोरय्य (धेर)

४३ न तं माता पिता कथिरा अञ्जे चापि च धातका
सम्पापणिहितं चित्तं सेय्यतो नं ततो करे ॥११॥

ध. प....३

मनोहर व वर्णयुक्त पत्र गन्धहीन पुष्पाप्रमाणे आचारहीन पुरुषांचें सुभाषित व्यर्थ असतें.

५२ यथापि रुचिरं पुष्कं वण्णघनं सगन्धकं ।
एवं सुभाषिता याचा सफला होति कुम्बतो ॥१॥

मनोहर व वर्णयुक्त पत्र सुगन्धित पुष्पाप्रमाणे आचारयुक्त पुरुषांचें सुभाषित यथार्थ असतें.

भावस्ती पूर्वारात्रम विशाला (उपासिका).

५३ यथापि पुष्करासिन्हा कथिता मालागुणे बहू ।
एव जातेन मञ्चेन कस्तुर्बं कुसलं घट्टं ॥१०॥

ज्याप्रमाणे पुष्प-रश्रीच्या पुष्कळ पुष्पमाला बनतात, त्याचप्रमाणे जन्मास आलेल्या मर्त्याने पुष्कळ पुष्प संपादन करावें.

भावस्ती आनंद (धेर).

५४ न पुष्कवन्धो पटिजातमेति ।
न चन्दनं तगरं मल्लिका घा ।
सतं च गन्धो पटियातमेति ।
सत्त्वा विता सप्पुरितो पजाति ॥११॥

पुष्पाचा सुगंध-गग सें पुष्प चन्दनाचें असो, तगराचें असो वा चमेलीचें असो-वान्याच्या उलट दिशेला जावूं शकत नाही. परंतु सन्तांचा सुगन्ध वान्याच्या उलट दिशेने सुद्धा जातो. सत्पुरुषांचा सुगन्ध सर्व दिशांना व्यापून टाकतो.

५५ चन्दनं तगरं वापि उष्पलं अय परिशक्तौ ।
एतेसं गन्ध जातानं सौल गन्धो अनुत्तरो ॥१२॥

चंदन, तगर, कमल किंवा जुई या पुष्पाच्या सुगंधापेक्षा चारि-
त्याचा सुगंध श्रेष्ठ असतो.

विरश्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनि सर्गज ।
नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिाकरो भव ॥

राजगृह (वेणुवन)

महाकस्तप

५६ अप्पमतो अयं गन्धो या'यं तगरचन्दनी ।

यो च सीलवतं गन्धो याति देवेषु उत्तमो ॥१३॥

चंदन किंवा तगर यांचा मुगंध अल्पमात्र असतो. परंतु शीलवान
युवकांचा उत्तम मुगंध देवापर्यंत जातो.

राजगृह (वेणुवन)

गोधिक (थेर)

५७ तेषं संपन्नसीलानं अप्पमादविहारिनं ।

सम्मदञ्जाविभुत्तानं मारो मग्ग न विन्दति ॥१४॥

असे जे शीलसंपन्न, दक्षतापूर्वक वावरणारे, सम्यक् ज्ञानी मुक्त
(आहेत) अशांचा मार्ग कामदेव जाणत नाही.

आयस्ती (जेतवन)

गरहादिन्न

५८ यथा संकारधानस्मि उज्जितस्मि महापये ।

पट्टमं तत्प जायेष सुच्चिगन्धं मनोरमं ॥१५॥

५९ एवं संकारभूतेषु अन्धभूतेषु युयुज्जने ।

अतिरोचति पञ्जाय सम्मात्सम्बुद्धसायको ॥१६॥

मोठ्या सडकेच्या जवळ फेकलेल्या केराच्या उकिरड्यांतून जसे
एखांद मनोहर य मुगन्धित कमळाचे फूल निघावे त्याप्रमाणे संसारासक्त
अन्ध सामान्य लोकांत सम्यक् संबुद्धाचा शिष्य आपल्या प्रहेगे
प्रकाशमान होतो.

५ बालवर्ग

आयस्ती (जेतवन)

दरिद्र सेवक

६० वीषा जागरतो रति दीर्घं शन्तस्स योजनं ।

वीषो बालानं संसारो सद्धम्मं अविजानतं ॥१॥

जागणागला रात्र मोठी वाटते. धकलेल्याला एक योजन लॉक वाटतो. रात्रम न जाणणाच्या मूर्खाला संसार दीर्घ वाटतो.

रात्रगृह

सार्द्धविहारी (शिष्य) :

६१ शरच्चवे नापियच्छेय्य तेभ्यं सदित्तमत्तनो ।

एकचरित्यं दळ्हं कर्मिण नत्वि आले साहायता ॥२॥

घाबरत असतांना जर आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ अथवा आपल्या समान पुरुष न त्यामला तर मनुष्याने दडतापूर्वक एकटेंच वावरावें. मूर्खांची संगति चांगली नसते.

भावस्ती

आनंद (शेठ)

६२ 'पुस्तो म'त्वि वनम्मत्वि' इति बालो विहृष्यति ।

घसा हि वस्तनो नत्वि कुतो पुस्तो कुतो वनं ॥३॥

'माशा मुल्या, माशें घन' असे म्हणून मूर्ख दुःखी होतो. आपण जर आपले नाही तर कोटला पुन व कोटलें घन ?

जेतवन

गिरहकड चोर

६३ यो बालो मज्जति बाल्यं पण्डितो चापि तेन सो ।

बालो च पण्डितमानी, तवे बालो'ति वुच्चति ॥४॥

जो मूर्ख आपला मूर्खपणा ओळखतो तो त्यामुळे पण्डित अथवा शहाणा आहे. पण जो मूर्ख आपल्याला पण्डित समजतो तो खरोखरच मूर्ख आहे.

भावस्ती (जेतवन)

उदायी (धर)

६४ यावजीवमिदं चे बालो पण्डितं परिहृष्यति ।

न सो घनं विजानाति दन्वी सूपरसं यया ॥५॥

मूर्ख जरि जन्मभर पण्डिताच्या सेवेत राहिला तरि त्याला घर्म कळत नाही; ज्याप्रमाणे पळीला भाजीची गोडी.

विरश्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

पुद सर्वाणि पापानि दध स्वस्तिकरो भव ॥

श्रावस्ती (जैतवन)

भद्रवर्गीय (भिक्षुश्रेण)

६५ मुहुत्तमपि चे विञ्जू पण्डितं पयिरुपासति ।

लिप्पं घम्मं विजानाति जिह्वा सूपरसं यया ॥६॥

जाणता पुरुष जरी एक क्षण देखील पण्डिताच्या सेवेत राहिला
श्री तयाला तावडतोय धर्म समजतो; जसा जिभेला भाजीचा आस्वाद.

राजगृह (वेणुवन)

सुप्रबुद्ध (कोटी)

६६ चरन्ति बाला दुम्मेधा अमित्तेनेव अत्तना ।

करोन्ती पापकं कम्मं यं होति कटुकफलं ॥७॥

दुर्बुद्धि मूर्ख स्वतःच आपला शत्रु बनून कुकर्म करीत—ज्याचे
फल कडू असते—वायरीतो.

जैतवन

कोणी काश्यप

६७ न तं कम्मं कतं साधु यं कत्वा अनुत्पत्ति ।

यस्स अस्सुमुखो रोदं विपाकं पटिसेवति ॥८॥

जे केल्याने मनुष्याला पश्चात्ताप होतो व ज्याचा शेवट अशु
दाखून रडण्यांत होतो ते कर्म चांगले नव्हे.

वेणुवन

सुमन (माली)

६८ तं च कम्मं कतं साधु यं कत्वा नानुत्पत्ति ।

यस्स पतीतो सुमनो विपाकं पटिसेवति ॥९॥

जे केल्याने मनुष्याला पश्चात्ताप होत नाही व ज्याचा शेवट
मनाच्या प्रसन्नतेत होतो ते कर्म चांगले.

जैतवन

उप्पलवर्णा (थेरी)

६९ मयूषं मञ्जति बालो यय पापं न पच्चति ।

यदा च पच्चती पापं अय बालो दुषणं निगच्छति ॥१०॥

जोपर्यंत पापाचा विपाक होत नाही तोपर्यंत मूर्खाला ते गोड
लागते, परंतु जेव्हा पापाची फळे दिसू लागतात तेव्हा मूर्ख दुःखी होतो.

राजगृह (विशुद्ध)

जन्मुक्त (आजीवक)

७० भासे भासे कुसुमगेन बालो मुञ्जेय भोजनं ।

न सो संव्रतयन्मानं कलं अघति सोऽस्ति ॥११॥

मूर्खाने जरी महिना महिना कुशाग्राने भोजन केलें तरी तो धर्माचा साक्षात्कार करणाऱ्यांच्या सोळाव्या अंशास देखील पात्र होवूं शकत नाही.

राजगृह (विशुद्ध)

अहिषेत

७१ न हि पापं कर्तं कर्मणं सज्जु खीरं यं मुञ्चति ।

इहर्तं बालमन्वेति भस्मान्छन्नो 'य पावको ॥१२॥

व्याप्रमाणे ताजें दूध ताबडतोब विरजत नाही त्याचप्रमाणे केलेले पाप ताबडतोब फळाव्य येत नाही. राखेने हाकलेल्या अग्नीप्रमाणे तें (पाप) धुमसत राहतें व मूर्खांचा पाठलग करितें.

राजगृह (विशुद्ध)

रादिठकूट (पेत)

७२ यावदेव मनत्वाय व्रतं बालस जायति ।

हृन्ति बालस सुकंसं मृद्धमस्त विपातयं ॥१३॥

मूर्खांचे सारें पांडित्य त्यांच्या अनर्थांलाच कारणीभूत होतें. तें त्यांच्या चांगुलपणाचा नाश करितें आणि त्यांच्या मस्तकाला स्तम्बी पाडतें.

वैतवन

सुपम (धेर)

७३ अततं भायमभिच्छेद्य पुरेवसारं य भिक्खुसु ।

आधासेसु य इस्सरियं पूजा परकुलेसु य ॥१४॥

७४ मनेव कतमञ्जन्तु गिहो पव्वजिता उभो ।

मनेवातिवसा जसू किच्चवाकिच्चेसु किन्निचि ।

इति बालस संकूपो इच्छा मानो य यइडति ॥१५॥

मलं भिद्यु सोकांत अग्रस्थान मिळावें, मी मठाधिपति व्हावें, मी गृहस्थाकडून पूजित व्हावें, गृहस्थ त्याचप्रमाणे प्रवृत्त दोषांनीही

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

मासेच केलेले मान्य करणें, सर्व कार्याकार्यामध्ये माझ्यावरच विरंबून राहावें असल्या सोदया संकल्पाने मूर्ख आपली वृष्णा व अहंकार वाढवितो.

भावस्ती (जेतवन)

(वनवाठी) तिस्र घेर

७५ अञ्जा हि लाभूपनिस्ता अञ्जा निष्पान-गामिनी ।
एयमेतं अभिञ्जाप भिक्षु पुढस्त सायको ।
सक्कारं नाभिनन्देय्य विवेकमनुग्रह्ये ॥१६॥

सांसारिक सुखाचा एक मार्ग, पण त्याहून भिन्न मार्ग निर्वाण-प्राप्तीचा आहे. आणि म्हणून बुद्धाच्या भिक्षु शिष्याने मानाची आकांक्षा धरूं नये. उलट त्याने आपल्यांत विवेक वाढवावा.

६ पंडित वर्ग

जेतवन

राघ (घेर)

७६ निधीनं च पपत्तारं यं पस्ते यञ्ज-दस्तिनं ।
निग्गह्वादि मेघावि तादिसं पंडितं भजे ।
तादिसं भजमानस्त सेय्यो होति न पाप्पिपो ॥१॥

राहाण्या पुरुषाची सेवा केहाहि लाभदायक असते. कारण असला बुद्धिमान् पुरुष लसलेल्या राजिना दाटाविणाऱ्या माणसाप्रमाणे लोकांचे दोष दाखवितो. तो अधिकारी याणीने लोकांचे दोष उघडकीस आणतो. अशा पंडिताची सेवा केहाहि कल्याणकारकच असते, अनिष्ट नसते.

जेतवन

अस्सजी, पुनब्बमू

७७ धोषदेय्यानुत्तासेय्य असग्भा च निवारये ।
सते हि सो विपो होति असतं होति अप्पिपो ॥२॥

जो उन्मत्त देतो, सम्मार्ग दाखवितो व कुमारांपासून परवृत्त-
करितो असल्या पुण्य सज्जनांना प्रिय होतो व दुर्जनाना अप्रिय होतो.

जेतवन

छन्न (धेर)

७८ न भजे पापके मित्ते न भजे पुरस्तायमे ।

भजेय मित्ते कल्याणे भजेय पुरिसुत्तमे ॥३॥

वाईट मित्रांची संगति करू नये. अधम पुरुषांचा सहवास करू नये. सन्निभांची संगति करावी. उत्तम पुरुषांचा सहवास करावा.

जेतवन

महारुपिन (धेर)

७९ धम्मपीती सुखं सेति विप्पसन्नेन चेतसा ।

अरियप्पवेदिस्से धम्मे सदा रमति पंडितो ॥४॥

धर्मात आनंद मानणारा पुरुष प्रसन्न-चित्त सुखाने शोफतो. आयोपदिष्ट धर्मात गहाणे लोक सदा रममाण असतात.

जेतवन

पण्डित रामणेर

८० उदकं हि नमन्ति नेतिका

उमुकारा नमयन्ति तैजर्न ।

दाह मनयन्ति तण्डका

दस्तानं दमयन्ति पण्डिता ॥५॥

पाठकार माळी फाळव्यांनून आपल्या इच्छेप्रमाणे पाण्याला बळण देतो; बाणकार शणात्त्रा नीट बळवितो; सुतार दाकडाला बळण देतो, आणि पंडित अधवा शाहाणे लोक आपले स्वतःचे नियंत्रण करितात.

जेतवन

भद्रिय (धेर)

८१ सेलो यया एकघनो घातेन न क्षमीरति ।

एवं निन्दापसंत्तासु न समिञ्चन्ति पण्डिता ॥६॥

महान् दगडी पर्वत व्याप्रमाणे वाऱ्याने डगमगत नाही, त्याप्रमाणे शाहाणे लोक निन्दा-स्तुतीने विचलित होत नाहीत.

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गाज ।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भय ॥

जेतवन

काण-माता

८२ भयापि रहदो गम्भीरो विष्णुसन्तो अनाविलो ।

एवं धर्मानि सुत्वान विष्णुसीदन्ति पण्डिता ॥७॥

पंडित जन जे हा धर्म श्रवण करितात, तेव्हा ते एखाद्या गंभीर, स्वच्छ आणि निर्मल ज्ञानशयाप्रमाणे प्रसन्न होतात.

जेतवन

पांचशे भिक्षु

८३ सच्चत्य वे सप्पुरिसा वजन्ति ।

न कामाफामा लपयन्ति सन्तो ।

सुखेन कुट्ठा अथवा दुखेन ।

न उच्चावचं पण्डिता दस्तयन्ति ॥८॥

सत्पुरुष सर्वत्र टिकाणीं जातात, पण ते कुरकुर करित नाहीत; कारण त्यांनी कामवासनांचा त्याग केलेला असतो. सुख प्राप्त होवो अथवा दुःख, पंडित लोक विकारवश होत नाहीत.

८४ न अत्तहेतु न परस्स हेतु

न पुत्तमिच्छे न धनं न रट्ठं

न इच्छेय्य अधम्मेन समिद्धिमत्तनो

स सीलवा पञ्जवा धम्मिको सिया ॥९॥

स्वतःकरिता किंवा दुसऱ्याकरिता पुत्राची, धनाची किंवा राज्याची लालसा बाळगू नये. अधर्माने आपली उन्नति करू नये. येण-प्रमाणे वागणाऱाच शीलवान्, प्रज्ञावान् आणि धार्मिक म्हटला जातो.

जेतवन

धर्मश्रवण

८५ अप्पका ते मनुस्सेतु पे जना पारगामिनो ।

अथारं इतरा पजा तीरमेवानुधावति ॥१०॥

मनुष्यांत फार घोडे लोक असे असतात की जे पलीकडचे तीर गाठतात. बाकीचे लोक तर नुसती तीरावरच धावपळ करितात.

८६ ये च लो सम्मदवसाते धम्मे धम्मानुवृत्तितो ।
ते जना पारमेस्सन्ति मच्चुपेय्यं सुदुत्तरं ॥११॥

जे चांगल्या रीतीने सांगितलेल्या धर्माप्रमाणे आचरण करितात ते लोक मृत्यूचे दुस्तर असे साम्राज्य ओलांडून पलीकडे जातात.

चेतवन

पांचशे नवीन मिष्ट

८७ कण्हं धम्मं विप्पहाय सुवकं भायेप पण्डितो ।
ओका अनोकं आगम्म विदेके यत्थ वूरमं ॥१२॥

८८ तत्राभिरतिमिच्छेय्य हित्या वामे अकिञ्चनो ।
परियोदपेय्य अत्तानं चित्तपलेसेहि पण्डितो ॥१३॥

वाईट भावनांचा त्याग करून पंडिताने चांगली भावना बाळगावी. साधारण लोकांस अगम्य असा एकान्तवास साधण्याकरिता त्याने अगृही वनावे व कामवागनांचा त्याग करावा आणि अकिंचन वगून व आपल्या चित्ताचा मळ धुवून टाकून निर्मळ वनावे.

८९ येसं सम्बोधि-अङ्गेसु* सम्मा चित्तं सुभावितं ।

* सम्बोधि-अंग—सम्बोधि म्हणजे सम्यक् ज्ञान. सम्बोधि-अंगं ७ आहेत—

(१) स्मृति अथवा स्मृत जागरूकता अथवा दक्षता.

(२) धर्म विषय अथवा सत्य जिहासा.

(३) धैर्य म्हणजे धर्माभ्यासात अग्रंड उत्साह.

(४) प्रीति म्हणजे एकाप्रताजन्य चित्ताचा उत्साह.

(५) प्रशब्धि म्हणजे चित्ताची परम शांति.

(६) समाधि म्हणजे चित्ताची अहंप्य एकाप्रता.

(७) उपेक्षा म्हणजे चित्ताची सुखदुःखरहित अवस्था.

द्या सात अंगांना प्राप्त करूनच मनुष्य सम्यक् ज्ञानी बनतो आणि म्हणून ज्ञाना सम्बोधि-अंग म्हणतात.

धिरञ्जिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

आदान-पटिनिस्तग्ये अनुपादाय ये रता ।

स्त्रीणासवा जुतीमन्तो ते लोके परिनिम्ब्यता ॥१४॥

ज्यांचें वित्त सम्बोधि-अंगांत अथवा सम्यक् ज्ञानांत चांगल्या रीतीने सुदृढ झालें आहे; जे अनासक्त असून त्यात आनंद मानतात; जे अपरिग्रहांत रमलेले आहेत; (ज्यांचे) सर्व मळ नष्ट झाल्यामुळे जे प्रकाशमान आहेत त्यांनी ह्या संसारांत निर्वाण प्राप्त वेलें आहे.

७ अरहन्त वर्ग

जगृह (जीवकाचें आम्रवन)

जीवक.

९० गतद्विनो विमोक्तस्त विप्पमुत्तस्त सब्बधि ।

सब्बगम्यप्पहीणस्त परिलाहो न विज्जति ॥१॥

ज्यांने आपला मार्ग संपविल्या आहे, जो शोरुरहित आहे, जो र्वथा विमुक्त आहे व ज्यांचीं सर्व बंधनें नष्ट झालीं आहेत अशा ब्रह्मपाला संताप नसतो.

पजगृह (वेणुरन)

महाकस्सप

९१ उय्युञ्जन्ति सतीमन्तो न निकेते रमन्ति ते ।

हंसा 'व पल्लं हित्वा ओकमोकं जहन्ति ते ॥२॥

स्मृतिमान् लोक सतत शत्रुत असतात. घरांत ते तल्लीन नसतात. ज्याप्रमाणे हंस शुद्र जलाशयाचा त्याग करून उडून जातात, त्याप्रमाणे ते घरदार सोडून जातात.

जेतवन

वेलदिठ सीस

९२ येसं सन्नचयो न्हिय ये परिज्जातभोजना ।

मुञ्जतो अनिमित्तो च विमोक्त्तो यस्त गोचरो ।

आकासे 'व सकुन्तानं गति तेसं दुरत्तया ॥३॥

जे अपरिग्रही असतात, जे मुक्ताहारी असतात व शून्यरूप आणि अनिमित्त अशा निर्वाण पदाला जे पोचलेले असतात अशा पुरुषांची गति आकाशातील पक्ष्यांच्या गतीप्रमाणे अशेय असते.

शबगृह (विणुवन)

अनुरुद्ध (धेर)

९३ यस्मा सत्त्वा परिक्रमिणा आहारे च अनिस्तितो ।
मुञ्जतो अनिमित्तो च विमोक्षो यस्त गोचरो ।
आकासे 'व सकुन्तानं पदं तस्त दुरन्नपं ॥४॥

जे निष्पाप आहेत, जे आहारांत अनासक्त आहेत, जे शून्यरूप व अनिमित्त अशा निर्वाणपदाला पोचलेले आहेत अशा पुरुषांची गति आकाशांत उडणाऱ्या पक्ष्यांच्या गतीप्रमाणे अगम्य असते.

आवस्ती (पूर्वाराग)

महाकच्चायन

९४ यस्मिन्निद्याणि तमयं गतानि ।
अस्मा यथा सारथिना मुह्यता ।
दहीनसानस्त अनासवस्त ।
देवापि तस्त पिह्यन्ति तादिनो ॥५॥

उत्तम शारथ्याच्या घोटपाप्रमाणे ज्यांची सर्व इन्द्रिये शांत झाली आहेत, जो निरभिमान व निष्पाप आहे, अशा (अर्हता)ची देवदेवील स्पृहा करितात.

जेतयन

चारिपुत्र (धेर)

९५ पठवोसमो नो विशृणोति ।
इन्द्रसौलूपमो तादि पुम्यतो ।
रहदो 'व अपेतकहमो ।
संतारत न भवन्ति ताजिनो ॥६॥

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।
मुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

तो पृथ्वीप्रमाणे अकंप्य आहे, इन्द्रकीलाप्रमाणे* व्रतस्थ आहे, चिखलरहित जल्यशयाप्रमाणे निर्मळ आहे, अशा पुरुषाचीं सर्व बंधनें नष्ट झाल्यामुळे तो जन्म-मरणाच्या फेऱ्यांतून मुक्त आहे.

जेतवन कोसम्बिभासित तिस्र (थेर)

९६ सग्तं तस्स मनं होति सन्ता वाचा च कम्म च ।

सम्मदञ्जा विमुत्तस्स उपसन्तस्स तादिनो ॥७॥

त्याचें मन शांत असतें, त्याची वाणी शांत असते, त्याचें कर्म शांत असतें, यथार्थ ज्ञान-द्वारा मुक्त झालेला शांत पुरुष असा असतो.

जेतवन सारिपुत्र (थेर)

९७ अस्सद्वो अकतञ्जूं च सन्धिच्छेदो च यो नरो ।

हतावकासो वन्तासो स वे उत्तम पोरिसो ॥८॥

(संपूर्ण ज्ञानी अमल्यामुळे) जो श्रद्धारहित आहे (म्हणजे ब्याला शत्रूची आवश्यकता नाही), जो शानी आहे, सर्व बंधनें तुटल्यामुळे ज्या पुरुषाला पुनर्जन्म उरला नाही, जो अवकाशरहित आहे, ज्याने आपली तृणा नष्ट केली आहे, असा पुरुष उत्तम आहे.

जेतवन (सदिरवनी) खेत (थेर)

९८ गाभे वा यदि वा रञ्जे निपे वा यदि वा थले ।

यत्यारहन्तो विहरन्ति तं भूमिं रामणेय्यक ॥९॥

गावांत किंवा अरण्यांत, सलल अथवा उंच जांणेंत ज्या कोणत्याहि ठिकाणीं अर्हन्त वावरतात तीच भूमि रमणीय होय.

* इन्द्रकील = पूर्वी नगरद्वारांसमोर एक मोठा व मजवृत्त दगडी स्तंभ उभारीत, ज्यामुळे हत्ती एकदम आक्रमण करूं शकत नसे. अशा स्तंभाला इन्द्रकील म्हणत.

† अद्वृत म्हणजे जें पंचमहाभूताचें बनलेलें नाही तें म्हणजे मन. त्या मनाला जो ओळखतो तो अद्वृतश अथवा शानी.

जैतवन

आरण्यक भिक्षु

९९ रमणीयानि अरञ्जानि यत्थ न रमते जनो ।
धीतरागा रमिस्सन्ति न ते कामगवेसिनो ॥१०॥

जी साधारण जनाला आकर्षित करीत नाहीत तीं अरण्ये रमणीय असतात (कारण) तेथे निष्काम व धीतराग लोक—जे कामोपभोगाच्या मागे लागलेले नसतात—रमतात.

८ सहस्र वर्ग

जैतवन

तम्बदाठिक (चोरघातक)

१०० सहस्रमपि चे घाचा अनत्यपदसंहिता ।
एकं अत्यपदं सेय्यो यं सुत्वा उपसम्मति ॥१॥

निरर्थक पदांनी युक्त अशा हजारो वचनपेशा एक शार्थ बर्चन केव्हाहि श्रेष्ठ असते, जे ऐकून मन शांत होते.

जैतवन

दारुचीरिय (थेर)

१०१ सहस्रमपि चे गाया अनत्यपदसंहिता ।
एकं गायापदं सेय्यो यं सुत्वा उपसम्मति ॥२॥

निरर्थक पदांनी युक्त अशा हजारो गाथापेशा एकच (अर्थयुक्त) गाथा श्रेष्ठ असते जी ऐकून मन शांत होते.

जैतवन

कुण्डलकेसी (थेर)

१०२ यो च गायासतं भासे अनत्यपदसंहिता ।
एकं धम्मपदं सेय्यो यं सुत्वा उपसम्मति ॥३॥

निरर्थक पदांनी युक्त अशा शंभर गाथा म्हणण्यापेशा एकच धर्मपद म्हणणे केव्हाहि श्रेयस्कर असते.

विरञ्जिता सहोत्पन्ना परमेष्ठिनिर्ताराज ।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्वस्तिकरो भव ॥

१०३ यो सहस्त्रं सहस्त्रेण संगामे मानुसे जिने ।

एकं च जेष्यमत्तानं स वे संगामजुतमो ॥४॥

जो संग्रामांत हजारो मनुष्यांना जिंकितो, त्यापेक्षा श्रेष्ठ संग्राम-
विजयी तोच जो आपल्या स्वतःला जिंकितो.

जेनवन

अनर्थ-पुच्छक ब्राह्मण

१०४ अत्ता ह वे जितं सेम्यो या चायं इतरा पत्ता ।

अत्तदन्तस्स पोसस्स निच्च सञ्जतचारिनो ॥५॥

१०५ नेव देवो न गन्धर्वो न मारो सह ब्रम्हूना ।

जितं अपजित कयिरा तथारूपस्स जत्तुनो ॥६॥

ह्या इतर प्रजेला जिण्यापेक्षा आपल्या स्वतःला जिंकणे श्रेष्ठ
आहे. स्वतःला दमन करणारे, स्वतःला नित्य लगाम लावणारे जे पुरुष
आहेत त्याच्या विजयाला देवता, गन्धर्व, ब्रह्मा अथवा कामदेव यांपैकी
कोणीच पराजित करू शकत नाहीत.

वेणुवन

सारिपुत्राचा मामा

१०६ मासे मासे सहस्त्रेण यो यजेय सतं सम ।

एरुच भावित्तानं मुहुत्तमपि पूजये ।

सा येव पुत्रना सेम्यो यं चे वस्ससतं हृतं ॥७॥

महिना महिना शंभर वर्षेपर्यंत यश करण्यापेक्षा क्षणभर सुद्धा
शुद्धात्माची पूजा केव्हाहि श्रेष्ठ असते.

वेणुवन

सारिपुत्राचा पुतण्या

१०७ यो च वस्ससतं जत्तु अग्निं परिचरे वने ।

एकं च भावित्तानं मुहुत्तमपि पूजये

सा एय पूजना सेम्यो यं चे वस्ससतं हृतं ॥८॥

शंभर वर्षेपर्यंत अग्निहोत्र करण्यापेक्षा क्षणभर देखील शुद्धात्म्याची पूजा श्रेष्ठ असते.

धेणुवन

शारिपुत्राचा ब्राम्हण मित्र

१०८ यं किञ्चिद्विदुःषं च द्रुतं च लोके,
सवच्छरं यजेथ पुञ्जपेक्षितो ।
सत्त्वमिष त न चतुभागमेति,
अभिवादाना उज्जुगतोसु तेव्यो ॥९॥

पुण्य संपादन करण्याच्या हेतूने मनुष्याने जरी वर्षभर यज्ञ आणि हवन केले तरी ते पुण्य शुद्धात्म्यास केलेल्या नमस्काराने प्राप्त होणाऱ्या पुण्याची एक चतुर्थांश सुद्धा बरोबरी करू शकत नाही.

अरण्यकुटि

दीर्घायु कुमार

१०९ अभिवादनशीलस्त निचचं वृद्धापवायिनो ।
अतारो धम्मा वदन्ति आयु यणो सुखं वत्तं ॥१०॥

जो अभिवादन शील आहे व जो गेहभी वृद्धांची सेवा करितो त्याच्या चार गोष्टी वाढतात--आयु, यज्ञ, सुख आणि वल.

जेतवन

संकिच्च (सामणेर)

११० यो च वस्तसत्तं जीवे दुस्तीलो असमाहितो ।
एकाहं जीवितं तेव्यो सीलवन्तस्त झायिनो ॥११॥

दुराचारी व संयमहीन शंभर वर्षे जगण्यापेक्षा शीलरंजित एकाप्र-
चित्त एक दिवस जगणे बरे.

जेतवन

फोण्डच्च (गेर)

१११ यो च वस्तसत्तं जीवे दुष्पञ्जो असमाहितो ।
एकाहं जीवितं तेव्यो पञ्जावन्तस्त झायिनो ॥१२॥

दुष्प्रज्ञ आणि संयमहीन शंभर वर्षे जगण्यापेक्षा प्रशान्त आणि
एकप्रचित्त एक वर्षे जगणे बरे.

विराडिना सहोत्पन्न परमेहिनिस्सर्गज ।

मुद सर्याणि पापानि दर्भ स्यस्तिकतो भव ॥

जेतवन

सप्यदास (थेरी)

११२ यो च वस्मसतं जीवे कुसीतो हीनवीरिषो ।

एकाहं जीवितं सेव्यो विरियमारभतो बल्हं ॥१३॥

आळशी व निरुद्योगी शंभर वर्षे जगण्यापेक्षा एक दिवस वीर्यवन्त जगणें वरें.

जेतवन

पटाचारा (थेरी)

११३ यो च वस्ससतं जीवे अपस्सं उदयम्वयं ।

एकाहं जीवितं सेव्यो पस्सतो उदयम्वयं ॥१४॥

उत्पत्ति आणि विनाश यांचा विचार न करितां शंभर वर्षे जगण्यापेक्षा उत्पत्ति आणि विनाश द्यांत मननशील राहून एक दिवस जगणें श्रेष्ठ आहे.

जेतवन

क्रिष्ण गौतमी

११४ यो च वस्ससतं जीवे अपस्सं अमतं पदं ।

एकाहं जीवितं सेव्यो पस्सतो अमतं पदं ॥१५॥

अमृतपदाची अथवा अमरत्वाची (निर्वाणाची) प्राप्ति न करितां शंभर वर्षे जगण्यापेक्षा अमरपदसुक्ते एक दिवस जगणें वरें.

जेतवन

बहुपुत्तिका (थेरी)

११५ यो च वस्ससतं जीवे अपस्सं धम्ममुत्तमं ।

एकाहं जीवितं सेव्यो पस्सतो धम्ममुत्तमं ॥१६॥

उत्तम धर्म न जाणना शंभर वर्षे जगण्यापेक्षा उत्तम धर्मसुक्ते एक दिवस जगणें वरें.

शंभर वर्षपर्यंत अग्निहोत्र करण्यापेक्षा क्षणभर देखील शुद्धात्म्याची पूजा श्रेष्ठ असते.

धेणुवन

सारिपुत्राचा नाम्नेण मित्र

१०८ यं किंचिद्विदुं च हुतं च लोके,
संवत्सरं यजेत्तु पुञ्जयेत्तु ।
सर्वाम्पि तं न चतुर्भागेति,
अभिवादाना उज्जुगत्तेषु सेव्यो ॥९॥

पुण्य संपादन करण्याच्या हेतूने मनुष्याने जरी वर्षभर यज्ञ आणि हवन केले तरी ते पुण्य शुद्धात्म्यास केलेल्या नमस्काराने प्राप्त होणाऱ्या पुण्याची एक चतुर्थांश सुद्धा यज्ञेयरी करू शकत नाही.

अरण्यकुटि

दीर्घायु कुमार

१०९ अभिवादनसौलस्य निवृत्तं बुद्धापचायिनो ।
चत्वारो धम्मा वद्दन्ति आयु वण्णो सुखं वल्लं ॥१०॥

जो अभिवादन शील आहे व जो नेहमी बृद्धांची सेवा करितो त्याच्या चार गोष्टी वाढतात--आयु, वर्ण, सुख आणि बल.

जेतवन

संकिच्च (सामणेर)

११० यो च वत्ससत्तं जीवे दुस्सीलो असमाहितो ।
एकाहं जीवितं सेव्यो सीलवन्तस्स क्षायिनो ॥११॥

दुराचारी व संवमहीन शंभर वर्षे जगण्यापेक्षा शीलसंपन्न एकाग्रचित्त एक दिवस जगणे बरे.

जेतवन

कोण्डञ्ज (येर)

१११ यो च वत्ससत्तं जीवे दुष्पञ्जो असमाहितो ।
एकाहं जीवितं सेव्यो पञ्जावन्तस्स क्षायिनो ॥१२॥

दुष्पण आणि संवमहीन शंभर वर्षे जगण्यापेक्षा प्रज्ञायुक्त आणि एकाग्रचित्त एक वर्षे जगणे बरे.

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

जेतवन

सप्यदास (थेर)

११२ यो च वस्मसतं जीवे कुसीतो हीनवीरियो ।

एकाहं जीवितं सेय्यो विरियमारभतो बल्ह ॥१३॥

आळशी व निरुद्योगी शंभर वर्षे जगण्यापेक्षा एक दिवस
वीर्यवन्त जगणें बरे.

जेतवन

पटाचारा (थेरी)

११३ यो च वस्तसतं जीवे अपस्सं उदयव्ययं ।

एकाहं जीवितं सेय्यो पस्ततो उदयव्ययं ॥१४॥

उत्पत्ति आणि विनाश यांचा विचार न करितां शंभर वर्षे
जगण्यापेक्षा उत्पत्ति आणि विनाश द्यात मननशील राहून एक दिवस
जगणें श्रेष्ठ आहे.

जेतवन

किसा गोतमी

११४ यो च वस्तसतं जीवे अपस्सं अमतं पदं ।

एकाहं जीवितं सेय्यो पस्ततो अमतं पदं ॥१५॥

अमृतपदाची अथवा अमरत्वाची (निर्वाणाची) प्राप्ति न करिता
शंभर वर्षे जगण्यापेक्षा अमरपदयुक्त एक दिवस जगणें बरे.

जेतवन

बहुपुत्तिका (थेरी)

११५ यो च वस्तसतं जीवे अपस्सं घम्ममुत्तमं ।

एकाहं जीवितं सेय्यो पस्ततो घम्ममुत्तमं ॥१६॥

उत्तम धर्म न जाणता शंभर वर्षे जगण्यापेक्षा उत्तम धर्मयुक्त
एक दिवस जगणें बरे.

९ पाप वर्ग

जेतवन

(चूड) एकश्राटक (ब्राह्मण)

११६ अभित्वरेय कस्याणे पापा चित्तं निवारये ।

दुर्घं हि करोतो पुञ्जं पापस्मि रमते मनो ॥१॥

पुण्य करण्यांत मनुष्याने त्याच करावी; पापापासून मनाला परावृत्त करावे. पुण्य करण्यांत जर त्याने विलाई फेळी तर त्याचे मन पापांत रममाण होतें.

जेतवन

सेय्यसक (शेर)

११७ पापञ्चे पुरितो कयिरा न तं कयिरा पुनप्पुनं ।

न तन्निह छन्दं कयिराय दुखो पापस्य उच्चयो ॥२॥

जे पापकर्म केले ते मनुष्याने पुनः पुनः करू नये. पाप-कर्माची इच्छा त्याने बाळगू नये. कारण पापाचा संचय दुःशांस कारणीभूत होतो.

जेतवन

साजदेवकी कन्या

११८ पुञ्जचे पुरितो कयिरा कयिरायेनं पुनप्पुनं ।

तन्निह छन्दं कयिराय सुखो पुञ्जस्त उच्चयो ॥३॥

जर मनुष्याने पुण्य केले तर ते त्याने पुनः पुनः करावे त्याचाच त्याने छंद लावावा. पुण्याचा संचय सुखाला कारणीभूत होतो.

जेतवन

अनाथपिण्डिक (सेठ)

११९ वापोपि पस्सति भद्रं याव परं न वच्चति ।

यदा च वच्चति पापं अय पापो पापानि पस्सति ॥४॥

जोपर्यंत पापाचा विपाक होत नाही तोपर्यंत पापी माणसाला पाप सुद्धा धरें वाटतें. पण जेहा पापाची फळे दिसू लागतात तेव्हा तो त्याचे खरे स्वरूप ओळखतो.

विरञ्चिना सहोत्पन्न पापेष्टिनिर्साज ।

मुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्वस्तिकरो भव ॥

१२० भद्रोपि पस्सति पापं याव भद्रं न पच्चति ।

यदा च पच्चति भद्रं अथ भद्रो भद्रानि पस्सति ॥५॥

जोपर्यंत पुण्याचा विपाक होत नाही तोपर्यंत पुण्य मुद्धा चाईट्च र्देसतें, परंतु जेहा पुण्याचीं फळें दिसूं लागतात तेहा मनुष्य पुण्याचें सरें स्वरूप ओळखतो.

जेतवन

असंयमी (भिंशु)

१२१ मावमज्जेव पापस्स न मन्तं आगमिस्सति ।

उदबिन्दु निपातेन उदकुम्भोपि पूरति

बालो पूरति पापस्स थोक-थोकम्पि आचिनं ॥६॥

‘तें मला स्पर्श करणार नाही’ असें म्हणून पापाची अवहेलना करूं नये, थेंव थेंव पाण्याने जसें मडकें भरतें त्याचप्रमाणे थोडे थोडे पाप करून मूर्ख आपल्या पापाचा घडा भरतो.

जेतवन

विलालपाद (सेठ)

१२२ मावज्जेव पुज्जस्स न मन्तं आगमिस्सति ।

उदबिन्दुनिपातेन उदकुम्भोपि पूरति ।

धीरो पूरति पुज्जस्स थोक-थोकम्पि आचिनं ॥७॥

‘तें मला मिळणार नाही’ असें म्हणून मनुष्याने पुण्याला दूर स्त्रेडूं नये. थेंव थेंव पाण्याने जसें मडकें भरते त्याचप्रमाणे बुद्धिमान् पुरूप थोडे थोडे करून पुण्याचा मंचय करितो.

जेतवन

महाधन (धाणिक)

१२३ धाणिजो 'व भयं मार्गं अप्पसत्थो महद्धनो ।

विसं जंघितुकामो 'व पापानि परिवज्जये ॥८॥

अल्पसाधन धनवान ध्यापारी ज्याप्रमाणे भयलुक्त मार्ग टाळतो, किंवा जगण्याची इच्छा करणारा मनुष्य ज्याप्रमाणे विष टाळतो त्याचप्रमाणे मनुष्याने पाप टाळावें.

बैशुवन

कुक्कुटमित्त

१२४ पाणिनिह्ये यो नास्त हरेभ्य पाणिना वित्तं ।

नाभ्यणं विसमन्वेति गरिष पापं अकुन्वतो ॥२॥

हाताला जर जलम नमेल तर मनुष्य हातावर निप वेतूं शकतो; फारण विन जपमी शरिराला निप बाधत नाही. त्याचप्रमाणे न करगाराला पाप लागत नाही.

बैतवन

कोकः

१२५ यो अप्पदुट्टस्त नरस्त दुस्तति

सुदस्त पोस्तस्त अनङ्गणस्त ।

तमेव धालं पच्चेति पापं,

सुखमो रजो पटिवातं' व लित्ति ॥१०॥

जो दोषरहित शुद्ध निर्मल पुरुषाला दोष लागतो त्यालाच उलटून पाप लागते—ज्याप्रमाणे सूक्ष्म धूळ हवेच्या विरुद्ध दिशेने फेरु-व्यापर ती फेरुगारावरच परत येते.

बैतवन

तिस्त (येर).

१२६ गदममेके उप्पज्जन्ति निरयं पापकम्मिणो ।

सग्गं सुगतिणो वन्ति, परिनिव्वन्ति अनात्तया ॥११॥

काही लोक गर्भांत उत्पन्न होतात; कांही पापकर्मां नरकांत जातात; पुण्यवान लोकां स्वर्गांत जातात व मलरहित पुरुष निर्वाणपद गाढतात.

बैतवन

३ भिक्षु

१२७ न अन्तलिख्खे न समुद्दमज्जे

न पब्बतान विपरं पविस्त ।

न विज्जती सो जगतिप्पदेसो

यत्पट्ठितो भुज्जेय्य पापकम्मा ॥१२॥

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनि सर्गज ।
नुद सर्वाणि यापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

आकाशांत किंवा समुद्राच्या पोटांत किंवा पर्वताच्या गुहेत असा जगांत कोणताहि प्रदेश नाही की जेथे राहून पापी मनुष्य आपल्या पाप-कर्माच्या फळापासून वानून शकेल.

कपिल वस्तु (न्यग्रोधाराम)

सुष्यबुद्ध (शाक्य)

१२८ न अन्तलिक्खे न समुद्दमग्गे
न पम्बतानं विवरं पविस्स ।
न विज्जदी सो जगतिप्पदेसो
यत्तयट्ठितं नप्पसहेय्य मच्चू ॥१३॥

आकाशांत किंवा समुद्राच्या पोटांत किंवा पर्वताच्या गुहेत असा जगांत कोणताहि प्रदेश नाही की जेथे राहून मनुष्य मृत्यूच्या तावडीतून सुटू शकेल.

१० दण्डवर्ग

जतवने

छन्वगिय (भिक्षु)

१२९ सव्वे तसन्ति दण्डस्स सव्वे भायन्ति मञ्जुनो ।
अत्तानं उपमं कत्वा न हनेय्य न घातये ॥१॥

दंडात्स सर्वंच प्रासतात. मृत्यूत्स सर्वंच भितात. आपल्या समान इतरांना समजून कोणाच्या मारून नये किंवा मारवू नये.

१३० सव्वे तसन्ति दण्डस्स सव्वेसं जीवितं पियं ।
अत्तानं उपमं कत्वा न हनेय्य न घातये ॥२॥

दंडात्स सर्वंच भितात. सर्वांनाच जीवन प्रिय आहे. आपल्या समान इतरांना समजून कोणाच्या मारून नये किंवा मारवू नये.

जैतवन

पुण्डळ मुं

१३१ सुखकामानि भूतानि यो दण्डेन विहितति ।
अतनो मुखमेतानो पेच्च सो न लभते सुखं ॥३॥

सुख इच्छिणाऱ्या जीवांची जो सुखलोहूय दण्डाने हिंसा करितो तो सुखी नसतो.

१३२ सुखकामानि यो दण्डेन न हितति ।
अतनो मुखमेतानो पेच्च सो लभते सुखं ॥४॥

सुख इच्छिणाऱ्या जीवांना जो मनुष्य आपल्या सुखाकरिता दंडाने मारीत नाही तो पुढे सुख पावतो.

जैतवन

कुण्डधान (धर)

१३३ मा बोध फरसं कञ्चिन्नुता पटिवदेयुं तं ।
बुधला हि सारम्भकया पटिवण्डा फुसेयुं तं ॥५॥

१३४ सचे नरेति जलानं कंसो उपहतो यथा ।
एस पत्तोसि निम्बानं सारम्भो ते न विज्जति ॥६॥

कठोर वचन घोरू नये. कारण बोलल्यावर नुसारेहि पण तुम्हाला ससेंच बोलतील, दुर्वचन ह्मणदायक असतें. त्यापेयजी प्रत्युत्तरादाम्बल तुम्हाला दण्ड मिळेल, फुटलेल्या गदिप्रमाणे जर तुम्ही स्तब्ध राहिल्या तर तुम्ही केव्हाच निर्माण प्राप्त केलें आहे; कारण तुमच्यांत क्रोध उरलेला नाही.

धावस्ती (पूर्वाराय)

विशाला आदि उपासिका

१३५ यथा दण्डेन गोपालो गात्रो पावेति गोचरं ।
एषं जरा च मच्चू च भायुं पावेति पाणिनं ॥७॥

ज्याप्रमाणे गुराखी गुरांना दण्डाने कुरणाकडे नेतो त्याप्रमाणे म्हातारण्य च मृत्यु प्राण्यांच्या आयुष्याला हांकित नेतात.

विरञ्जिता सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्यस्तिकरो भय ॥

राजगृह (वेषुवन)

अजगर (मेत)

१३६ अथ पापानि कम्मनि करं चालो न बुञ्जति
सेहि कम्मेहि दुम्मेघो अग्गिदब्धो व तप्पति ॥८॥

पापकर्म करताना मूर्खीला चाटत नाही की आपण काही चाईट करितो. नंतर तो पापी आपल्याच पापकर्मामुळे जळून दुःखी होतो.

राजगृह (वेषुवन)

महामोग्गलान (थेर).

१३७ यो दण्डेन अदण्डेसु अप्पदुद्वेसु दुस्सति ।

वसघ्नमञ्जतरं ठानं खिप्पमेव निगच्छति ॥९॥

१३८ वेदनं फहसं जानिं सरोरस्स च भेवनं ।

गदकं वापि आवाधं चित्तखेपं व पापुणे ॥१०॥

१३९ राजतो या उपस्सगं अन्भवस्सानं व दाएणं ।

परिक्खयं व ज्ञातीनं भोगानं व पभङ्गणं ॥११॥

१४० अयवस्स अगारानि अग्गी इहति पावको ।

घापस्स भेदा दुप्पञ्जो निरयं सोपपञ्जति ॥१२॥

जो दण्डाला अपात्र असलेल्या पुरुषांना दण्डाने ताडतो, जो निर्दोषी लोकांना दूपण लावतो त्याला तात्रडतोय ग्यालील दहापैकी एखादी आपत्ति भोगाची लागते:—तीव्र वेदना, हानि, अंग-भंग होणें, मोठा आजार येणें, चित्त-विक्षेप अथवा वेडेपण, राजदण्ड, दुःसहनिन्दा, शांति-बांधवांचा विनाश, भोगांचा क्षय, घराला आग लागणें; मरणानंतर तो दुर्बुद्धि नरकाला जातो.

जेतवन

बहुभक्तिक (मिडु)

१४१ न नग्गचरिया न जटा न पञ्जा

नानासका यण्डिलसायिका वा ।

रजोवज्जलं उक्कुटिकप्पयानं

सोधेन्ति मच्चं अवितिण्णकह्वं ॥१३॥

ज्या मनुष्याच्या आकांक्षा नष्ट झाल्या नाहीत त्याची शुद्धि नागवे राहिल्याने, जत्रा वाढविल्याने, शरीराला माती लावल्याने, उपास केल्याने, कटक भूमिपर शोषल्याने, थूळ लावल्याने किंवा उक्कड बसल्याने होत नाही.

जैतवन

सन्तति (महामात्य)

१४२ अलङ्कृतो चेपि सभं चरेय्य
सन्तो दन्तो नियतो ब्रह्मचारी ।
सन्ध्येषु भूतेषु निपाय इण्डं
सो ब्राह्मणो सो समणो स भिक्खू ॥१४॥

अलंकृत असून सुद्धा जर एखादा मनुष्य शान्त, दान्त, नियम-
रात्पर, ब्रह्मचारी त्याचप्रमाणे सर्व प्राण्यांचे वाचतेत दंडत्यागी आहे तर
तोच ब्राह्मण, तोच भ्रमण व तोच भिक्षु जाणावा.

जैतवन

पिलेतिक (थेर).

१४३ हिरोनिसेधो पुरिसो कोचि लोकांस्मि विज्जति ।
धो निन्दं अप्पबोपति अस्सो भद्रो कसामिव ॥१५॥

ह्या जगांत कांही पुरुष असे असतात की जे स्वतःच लज्जा
बाळगून निपिद कर्म करीत नाहीत. ज्याप्रमाणे उत्तम घोडा चाबूक-
सहन करीत नाही त्याचप्रमाणे असले पुरुष निन्दा सहन करीत नाहीत.

१४४ अस्सो यथा भद्रो कसामि पिट्ठो -
आतापिनो सवेगिनो भवाय ।
सद्धाम संलेन च वीरियेन च
समाधिना पम्भविनिच्छयेन च ।
सम्पन्न विज्जावरणः पतितसता
पहससया हुक्कामिव अनल्पकं ॥१६॥

चाबूक लावलेल्या उत्तम घोड्याप्रमाणे उग्रोगशील व वेगवान
व्हा; भद्रा, आचार, वीर्य, समाधि वानी युरत होऊन, विद्या आणि

विराडिना सहोत्पन्न धरमेष्टिनिसर्गज ।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

आचरण संपन्न राहून स्मृतिमान वना आणि आपल्या दुःखाचा अन्त करा.

१४५ उदकं हि नयन्ति नेत्रिका
उसुकारा नमयन्ति तेजनं ।

दारुं नमयन्ति तच्छका
अत्तानं दमयन्ति सुव्यता ॥१७॥

पाटकार माळी कालव्यांतून लागेल तिकडे पाणि नेतो, बाणकार शणाला नीट धळवितो, सुतार लाकडाला वळण देतो आणि सुंदर व्रत शब्दगारे लोक आपले दमन करितात,

११ जरा-वर्ग

ज्ञेतवन

विशालाची सभा

१४६ कोनु हासो किमानन्दो निच्वं पञ्जलिते सति ।
अन्धकारेण ओनदा पदीप न गवेस्तय ॥१॥

नेहमीच अग्नि भडवला असतां तुम्हाला हासणें व आनंद कसा मुचतो ? अन्धकारानें घासिलें असता तुम्ही प्रदीप कां शोधीत नाही ?

राजगृह (वेणुवन)

तिरिमा

१४७ परस चित्तकतं विम्बं अएकामं समुस्तितं ।
आतुरं बहुसकप्यं यस्त नत्थि ध्रुव ठिति ॥२॥

हे विचित्र रूप पहा, जे रोग-ग्रस्त फुगलेले व व्याकुळ त्याच-प्रमाणे अनेक संकल्पानें युक्त असून ज्याची स्थिति अनित्य आहे.

ज्ञेतवन

उत्तरी (थेरी)

१४८ परिजिण्णनिदं रूपं रोगनिदुडं पभङ्गुरं ।
भिज्जति पूतिसन्देहो मरणान्तं हि जीवितं ॥३॥

हैं शरीर जीर्ण होणारें आहे. तें रोगाचें माहेरवर अमूल क्षण-भंगुर आहे. तें ठिसूळ असल्यामुळें पुटून जाते. जीवनाचा अन्त मरणांत होतो.

जेतवन

अभिमान (मिहुं)

१४९. यानि मानि अपत्यानि अलाभूनेय सारदे ।

कापोतकानि अट्ठीनि तानि विस्वान का रति ॥४॥

शरद ऋतूंत फेंकून दिलेल्या अपथ्य भोपळ्याप्रमाणे अथय-फवूतउसारली (पांडरी) हांडे पाहून कोण (त्या शरीरांत) आराक-राहील ?

जेतवन

रुपनन्दा (मिरे)

१५०. अट्ठीनं नगरं कतं भंसजोहितकेपनं ।

यत्वं जरा च मच्चू च यानो मज्जोच ओहितो ॥५॥

(हैं शरीर) हाडांचा नगर-किल्ला आहे-ज्यावर मांस आर्त रक्ताचें लेपन चढलेलें आहे व ज्यांत जरा, मृत्यु, अभिमान आर्त द्वेष लपून बसलेले आहेत.

जेतवन

मल्लिकार्जुन

१५१. जीरन्ति वे राजस्या सुचिन्ता

अयो सतीरन्पि जरं जपेति ।

सतं च धर्मो न जरं जपेति

सन्तो ह ये सन्नि पयेदयन्ति ॥६॥

राजांचे सुचिन्तित रथ जीर्ण होतात, त्याचप्रमाणे हैं शरीर सुद-जीर्ण होतें. परंतु धर्माचा धर्म जीर्ण होत नाही, सन्त होऊन सन्तान हेच सांगत आले आहेत.

धिराग्निना सहोत्पन्न धर्मोऽह्नित्तराजः ।

बुद्ध सर्वाणि पापानि दग्धं स्वस्तिकरो भव ॥

जेतवन

लाल (उदायी) थेर.

१५२ अप्पस्सुतायं पुरिसो बलिवद्दो' व जोरति ।

मंसानि तस्स बड्ढन्ति पज्जा तस्स न बड्ढति ॥७॥

अल्पश्रुत मनुष्य बैलाप्रमाणे वाढतो. त्यांचे मांस वाढते पण प्रथा वाढत नाही.

१५३ अनेकजातिसंसारं सन्धाविस्सं अनिब्बिसं ।

गहकारकं गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनप्पुनं ॥८॥

१५४ गहकारक ! दिट्ठोसि पुन गेहं न काहसि ।

सब्बा ते फासुका भग्गा गहकूटं विसड्ढितं ।

विमड्ढारगतं चित्तं तण्हानं खयमज्जया ॥९॥

गृहनिर्माण कर्त्याच्या शोधांत अनेक जन्म मी संसारांत सारखा भटकत राहिलों. वारंवार जन्म घेणे दुःखमय आहे. हे गृहकारका ! आता मी तुला पाहिलें आहे, आता पुनः तूं घर करूं शकत नाही. तुझे सर्व यांसे तुटले आहेत. आढेहि मोडलें आहे. चित्त संस्काररहित झालें आहे. सर्व तृष्णाचा क्षय झाला आहे.

पाराणसी (ऋषिपतन)

महाधनी सेठाचा पुत्रः

१५५ अचरित्वा ब्रम्हचरियं अलद्धा घोब्बने धनं ।

जिण्णकोंचा' व हायन्ति खीणमच्छे'व पल्लले ॥१०॥

ज्या मनुष्याने ब्रम्हचर्यांचे पालन केलें नाही अथवा तारुण्यांतून मिळविलें नाही असा मनुष्य म्हातारपणीं, ज्या तलावांतील मासे संपले आहेत अशा तलावात बसलेल्या म्हाताऱ्या क्रॉच पक्षाप्रमाणे चित्ताप्रस्त असतो.

१५६ अचरित्वा ब्रम्हचरियं अलद्धा घोब्बने धनं ।

सेन्ति चापातिलीणा' व पुराणानि अनुत्थुनं ॥११॥

ज्या मनुष्याने ब्रम्हचर्यांचें पालन केलें नाहीं किंवा तारुण्यांत
यन संपादन केलें नाहीं असा मनुष्य बृद्धावस्थेत जुन्या धनुष्याप्रमाणे
नुसत्या भूतस्रष्टाचीच चर्चा करितो.

१२ अत्त-वर्ग

गुंगुमारगिरि (भिसकलावन)

बोधि राजकुमार

१५७ अत्तानं चे पियं जञ्जा रक्तेष्य तं सुरदिशतं ।

तिष्णमञ्जतरं घामं पटिजगेष्य पण्डितो ॥१॥

मनुष्य जर स्वतःवर प्रेम करितो तर त्याने आपल्याला सुरभित
डेवाचे, तीन यामांतून एक याम तरी पण्डिताने जागे रहावे.

जेतवन

(शक्य पुत्र) उपनन्द धेर

१५८ अत्तानं एव पठमं पटिळ्वे निवेसये ।

अयञ्जमनुसासेष्य न किलिस्तय पण्डितो ॥२॥

प्रथम आपल्या स्वतःलाच उचित मार्गाला लावावे. नंतर
दुसऱ्याला उपदेश द्यावा. असें केल्याने पण्डित कलेश भोगणार नाही.

जेतवन

(अभ्यास) तिस्त (धेर)

१५९ अत्तानं चे तथा कथिरा ययञ्जमनुसासति ।

मुदन्तो घत यम्मेप अत्ता हि किर दुद्दमो ॥३॥

आपल्यालाच आपण तसें करावें, जसें वनण्याला आपण दुसऱ्याला
उपदेश देतो. प्रथम आपणच आपले नीट दमन करावें; वास्तविक
स्वतःला दमन करणेंच कठीण आहे.

जेतवन

कुमार कस्तुषी आई (थेरी)

१६० अत्ता हि अत्तनो नायो को हि नायो वरो सिया ।

अत्तना हि मुदन्तेन नायं लभति बुल्लमं ॥४॥

विरञ्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनि सर्गज ।

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

मनुष्य स्वतःच स्वतःचा स्वामी आहे; दुसरा कोण श्रेष्ठ स्वामी राहू शकतो ? मनुष्य जे हा आपले नीट दमन करितो ते हा त्या सारखा दुसरा नाथ मिळणे कठीण आहे.

जेतवन

महाकाल (उपासक)

१६१ अत्तनांघ कतं पापं अत्तजं अतसम्भयं ।

अभिमन्थन्ति दुग्धैर्धं वजिरं' घ' स्ममयं मणिं ॥५॥

आपण केलेले पाप आपल्यापासूनच जन्म पावते, आपल्यापासूनच उद्भवते व ते दुष्ट पुरुषाला दुःखी करिते—जसे दगडांतून उत्पन्न झालेला हिरा दगड्याच्याच मण्याचे छेदन करितो.

जेतवन

देवदत्त

१६२ यस्तच्चन्तबुस्तील्यं मालुवा सालमिवोततं ।

करोति सो तथत्तान यथा'न इच्छति दिसो ॥६॥

साल वृक्षाला संपूर्णपणे आच्छादित करणाऱ्या मालु—उतेप्रमाणे पाप जे हा सर्व नाजूनी दुराचारी पुरुषाला घेरून टाकते ते हा तो दुराचारी तसेच यागतो जसे त्याचे वैरी इच्छितात.

राजगृह (वेणुवन)

संघांत पूट पडली तेहा

१६३ सुकरानि असाधूनि अत्तनो अहितानि घ ।

यं ये हितं घ साधुघ तं ये परमबुधकरं ॥७॥

वाईट करणे फार सोपे आहे; तसेच आपले अहित करणे सोपे आहे. पण जे हितकर व चांगले आहे ते करणे फार कठीण आहे.

जेतवन

काल (धेर)

१६४ यो सासनं अरहतं अरिव्यानं पम्मजीविनं ।

पटिवकोसति दुग्धैर्धो दिट्ठि निस्ताय पापिकं ।

फलानि कट्ठकस्सैव अत्तघञ्जाय फल्लति ॥८॥

; ज्या मनुष्याने ब्रम्हचर्याचें पालन केलें नाहीं किंवा ताच्यांत धन संपादन केलें नाहीं असा मनुष्य वृद्धावस्थेत जुग्या धनुष्याप्रमाणे नुसत्या भूतफाळाचीच चर्चा करितो.

१२ अक्ष-वर्ग

—सुसुमारगिरि (भेसकलावन)

बोधि राजकुमार

१५७ अक्षानं चे पियं जञ्जा रक्लेष्य सं सुरद्विज्ञं ।

तिष्णमञ्जतरं यामं पटिजग्मेय्य पण्डितो ॥१॥

मनुष्य जर स्वतः-वर प्रेम करितो तर त्याने आपल्याला सुरक्षित ठेवावे. तीन यामांतून एक याम तरी पण्डिताने जागे रहावे.

—जेतवन

(शक्य पुत्र) उपनन्द धेर

१५८ अक्षामं एव पठ्यं पठिरूपे निवेसये ।

धयञ्जमनुसासेय्य न किलिस्सय्य पण्डितो ॥२॥

प्रथम आपल्या स्वतःलाच उचित मार्गाला लावावे, नंतर दुसन्याला उपदेश द्यावा. असें केल्याने पण्डित क्लेश भोगणार नाही.

—जेतवन

(अग्यास) तिस्स (धेर)

१५९ अक्षानं चे तथा कथिरा ययञ्जमनुसासति ।

सुवन्तो वत बभ्मेय अत्ता हि किर दुद्दमो ॥३॥

आपल्यालाच आपण तसें करावें, जसें ब्रह्मण्याला आपण दुसन्याला उपदेश देतो. प्रथम आपणच आपले गीठ दमन करावें; वास्तविक स्वतःला दमन करणेंच यथीण आहे.

—जेतवन

कुमार वस्तापची आई (धेरी)

१६० अत्ता हि अत्तनो नाथो को हि नाथो परो सिया ।

अत्तना हि सुवन्तेन नाथं लभति दुक्कलं ॥४॥

विराडिना महात्पन्नं पामाटानमगजं

मुद सर्वाणि पापानि दर्शं स्वकिण्ठतो भव ॥

मनुष्य स्वतःच स्वतःचा स्वामी आहे; दुसरा कोण श्रेष्ठ स्वामी
 'चाहूँ शकतो ? मनुष्य जेहा आपले नीट दमन करितो तेहा त्या सारखा
 दुसरा नाथ मिळणें कठीण आहे.

जेतवन

महाकाल (उग्रासुर)

१६१ अत्तना'व कतं पापं अत्तजं अत्तसम्भवं ।

अभिमन्यन्ति दुम्भेयं वजिरं' व' स्ममयं मणि ॥५॥

आपण केलेले पाप आपल्यापासूनच जन्म पावते, आपल्यापासूनच
 उद्भवते व तें दुष्ट पुरुषाला दुःखी करितें—जसें दगडांनून उत्पन्न
 झालेला हिरा दगड्याच्याच मण्याचें छेदन करितो.

जेतवन

देवदत्त

१६२ पस्तच्चन्तदुस्सीत्यं भालुवा सालमियोततं ।

करोति सो तयत्तान यया'नं इच्छति दिसो ॥६॥

शाळ वृक्षाव्य संपूर्णपणें आच्छादित करणाऱ्या माहु—ल्लेप्रमाणे
 'पाप जेहा सर्व बाजूंनी दुराचारी पुरुषाला घेरून टाकतें तेहा तो
 दुराचारी तसेंच वागतो, जसें त्याचे वैरी इच्छितात.

राजगृह (वेणुवन)

संघांत फूट पडली तेव्हा

१६३ मुकरानि असाभूनि अत्तनो अहितानि च ।

यं ये हितं च साधुंथ तं ये परमदुक्करं ॥७॥

वाईट करणें फार सोपें आहे; तसेंच आपले अहित करणें सोपें
 आहे. पण जें हितकर व चांगलें आहे तें करणें फार कठीण आहे.

जेतवन

काळ (शेर)

१६४ यो सासनं अरहतं अरिपानं घम्मजोविनं ।

पटिकोत्तति दुम्भेयो दिट्ठि निस्साय पापिकं ।

कलानि कट्टकस्सेव अत्तपञ्जाप फल्लति ॥८॥

जो बुरात्मा आपल्या पापमयी मिथ्या धारणेमुळे धर्मांगणे आचरण करणाऱ्या अरहन्तांच्या आर्य धर्माला दूषण लावतो तो आपल्याच विनाश ओढवून घेतो—जसे वेळूचें फूल वेळूच्याच नाशाला कारणीभूत होतें.

जेतवन

(चुल) काल (उपासक)

१६५ अत्तना' व कतं पापं अत्तना संकिल्मिस्तति ।
अत्तना अकतं पापं अत्तना' व बिमुञ्जाति ।
सुद्धि असुद्धि पच्यतं नाञ्जमञ्जं विसोपये ॥१॥

आपण केलेले पापच आपल्याला मलीन करिते व आपण न केलेले पाप आपल्याला शुद्ध करिते. शुद्धि आणि असुद्धि ह्या स्वतःवरच अवलंबून असतात. दुसरा कोणी इतराला शुद्ध करूंक शकत नाही.

जेतवन

गत्त दत्थ (थेर)

१६६ अत्तदत्थं परत्थेन यदुतापि न हापये ।
अत्तदत्थं गभिञ्जं यत्तदत्थपवुतो सिया ॥१०॥

दुसऱ्याचा पुष्कळ लाभ साधण्याकरिता युद्धा मनुष्याने आपले अनहित करूंक नये. आपले हित नीट जाणून मनुष्याने सद्‌धर्म अभवापरमार्थ साधावा.

१३ लोक-वर्ग

जेतवन

कोशी अत्यवयस्क भिक्षु

१६७ हीनं धम्मं न सेवेय्यं, पमादेन न संवसे ।
मिच्छाविद्धं न सेवेय्यं न सिया लोक-वड्डनो ॥१॥

नीच धर्मानं सेवन करूंक नये; प्रमत्त राहूंक नये; मिथ्या धारणा घालणूंक नये व जन्ममरणार्थे चक्र वाटणूंक नये.

शुद्ध सर्वाणि पापानि दर्भं स्वस्मिकतो भव ॥

कपिल वस्तु (न्यग्रोधाराम)

सुद्धोदन

१६८ उत्तिष्ठे नृपमज्जेय्य धम्मं सुचरितं चरे ।

धम्मचारी सुखं सेति अस्मि लोके परमिह च ॥२॥

उठावें, प्रमाद शालभूं नये, धर्माचरण करावें. धर्माने वागणारा पुरुष इह त्याचप्रमाणे परलोकात सुगाने शोपतो.

१६९ धम्मं चरे सुचरितं न तं दुच्चरितं चरे ।

धम्मचारी सुखं सेति अस्मि लोके परमिह च ॥२॥

धर्माप्रमाणे सदाचरण करावें, दुराचरण करूं नये. धर्माने वागणारा पुरुष इह त्याचप्रमाणे परलोकात सुगाने शोपतो.

जेतवन

पांचशें शानी-मिथु

१७० यथा बुद्धरूढकं पस्से यथा पस्से मरीचिकं ।

एव लोकेन अवेवपन्तं मच्चुराजा न पस्सति ॥५॥

जो इहलोकाच्या बुडबुड्याप्रमाणे किंवा मृगजळाप्रमाणे शगभंगुर जाणतो त्याजकडे यमराज पाहत नाही.

राजगृह (वेशुवन)

अभय राजकुमार

१७१ एव पस्सथि'मं लोकं चित्तं राजरयूपमं ।

यस्य बाला विसीदन्ति, न'य सङ्गो विजानतं ॥५॥

या आणि राज-रथाप्रमाणे सजलेल्या द्या जगाकडे पहा; मूर्ख लोक त्यात पसतात. पण शानी लोक त्यांत आसक्त नसतात.

जेतवन

सम्भुज्जानि

१७२ यो च पुग्घे पमज्जित्वा पच्छा सो नृपमज्जाति ।

सो'मं लोकं पभासे'नि अग्घा मुत्ता'व चन्दिमा ॥६॥

जो पूर्वी प्रमत्त होता पण नंतर अप्रमत्त झाला असा पुढय मेरां- वून मुस्त झालेला चंद्राप्रमाणे जगाला प्रकाशित करितो.

जेतवन

अंगुलिमाल (धर)

१७३ यत्स पापं कर्तं कर्म कुसलेन विप्रिय्यति ।

सोमं लोकं पशतीति अन्ना मुत्तो'व चन्दिमा ॥७॥

(मागे) केलेले पाप ज्याच्या (नंतरच्या) पुण्यकर्माने शाकल गेले
असा पुरुष दगावून मुक्त झालेल्या चंद्राप्रमाणे जगात्म प्रकाशित करितो.

आलधी

रंगाच्याची कन्या

१७४ अन्वभूतो अयं लोको तगुके'त्य विपस्यति ।

रकुन्तो जातमुत्तो'व अस्पो सग्गाय शच्छति ॥८॥

हैं जग आधळें आहे; त्यांत फार थोडे लोक असे आहेत की जे
पाहू शकतात व जाळ्यांनून मुक्त झालेल्या पक्ष्याप्रमाणे स्वर्गाटा जातात.

जेतवन

तीस भिक्षु

१७५ हंसादिचक्षुष्ये यन्ति आकाशे मन्ति इद्धिया ।

नीयन्ति घोरा लोकम्हा जैरवा मारं सदाहिनि ॥९॥

हंश प्रकाशांत उडतात; कडिमान आकाशांत उडतात, रानेसह
मायला जिहून बुद्धिमान् लोक संसारांनून मुक्त होतात.

जेतवन

चिंचा (माणविका)

१७६ एकं धर्मं अतीतस्य मुसावादिस्त अगुनी ।

वितिष्णपरलोकस्त नत्वि पापं अकारियं ॥१०॥

एका सत्य धर्माचें अतिक्रमण करून जो लोटें चोळतो, जो
परलोक जाणत नाही असा पुरुष करणार नाही असें कोणेंच पाप नाही.

जेतवन

(अयुक्त दान)

१७७ न वे कदरिया वेधलोकं वजन्ति

थाला ह वे न प्पतरान्ति दानं ।

वीरो च दानं अनुमोदमानो

सनेच सो होति मुखा परत्य ॥११॥

सहाय्य परमात्मानसंगज ।

नुद सर्वाणि घापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

कंठ्य लोक देवलोदर्या जात नाहीत. मूर्ख दानाची प्रगंशा करीत नाहीत. धीर लोक दानाचे अनुमोदन करितात व त्यायोगेच ते परलोकांत सुखी होतात.

केतवन

अनाथपिण्डिकाच्या मुल्यार्थे मरण

१७८ पयय्या एकरंजेन सागरस गमनेन वा ।

सय्य लोकाधिपक्येन सोतापत्ति*फलं धरं ॥१२॥

पृथ्वीवर सार्वभौमत्य, स्वर्गगति अथवा सर्व विश्वाचे साम्राज्य ह्या सर्वांपेक्षा सोतापत्तिफलप्राप्ति श्रेष्ठ आहे.

१४ बुद्ध-वर्ग

उद्ध्वेज (बोधिगंड)

गागन्धिय (माझग)

१७९ यस्त जितं नावजीपति

जितमस्त नो याति कोधि लोके

सं बुद्धमनन्तगोचरं अपरं केन पदेन नेस्तप ॥१॥

ज्याचा विजय अविजय होऊ शकत नाही व ज्याच्या विजयाची ह्या जगांत कोणीच बरोबरी करू शकत नाही अशा अनन्तत्याला पोचलेल्या बुद्धाला कोणत्या मार्गांनी पदच्युत करता येते ?

१८० यस्त जालिनी विसत्तिका

सग्हा मयि कुह्निच्च नेतये ।

सं बुद्धमनन्तगोचरं अपरं केन पदेन नेस्तप ॥२॥

बंधनांत टाकणारी विरुपी वृक्षा ज्याला कोडेच नेऊ शकत नाही अशा अनन्तत्याला पोचलेल्या बुद्धाला बरे महकारिता येईत !

* भगवान् बुद्धाच्या भावक संघाचे चार प्रकार आहेत:—

(१) सोतापत्त (२) उद्ध्वेजगामी (३) अनाथानी (४) अहं.

संकाश्य नगर

देव मनुष्य

१८१ ये ज्ञानपतुता धीरा नो बलम्भूपसमे रता ।
देवापि तीर्त्तं पिहयन्ति तन्मुद्धानं सतोमर्त्तं ॥३॥

जे धीर प्यानांत मग्न आघेन, जे निष्काम कर्मांत व तमार्धार्थ रममाण आघेत. अशा स्मृतिमान् बुद्धांची देव देणिल स्पृहा करिवात.

वाराणसी

एकपत्त (नागराज)

१८२ किंचिो मनुस्तापटिलाभी किंचिं मच्चानं जीर्षितं ।
किंचिं सद्धम्मसवणं किंचिो बुद्धानं उप्पादो ॥२॥

मनुष्य योर्त्त जन्मास येणें कठीण आहे; मर्त्यांचें जीवन कठीण आहे; सद्धर्माचें श्रवण कठीण आहे; बुद्धांचा जन्म कठीण आहे.

१८३ सन्नपावस्त अकरणं कुतलरत उपतंपदा ।
सच्चित्तं परियोष्यनं, एतं बुद्धानंसासनं ॥५॥

पाप विलबुद्ध न करणें, पुण्याचा संवय करणें, आपल्या चित्ताला शुद्ध करणें, हाच बुद्धांचा उपदेश आहे.

केतवन

आनंद (येर)

१८४ खन्ती परमं तपो तितिक्षा,
निर्व्याणं परमं वदन्ति बुद्धा ।
नहि पदपजितो परुषघातो,
समणो होति परं विहेठयन्तो ॥६॥

सहनशीलता व क्षमाशीलता परम तप आहे, निर्वाण परम पद आहे असें बुद्ध सांगतात. दुसऱ्यांची हिंसा करणारा व बुद्धांना भास देणारा प्रव्रजित एव सन्यासी होऊं शकत नाही.

मुद सर्थाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकतो भय ॥

जेतन

१८५ धनुषगावो धनुषघातो पातिमोरतो * च संवरो ।
मत्तञ्जुता च मत्तस्मि पत्तञ्च सयनासनं
अपिचित्ते च आयोगो एत बुद्धान तासनं ॥७॥

निंदा न करेणें, घात न करेणें, प्रतिमोक्षाच्या नियमांचें पालन
करेणें आहारांत सुनतता बाळगणें, शोषण्यानरितां एकान्तरथान अगणें,
चिंताच्या शुद्धीत तत्पर असणें हाच बुद्धांना उपदेश आहे

जेतन

उदाग गिणु

१८६ न महापण्यरसेन तिसि कामेगु दिज्जति ।
अप्यस्तादा बुला वामा इति विज्जाव पग्गिणो ॥८॥

१८७ अपि दिग्गेगु कामेगु रति सो मापिगज्जति ।
सग्गहापरतो होगि सम्माताब्बुज्जापको ॥९॥

कार्यांश्यांचा (मोव्यांचें नांणें) जरी चर्यांय शक्य तरी मनुष्यांनी
सामगुणा गृप्त होऊं शक्य नाही. गरं भोग अत्यस्ताद च दुःखद आहे
हें जाणून पण्डित लोक देवतांच्या भोगांय गुडा रम्य नाहीत; उन्मत्त
सम्बुद्धांच्या शारक (शिष्य) गृष्णेना नादा पररांनी मग अगणे.

आगिदण (मज्झ)

जेतन

१८८ षट्ठ वे सरणं पग्गि पग्गनामि वनानि च ।
आरागदवत्तघोपानि मनुस्ता भवत्तग्गिणा ॥१०॥

१८९ मेवं सो सरणं सोवं मेवं सरणनुत्तमं ।
नेत्तं सरणमागम्म सम्बुद्धता पग्गुच्छति ॥११॥

* प्रतिमोक्ष = मगजन दुःखने निवृत्तकरितां पाल्यांचें
केवल्या नियमांचेर संमत्तान् प्रतिमोक्ष म्हणतात.

भगभीत होकर पुण्यकृत माणसें पर्यंत, धन, उद्यान, वृक्ष, नैत्य इत्यादींचा आश्रय घेतात. परंतु हे कल्याणकारी आश्रय नाहीत; हीं उत्तम शरणे नाहीत. ह्यांना शरण गेल्याने सर्व दुःखापासून मुक्ति होत नाही.

१९० यो च दुःखं च घमनं च राघं च सरणं गतो ।
वत्तारि शरियसत्त्वानि सम्गम्यभ्याय पस्तति ॥१२॥

१९१ दुःखं दुःखसमुत्पादं बुद्धस्त च भतिवकर्म ।
आरियञ्च' दठिङ्गकं मगं दुःखलूपसमगामिनं ॥१३॥

१९२ एतं खो शरणं खेमं एतं सरणमुत्तमं ।
एत सरणमागम्य सव्वदुःखा पमुञ्चति ॥१४॥

जो बुद्धात्त, धर्मात्त व संघात्त शरण गेला, जो चार आर्य-सत्य म्हणजे दुःख, दुःखाचें कारण, दुःखापासून मुक्ति व मुक्तिगामी आर्य अष्टांगिक मार्ग यांचा आपल्या प्रबुद्धेने साधारण करितो तेव्हा हेंच त्याचें कल्याणकारी शरण आहे; हेंच उत्तम शरण-स्थान आहे. ह्यांचाच आश्रय घेतल्याने तो सर्व दुःखांपासून मुक्त होतो.

जीतवन

आनंद (शेर)

१९३ दुल्लभो पुरिसाज्जो न सो सम्बस्य जापति ।
पत्य सो जापती धीरो तं कुळं सुणमेवति ॥१५॥

उत्तम पुरुष दुर्लभ असतो. तो सर्वच ठिकाणीं उत्पन्न होत नाही. ज्या कुळांत तो धीर पुरुष उत्पन्न होतो ते कुळ मुत्ती असते.

जीतवन

पुण्यकृत भिडु

१९४ सुखो बुद्धानं उप्पादो मुला सत्तम्मदेवता ।
सुखा संबत्स सामग्गो समगानं तपो सुखो ॥१६॥

.. " महापुत्र परमाह्वानसगजा

मुद सर्वाणि पापानि दग्धं स्वदितकरो भय ॥

बुद्धांचा जन्म सुखदायक असतो, त्यांच्या धर्माचा उपदेश सुख-
दायक असतो, संघांत चित्ताची एकाग्रता सुखदायक असते, समग्र
लोकांनी प्रयत्नशील असणे सुखदायक असते.

१९५ पूजारहे पूजयतो ब्रुवे यदि घ सावके ।

पपञ्चसमतिवकन्ते तिण्णसोकपरिद्वे ॥१७॥

१९६ ते साविसे पूजयतो निग्बुते अकुतोभये ।

न सक्का पुज्जं संखातुं इमेसम्पि केनचि ॥१८॥

जे संसाराला अतिक्रमण करून पार गेले आहेत, जे शोकरहित
व भयरहित आहेत, अशा पूजनीय पुरुषांची मग ती बुद्धाची असो
अथवा त्याच्या शिष्यांची असो--जे पूजा करितो, अशा पूजेचे त्या
मुक्त आणि निर्भय पुरुषांच्या पूजेचे-पुण्य मापन करता येणे शक्य
नाही. म्हणजे ते पुण्य 'इतके आहे' असे म्हणता येत नाही.

१५ सुख-वर्ग

शक्य नगर

जातिकुलहावर

१९७ सुमुखं वत । जीवाम वेरिनेसु अवेरिनो ।

वेरिनेसु मनुस्सेसु विहराम अवेरिनो ॥१॥

१९८ सुमुखं वत । जीवाम आतुरेसु अतातुरा ।

आतुरेसु मनुस्सेसु विहराम अतातुरा ॥२॥

१९९ सुमुखं वत । जीवाम उस्सुकेसु अनुस्सुका ।

उस्सुकेसु मनुस्सेसु विहराम अनुस्सुका ॥३॥

अहो, आम्ही वैज्यामध्ये अवैरी राहून सुगमपूर्वक जगतो. अहो,
आम्ही वैरी जनांमध्ये अवैरी राहून विहरतो. अहो, आम्ही भयभीत
लोकांमध्ये भयरहित राहून सुगमपूर्वक जगतो. अहो, आम्ही भयभीत

मनुष्यांमध्ये भयस्मित विह्वलतो. अहो, आम्ही उरमुक अथवा आसक्त लोकांमध्ये अनासक्त राहून सुखपूर्वक जगतो, अहो, आम्ही उरमुक लोकांमध्ये अनासक्त विह्वलतो.

पंचसाला (ब्राह्मणग्राम) मगध

भार

२०० सुमुखं चत ! जोषाम येमं नो नतिम किञ्चन ।
पोतिभक्ष्वा भविस्ताम देवा आभस्तरा यदा ॥४॥

ज्या आम्हांजवळ कांहीच नाही असे आम्ही अहो, किती सुखपूर्वक जगतो. आभासर देवाप्रमाणे आम्ही प्रीति-भक्ष्य होऊन राहूं.

जेतवन

कोउलराज

२०१ जयं येरं पसवति दुर्बलं सेति पराजितो ।
उपसन्तो सुखं सेति हिस्वा जयपराजयं ॥५॥

विजय द्वेष उत्पन्न करितो. पराजित मनुष्य दुःखाने शोष घेतो. जयपराजयाच्या पलीकडे गेलेला शान्त पुष्प सुखाने शोष घेतो.

जेतवन

फोगी कुलकन्या

२०२ नतिय रायसमो वाग्नि नतिय दोससमो फलि ।
नतिय खन्वसमा* दुबला नतिय सन्तिपरं सुखं ॥६॥

आस^३तीसारला अग्नि नाही, द्वेपासारला मळ नाही, स्कन्धा-सारले दुःख नाही, शान्तीपेक्षा मोठे सुख नाही.

* रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान हे पांच रण्य अथवा स्कन्ध आहेत. रूप, स्कन्ध, पृथ्वी, आप, तेज आणि वायु यांनी बनलेले आहे. रूप म्हणजे जड पदार्थ अथवा Matter विज्ञान म्हणजे मन अथवा Mind. विज्ञानांत वेदना, संज्ञा आणि संस्कार यांचा समावेश होतो. रूप आणि विज्ञान मिळूनच सर्व जग बनले आहे. मन जोपर्यंत जगात गुरफटलेले असते तोपर्यंत ते मतीन अतः दुःखी असते. आणि म्हणूनच मनाला जगात पन्डू न देणे हाच रत्न पुण्यार्थ आहे.

१५११११११ सहाय्य परभाषासंगण

नुद सर्वाणि पापानि दर्धं स्वास्तिकतो भय ॥

आलवी

एक उपासक

२०३ जिघच्छा परमा रोगा, सद्द्वारा परमा दुःखा ।

एव अत्या यथाभूतं निव्याणं परमं सुखं ॥७॥

मूक सर्वात मोठा रोग आहे, संस्कार सर्वात मोठे दुःख आहे,
हैं यथार्थपणे जाणून मनुष्याने परम सुखदायक निर्वाणपद प्राप्त करावें.

जेतवन

पसेनदि कोसलराज

२०४ आरोग्यपरमा लाभा संतुष्टी परमं धनं ।

विश्वासपरमा ज्ञाति निव्याणं परमं सुखं ॥८॥

आरोग्य सर्वात श्रेष्ठ लाभ आहे. संतोष सर्वात श्रेष्ठ धन आहे.
विश्वास सर्वात श्रेष्ठ मित्र आहे आणि निर्वाण सर्वात श्रेष्ठ सुख आहे.

वैशाली

तिस्त (थेर)

२०५ षड्विकरसं पीत्वा रसं उपसमस्त च ।

निद्वरो होति निष्पापो धम्मपीतिरसं पिवं ॥९॥

एकान्ताचा आणि शान्तीचा रस पिऊन मनुष्य निर्भय होतो.
आणि धर्माचा प्रेमरस पिऊन तो निष्पाप होतो.

वैशुप्राम

सक्क (देवराज)

२०६ साधु वस्सनमरियानं सन्निवासो सदा सुखो ।

अदरानेन बालानं निच्चमेव सुखी सिया ॥१०॥

२०७ बालसंगतिचारी हि दीघमद्धानं सोचति ।

दुषणो बालेहि संवातो जमित्तेनेव सम्बदा

धीरो च सुहासंवासो जातीनं न समागमो ॥११॥

आर्यांचे दर्शन चांगले असतें, त्याचा सहवास नेहमीच सुख-
दायी असतो, मूर्खांचे दर्शन न घेतल्यानेच मनुष्य नेहमी मुंजी राहतो.
मूर्खांच्या संगतीत राहणारा दीर्घकाळपर्यंत शोक करितो. मूर्खांचा सहवास

नेहमीच दुःखदायक असतो. धीर्यांचा सहवास बांधवांच्या सहवासाप्रमाणे सुखदायक असतो.

वैकुण्ठगाम

सक (देवराज)

२०८ तस्मा हि धीरं च यज्जञ्च बहु-स्तुतं च
धीरयहसोलं वतवन्तमरियं ।
सं तादिसं सत्पुत्रिसं सुमेधं
भजेय नैकवत्तपथ' च चन्विमा ॥१२॥

आणि म्हणून मनुष्याने अशा धीर, शानी, बहुश्रुत, शीलवान्, मतसंपन्न आणि बुद्धिमान सत्पुरुषांचें अनुगमन करावें—जसें वेद नक्षत्र पथाचें करितो.

१६ प्रिय-वर्ग

वेतवन

तीन पिशु

२०९ अयोगे यज्जमत्तानं योगस्मिञ्च अयोग्यं ।
अर्थं हित्वा पियग्याहो पितेत'तादुयोगिनं ॥

परमाशौळा सोडून जो हा जगांतील पिय चरगूना ग्रहण करितो, जो कुकर्मज्ञ मग्न राहून मुकर्म करित नाही, अशा मनुष्याने आत्मोन्नतीस मग्न असणाऱ्या पुराताची स्पृहा करावी.

२१० मा पियेहि समागच्छि अपियेहि कुदात्तनं ।
पियानं अवत्ततं दुपत्तं अपियानञ्च वत्तनं ॥२॥

धियांचा संग करूं नये; तोंच अधियांचा संग करूं नये. धियांचे अवर्तन दुःखद असते तर अधियांचे वर्तन.

मुद सर्वाणि ध्यापानि दर्भं स्वस्तिनिकरो भव ॥

२११ - तस्मा पियं न कयिराय पियापायो हि पःपको ।
गन्या तेस न विज्जति येसं नत्थि पियापियं ॥३॥

आणि म्हणून प्रिय करू नयेत; प्रियांचा वियोग दुःखद असतो. ज्या लोकांना प्रियाप्रिय नाहीत ते लोक बंधनांत नसतात.

जेतवन

कौगी कुटुंबी

२१२ पियतो जायते सोको पियतो जायते भयं ।
पियतो विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥४॥

प्रियांपासून शोक उत्पन्न होतो; प्रिय वस्तूपासून भय उत्पन्न होतं. जो प्रियांच्या बंधनांतून मुक्त आहे त्याला शोक नाही, तर भय कोठतं ?

जेतवन

विशाखा (उपासिका)

२१३ पेमतो जायतो सोको पेमतो जायते भयं ।
पेमतो विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥५॥

आसक्तीपासून शोक उत्पन्न होतो; आसक्तीपासून भय उत्पन्न होतं. जो आसक्तीच्या बंधनांतून मुक्त आहे त्याला शोक नाही, तर भय कोठून ?

वैशाम्बी (कूट्यागार शाळा)

लिच्छवी लोक

२१४ रतिया जायते सोको रतिया जायते भयं ।
रतिया विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥६॥

रगापासून शोक उत्पन्न होतो; रगापासून भय उत्पन्न होतं. जे रागाच्या बंधनांतून मुक्त आहे त्याला शोक नाही, तर भय कोठून ?

जेतवन

अनिदिथ गन्धकुमा

२१५ कामतो जायते सोको कामतो जायते भयं ।
कामतो विप्पमुत्तस्स नत्थि सोको कुतो भयं ॥७॥

कामापासून शोक उत्पन्न होतो; कामापासून भय उत्पन्न होतें.
जो कामाच्या बंधनांतून मुक्त आहे त्याला शोक नाही, तर भय कोटून ?

शैतयन

शोणी ब्राम्हण

२१६ तण्हाय जायते सोकी तण्हाय जायते भयं ।

तण्हाय विष्णुमुत्तस्त नस्य सोको कुतो भयं ॥८॥

तृष्णेपासून शोक उत्पन्न होतो; तृष्णेपासून भय उत्पन्न होतें. जो
तृष्णेच्या बंधनांतून मुक्त आहे त्याला शोक नाही, तर भय कोटून ?

राजगृह (विशुवन)

पांचशें बालक

२१७ शीलवस्तानसंपन्नं धम्मदंडं सच्चवादिनं ।

अत्तनो कम्म कुब्बानं तं जनो कुश्चे पियं ॥९॥

जो शील त्याचप्रमाणे दियारसंपन्न आहे, जो धर्मचारी आहे,
सत्यवादी आहे, जो आपलें काम करणारा आहे अशा पुरुषांवर लोक
प्रेम करितात.

२१८ छन्दजातो अनवपाते मनसा च फुटो सिया ।

कामेसु च अप्पटिवडुचित्तो उद्धंसोतो'ति युच्चति ॥१०॥

जो अकन्याचा (निर्वाणाचा) अभिलाषी आहे व त्यातच ज्यानें
मन लागलें आहे; कामवासना ज्याच्या चित्ताला अडवूं शकत नाहीत,
अशाच्या ऊर्ध्वस्त्रोत म्हणतात.

ऋषिपतन

नन्दिपुत्र

२१९ धिरप्पयात्ति पुरिसं दूरतो सोत्थिमागतं ।

जातिमिस्ता सुद्धज्जा च अभिभन्वन्ति आगतं ॥११॥

२२० तथेय फत्तपुञ्जस्य अत्ता लोका परं गतं ।

पुञ्जाणि पत्तिगण्हन्ति पियं जातीय आगतं ॥१२॥

नुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्वस्तिकरो भव ॥

पुष्कळ दिवस बाहेर लांब प्रवास केल्यानंतर सकुशल परत घरी आलेल्या पुत्राचे आप्त, मित्र आणि हितैषी स्वागत करितात; त्याच प्रमाणे ह्या लोकातून परलोकान गेलेल्या पुण्यात्म्यांचें, आप्तेष्टाप्रमाणे त्यांचें पुण्य स्वागत करितें.

१७ क्रोध-वर्ग

रोहिणी

कपिलवस्तु (न्यग्रोधाग्राम)

२२१ क्रोधं जहे विष्पजहेय्य मानं
सञ्जोजनं सत्त्वमतिक्रमेय्य ।

नाम-रूपस्मि असञ्जमानं

अकिञ्चनं नानुपतन्ति दुःखा ॥१॥

क्रोध सोडावा, अभिमानाचा त्याग करावा, सर्व ग्रन्थनांवर विजय मिळवावा. येणेंप्रमाणे जो नामरूपात अनासक्त असतो असा अपरिग्रही दुःख मोगीत नाही.

आलवी

२२२ यो वे उप्पतितं क्रोधं रयं भन्त'व धारवे : ।

तमहं सारथिं भूमि रस्मिणाहो इतरो जनो ॥२॥

वाढत्या क्रोधाळा जो चहकलेल्या रथाप्रमाणे थांबवून धरितो त्यालाच मी तारा सारथी म्हणतो; बाकीचे नुसते लगाम धरणारेच आहेत.

कोणी भिक्षु

राजगृह

२२३ अणकोपेन जिने क्रोधं धत्तापुं साधुना जिने ।

जिने कवरियं दानेन सच्चेन अलिकवादिनं ॥३॥

उत्तर (उपासिका).

अक्रोधाने क्रोधाला जिंकावें; असाधुला साधुत्वाने जिंकावें; कृप-
णाला धानाने जिंकावें व लोटे चोळणाराला सत्याने जिंकावें.

चेतवन

महामोग्गलान (धेर)

२२४ सच्चं भणे न कुञ्जोद्य, इज्जा'प्वस्मिन्नि प्पाचितो ।

एतेहि तीहि ठानेहि गच्छे देवान सन्तिके ॥४॥

खरें धोलावें, रागावुं नये, मागितल्यानंतर थोडें तरी चावें. खा-
तीन गोष्टी पाळल्या तर मनुष्य देवाजवळ जातो.

साधेत (अयोध्या)

ब्राह्मण

२२५ अहितका ये मुनयो निच्चं कायेन संवृता ।

ते यस्मि अचवृत ठानं यत्थ मग्त्वा न सोचरे ॥५॥

जे हिंसा करीत नाहीत, जे नित्य आपल्या शरीराला साम्यते
टेंवतात असें मुनि लोक अशा अच्युत पदाला जातात जे प्राप्त वेत्या-
नंतर त्यांना शोक नसतो.

राजगृह (गृध्रकूट)

राजगृह भेड्डीचा मुलगा

२२६ सदा जापरमानानं अहोरत्तानुसिक्खिनं ।

निग्घाणं अधिमुत्तानं अत्थं गच्छन्ति वासथा ॥६॥

निर्वाणत्व ज्याचे उद्दिष्ट आहे; जे सदा जागरणशील असतात, जे
रात्रिदिवस योगाभ्यासांत मग्न असतात अशा पुरुषांचे सर्व आश्व
अथवा चित्त-मल नष्ट होतात.

चेतवन

अतुल (उपासक)

२२७ पोरणमेतं अतुल नेतं अज्जतगामिव ।

निग्घन्ति तुण्हीमासीनं निन्दन्ति बहूभाणिनं ।

मितभाणिनमि निन्दन्ति तरिक्खे लोके अमिन्वितो ॥७॥

२२८ न चाहु न च भगिस्सति न चेतरेहि विज्जति ।

एकन्तं निन्दितो पोसो, एकन्तं वा पसांसितो ॥८॥

नुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्यस्तिकरो भव ॥

हे अनुल ! ही अनादि गोष्ट आहे; आजकालची नाही. जो स्तब्ध असतो त्याची लोक निंदा करितात; पुष्कळ श्लोकारा तमेंच मितभाषी यांची सुद्धा निंदा होते. ज्याची निंदा होत नाही असा जगांत कोणीच नाही. सर्वथा ज्याची निंदाच होते किंवा सर्वथा ज्याची प्रशंसाच होते असा मनुष्य जगांत झाला नाही, होणार नाही अथवा विद्यमान नाही.

अनुल उपासक

जेतमन

२२९ यज्ञे विष्णू पसंसन्ति अनुविच्च सुवे सुवे ।

वच्छिद्दवृत्ति मेधावि पञ्जासीलसमाहितं ॥१॥

२३० नेषखं जम्बोनदस्सेव को तं निन्दितुमरहति ।

देवापि तं पसंसन्ति ब्रम्हणापि पसंसितो ॥१०॥

ज्या दोपरहित, मेधावी, प्रज्ञा व शीलसंपन्न पुरुषाची विश्व लोक निवेकाने वारंवार प्रशंसा करितात अशा सोन्याच्या खणतणीत रान्या नाण्याप्रमाणे असणाऱ्या पुरुषाची निंदा कोण करे करूं शकतो ? देव सुद्धा अशाची प्रशंसा करितात व ब्रह्मदेव देखील.

वज्जिय भिक्षु

वैशुधन

२३१ कायप्पकोपं रक्खेय्य काथेव संवुतो सिया ।

कायदुच्चरितं हित्वा कायेन सुचरितं चरे ॥११॥

२३२ वचीपकोप रक्खेय्य वाचाय संवुतो सिया ।

यची दुच्चरितं हित्वा वाचाय सुचरितं चरे ॥१२॥

२३३ मनोप्पकोपं रक्खेय्य मनसा संवुतो सिया ।

मनोदुच्चरितं हित्वा मनसा सुचरितं चरे ॥१३॥

२३४ कायेन संवुता धीरा अयो वाचाय संवुता ।

मनसा संवुता धीरा ते वे सुपरिसंवुता ॥१४॥

(मनुष्याने) शारीरिक दुराचरणापासून आपलें रक्षण करावें; शरीराने संयत राहावें, शारीरिक दुराचारांना सोडून शारीरिक सदा-

चारांचें आचरण करावें. (मनुष्याने) वाचिक दुराचरणापासून आपलें रक्षण करावें; वाचनेने संयत राहावें; वाचसिक दुराचारांना सोडून वाचसिक सदाचारांचें आचरण करावें. (मनुष्याने) मानसिक दुराचरणापासून आपलें रक्षण करावें; मनाने संयत राहावें; मानसिक दुराचारांना सोडून मानसिक सदाचारांचें आचरण करावें. धीर पुरुष शरीराने, वाचने आणि मनाने संयत असतात; तेच खरे संयत आहेत.

१८ मल-वर्ग

जैतवन

गोघातक पुत्र

२३५ वासुदेवनासो' बवानिते, ममपुरिसापि च तं उपदृष्टिता ॥
उद्योगमुजे च तितृष्टति पापेव्यम्पि च ते न विज्जति ॥१॥

२३६ सो करोहि दीपमतनो लिप्यं पायम पण्डितो भव ।
निद्वन्तमलो अन्नङ्गणो विद्वं अरिप्रभूमिमेहिति ॥२॥

तूं पिकलेलें पान आहेस; यमनूत तुझ्याजवळ येवून उभे आहेस; तूं असा प्रयाण करणार आहेस; आणि शिदोरी तर तुझ्याजवळ मुळीच नाही आणि म्हणून तूं आपल्या स्वतःचा द्वीप बनव. तावडतोप उरोस करून पंडित हो; मळ घुसून टापल्यावर आणि दोपरहित क्षाल्यावर तूं आर्यांच्या दिव्य पदाला पोचशील.

जैतवन

गोघातक पुत्र

२३७ उपनीयमणो च वानिति सम्पदातोति ममस्त सन्तिके ।
वासोपि च ते नदिव अन्तरा पापेव्यम्पि च ते न विज्जति ॥३॥

२३८ सो करोहि दीपमतनो लिप्यं पायम पण्डितो भव ।
निद्वन्तमलो अन्नङ्गणो न पुन जातिजरे उपेहिति ॥४॥

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्पन्निकरो भव ॥

तुसं आयुष्य संपदं आहे; तूं यमाजवळ पोचलेला आहेस, वांटत तुला निराऱ्याला जागा मुद्धा नाही व आवश्यक शिंदोरीहि पण तुझ्याजवळ नाही. म्हणून तूं आपल्या स्वतःला द्वीप बनव, तान्द्रतोम उद्योग करून पंडित हो; मळ धुवून टाकल्यावर आणि दोष-रहित झाल्यावर तूं जन्म आणि जरा यांच्या तावडीतून मुटशील.

जेतवन

कोणी ब्राह्मण

२३९ अनुपुष्येन मेघायी धोकवोकं खणे खणे ।

कम्मारो रजतस्सेव निद्धमे भलमत्तनो ॥५॥

सौनार ज्याप्रमाणे चांदीचा मळ क्रमाक्रमाने प्रत्येक क्षणाला थोडा थोडा जाळून साफ करितो, त्याप्रमाणे बुद्धिमान पुरुषाने आपला मळ हळू हळू काढून टाकावा.

जेतवन

तिस्त येर

२४० अयसा' व मलं समुद्धितं तदुद्धाय तमेव खवति ।

एवं क्षतिधोनचारिनं सानि कम्मनि नयन्ति दुग्गाति ॥६॥

लोखंडाचा जंग लोखंडापासून उत्पन्न होऊन जसा त्याच्याच गातो; त्याचप्रमाणे दुराचारी माणसाचे स्वतःचे कर्मच त्याला दुर्गतीला नेते.

जेतवन

ताल उदायी येर

२४१ असज्जायमला मन्ता अनुद्धानमला घरा ।

मलं वणारस कीसज्जं पमादो रक्खतो मलं ॥७॥

उजळणी न करणे हा मंत्राचा मळ आहे, शाबडूड न करणे हा घराचा मळ आहे; आजस हा मौंद्याचा मळ आहे आणि प्रमाद अथवा असावधानता हा रक्षकाचा मळ आहे.

राजगृह (वेशुवन)

कोणी कुलपुत्र

२४२ मलित्थिया दुच्चरितं मरुत्तेरं ददतो मरं ।

मला ये पायका घम्मा अत्ति लोके परत्ति व ॥८॥

स्त्रीचा मळ दुःखकार आहे; क्षुद्रता हा दात्याचा मळ आहे; पाप हा इह त्याचप्रमाणे परलोकाचा मळ आहे.

२५३ ततो मला मलतरं अधिज्ञा* परमं मलं ।

एतं मलं पशुत्वात् निम्मला होय भिक्खवो ॥९॥ .

हे भिक्खून्वो, त्यापेक्षाहि मोठा अविद्या परम मळ आहे; ह्या मळाला काढून टाकून निर्मळ बना.

शेतवन

(जुल्ल) सारी

२५४ सुजीवं अहिरीकेन काकसूरेण पंसिना ।

पयल्लन्दिना पणम्भेन संकित्तिट्ठेन जीवितं ॥१०॥

निर्लज्ज, काकळपारारखे शूर, विवातक, आचारहीन, गर्विष्ठ आणि अष्ट जीवन पत्र सोपे असते.

२५५ हिरीमता च दुग्गीवं निच्चं सुचिगपेसिना ।

अनीनेन पणम्भेन सुद्धाजीवेन पसता ॥११॥

* अधिज्ञा = अविद्या. प्रतित्य-समुत्पन्न म्हणजे कारण-कार्य-भान. प्रतित्य म्हणजे कारण आणि समुत्पन्न म्हणजे उत्पन्न झालेले म्हणजे सकारण उत्पन्न झालेले. ज्यामुळे दुःख उद्भवते ते कारणच जर नष्ट झाले तर दुःखच होणार नाही. ह्या दृष्टीने अविद्या ही सर्व दुःखांचे मूळ कारण आहे असे भगवान बुद्धांचे म्हणणे आहे. अविद्या नष्ट झाली म्हणजे दुःख नष्ट होते. अविद्येपासून संस्कार उत्पन्न होतात; संस्कारापासून विज्ञान; विज्ञानापासून नापरूप; नामरूपापासून पञ्चायतन; पञ्चायतनापासून स्पर्श; स्पर्शापासून वेदना; वेदनेपासून तुष्णा; तुष्णेपासून उपादान; उपादानापासून भव; भवापासून जन्म आणि जन्मापासून जरा, व्याधि, दुःख आणि मरण उत्पन्न होतात. अविद्याच दुःखांचे मूळ कारण असल्यामुळे ती नष्ट करण्यावरच बुद्ध जोर देतो. आणि म्हणून अविद्येला सर्वांत मोठा मळ म्हटले आहे.

लज्जाशील, नेहमी पवित्रतेकडे लक्ष ठेवून वागणारे, दक्ष, मित-
भाषी, शुद्ध आणि शानी जीवन कठीण असते.

जेतवन पाचरीं उपासक

२४६ यो पाणमति पातेति मुसावादञ्च भासति ।
लोके आदिशं आदियति परदारञ्च गच्छति ॥१२॥

२४७ सुरामेरयपानञ्च यो नरो अनुयुञ्जति ।
इषेवमेसो लोकास्मि मूलं खनति अत्तनो ॥१३॥

२४८ एवं भो पुरिस ! जानाहि पापघम्मा असञ्जता ।
मा तं लोभो अपम्मो च चिरं दुक्खाय रन्धयुं ॥१४॥

जो हिंसा करितो, चोटे चोळतो, चोरी करितो, परस्त्रीगमन
करितो, मद्यमान करितो तो ह्या जगात आपलेंच मूळ खणतो.

हे मनुजा ! संयमहीन दुष्कर्म असंच असतात, हें ओळख;
तुला लोभ आणि अधर्म चिरकालपर्यंत दुःखांत न लोटोत.

जेतवन तिस्र (वाळक)

२४९ ददन्ति चे यथासदं यथापसादनं जतो ।
तत्थ यो मंहु भवति परेसं पानभाजने ।
न तो दिवा वा रति वा समाधि अधिगच्छति ॥१५॥

२५० यस्त च तं समुच्छिन्नं मूलघच्चं समूहतं
स चे दिवा वा रति वा समाधि अधिगच्छति ॥१६॥

लोक आपल्या श्रद्धेने आणि भक्तीने दान देतात; दुसऱ्यांचे
स्वार्गेपिणें पाहून जो जिव्न होतो अशाला दिवसा किंवा रात्री कधीच
समाधान मिळत नाही. ज्याची असली मनोवृत्ति नष्ट झाली आहे
अशाच पुरुषाला दिवसा आणि रात्री समाधान लाभते.

जेतवन पाच उपासक

२५१ नत्थि रागसमो आणि नत्थि दोससमो गहो ।
नत्थि मोहसमं जालं नत्थि तण्हासमा नवो ॥१७॥

आसवतीसारखी आग नाही, द्वेषासारखी पकड नाही, मोहा-
सारखी जाळें नाही आणि तुण्येसारखी नदी नाही.

मदिनगर

मेण्डक (श्रेष्ठी)

२५२ सुवस्सं वज्जमज्जेसं अत्तनो पन दुद्दसं
परसं हि सो वज्जानि ओपुणाति यथाभुसं ।
अत्तनो पन छादेति कल्लं व कित्वा सठो ॥१८॥

तुसऱ्याचे दोष पाहणें सोरें आहे, परंतु आपले दोष पाहणें कठीण
आहे; मनुष्य तुसऱ्याचे दोष भुशाप्रमाणे उडवित जातो, परंतु आपले
स्वतःचे दोष तो तसेच झाकतो, जसें शट जुगारी हारीना डाय.

वैतयन

उज्जानसज्जी (थेर)

२५३ परवज्जानुपत्तिस्स निच्चं उज्जानसज्जिनो ।
आसवा सस्स भद्दन्ति आरा रा आसवक्खया ॥१९॥

जो तुसऱ्यांचे दोष पाहतो व नेहमी तुसऱ्यांवर टीका करितो
आशा मनुष्याचे चित्तमल वाढतात; असला मनुष्य चित्तमलाच्या क्षया-
पासन दूर असतो.

कुडीनगर

सुभद्र परिमाजक

२५४ आकासे च पदं नरिय समणो नरिय वाहिरे* ।
पपञ्चाभिरता पजा निप्पपञ्चा तयागता ॥२०॥

* धमण वाहेर नसतो याचा अर्थ काय ? पुष्कळदा लोकांचा
आसा समज असतो की धमण किंवा संन्यासी होण्याकरितां घरदार
सोडून अरण्यांत जावें लागतें. यास्तविक अनासक्त वृत्ति बाणगे
म्हणजेच खरा संन्यास होय. आणि म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात
“नका त्यझे रांडा पोरे” बुद्धांचें मुळा हेंच म्हणगे आहे. श्लोक १४२
पहा. नादा रूपाने संन्यासी होत नसतो. “अंतरीं निर्मळ वाचेना
रसाळ ! त्याचे गळा माळ असो नसो !”—संत तुकाराम

नुद सयाणि पापानि दर्भं स्यस्तिकतो भव ॥

२९५ आकाशे च पदं नित्यं समणो नित्यं चाहरे ।

साङ्ख्यारा सस्तता नित्यं, नित्यं बुद्धानमिच्छितं ॥२१॥

आकाशाला वाट नाही. श्रमण (जगाचे) बाहेर नसतो. लोकांप्रपंचांत आसक्त असतात परंतु तयागत, जगांत अनासक्त असतात. आकाशाला वाट नाही; श्रमण (जगाचे) बाहेर नसतो. संस्कार नित्य नसतात. बुद्धांत चंचलता नसते.

१९ धर्मस्थ-वर्ग

जैतवन

विनिच्छयमश्रामन्त्र

२५६ न तेन होति धम्मदोषो येनत्यं सहजा नये ।
यो च अत्य अनत्यं च उभो निच्छेय्य पण्डितो ॥१॥

२५७ असाहतेन धम्मेन समेन नयतो परे ।
धम्मस्स गुत्तो मेपाषी धम्मदो'ति पबुच्चति ॥२॥

सारासार विचार न करितां मनुष्य न्याय देतो, त्यामुळे तो न्यायाधीश होत नाही. जो पंडित तरे आणि तोंटे याची नियत करून विचारपूर्वक पक्षपातरहित धर्माने न्याय देतो तोच धर्मरक्षक असून त्या न्यायाधीश म्हणविला जातो.

जैतवन

पण्डिय (भिः)

२५८ न तेन पण्डितो होतो पापता बहु भासति ।
समी अवेरो अभयो पण्डितो'ति पबुच्चति ॥३॥

पुष्कळ दोषयाने पण्डित होत नाही. जो शेमसान, अगैरी आणि अभय आहे तोच पण्डित म्हणविला जातो.

जेतवन

एकुंद्दान (थेर)

२५९ न तापता धम्मधरो तापता बहु भासति ।
 यो च अप्पमिप सुत्तवान धम्मं कायेण पत्तति ।
 स वे धम्मधरो होति यो धम्मं नप्पमज्जति ॥४॥

तो पुष्कळ बोलतो म्हणून तो धर्मधर होत नाही. जो थोडेंच ऐकून तें आपल्या आचरणात आणतो व धर्माची अवहेलना करीत नाही तोच धर्मधर होय.

जेतवन

लकुण्टक भद्विय (थेर)

२६० न तेन येरो होति येन'स्त पलितं सितो ।
 परिपक्को बभो तस्स मोघजिणो'ति वुच्चति ॥५॥

शिर विकलें म्हणून मनुष्य स्थविर होत नाही. त्याचें यय वाढई पण तो व्यर्थच वृद्ध म्हणविल्या जाईल.

२६१ यमिह सच्चञ्च धम्मो च अहिंसा सञ्जमो वधो ।
 स वे बन्तमलो धीरो येरो 'ति पवुच्चति ॥६॥

ज्यांत सत्य, धर्म, अहिंसा, संयम व दम आहेत तोच विगतमल धीर थेर म्हटला जातो.

जेतवन

किती तरी भिडु

२६२ न वाक्करणमतेण पण्णपोवत्तरताय या ।
 साधुरूपो नरो होति इस्सुकी मच्छरी सठो ॥७॥
 २६३ यस्स धेत समुच्छिन्नं मूलपच्चं समूहत्तं ।
 स बन्तदोसो मेघाबो साधुरूपो' ति वुच्चति ॥८॥

इंध्या आणि मातसर्ययुक्त शठ पुरुष आपल्या पाणीने किंवा सौंदर्याने चागला होत नाही. ज्याची इंध्या आणि मातसर्य उच्छिन्न झाले आहेत, समूळ नष्ट झाले आहेत, तोच द्वेषरहित मेधावी चांगला म्हटला जातो.

बुद्ध मर्याणि पापानि दधं स्वानिकतो भव ॥

जैतवन

२६३ न मुण्डकेन सनणो अग्गतो अलिकं भणं ।
इच्छालाभसमापन्नो समणो किं भविस्सति ॥९॥

२६५ यो च समेति पापानि अणुं थूलानि सख्यतो ।
समितत्ता हि पापान समणो'ति पवुच्चति ॥१०॥

जो अतरहित, मिथ्याभाषी आहे, तो केवळ मुण्डनाने श्रमण होत नाही. इच्छा आणि लाभाने भरलेला पुरुष श्रमण कसा होईल ? जो लहानमोट्या पापांना संपूर्णपणे क्षमवितो, तो पापें क्षमवितो म्हणून श्रमण म्हटला जातो.

जैतवन

कोणी ब्राम्हण

२६६ न तेन भिक्खु (सो) होति यावता भिक्खते परे ।
विस्सं धम्मं समादाय भिक्खु होति न तावता ॥११॥

दुसऱ्याजवळ भिक्षा मागतो म्हणून तो भिक्षु होत नाही. जोपर्यंत तो विद्वांतील दाक्ष अवडंबराचें अवलंबन करितो तोपर्यंत तो भिक्षु होत नाही.

२६७ यो'ध पुञ्जञ्च पापञ्च धाहित्वा धम्मचरियवा ।
सङ्खाय लोके चरति स ये भिक्खू'ति घुच्चति ॥१२॥

पाप-पुण्यांना झाडून जो सदा ब्रह्मचारी असतो व जगांत विवेकयुक्त वावरतो तोच खरा भिक्षु होय.

जैतवन

तीर्थिक

२६८ न मोनेन मुनी होती मुल्हकूपो अविद्दसु ।
यो च तुल्लं'व पग्गम्ह वरमादाय पण्डितो ॥१३॥

२६९ पापानि परिज्जेति स मुनितेन सो मुनी ।
यो मुनाति उभो लोके मुनी तेन पवुच्चति ॥१४॥

केवल मीन धारण केल्याने एखादा अविद्वान मूर्ख मुनी होत नाही, जो पंडित जणु काय आपल्या हातांत श्रेष्ठ तराजू घेऊन पापाचा त्याग करितो व चांगले ग्रहण करितो, तोच मुनी होय. जो दोन्ही लोकांचा आपल्या प्रणेने विचार करितो तो त्यामुळे मुनी म्हटला जातो.

जेतवन

अरिय बालिमिक

२७० न तेन अरियो ! ोति येन पाणानि हित्ति ।

अहिंसा सम्बपाणानं अरियो'ति पवुच्चति ॥१५॥

प्राण्यांची हिंसा केल्याने आर्य होत नाही. प्राणिमायांची हिंसा न करणारा आर्य म्हटला जातो.

जेतवन

पुण्डळसे भिक्षु

२७१ न सीलम्बतमत्तेन माहूसच्चेन वा पुन ।

अथवा समाधिलाभेन विविच्छसयनेन वा ॥१६॥

२७२ कुत्तामि नेबलम्मसुखं अपुचुज्जनतेवितं ।

भिक्षू ! विस्सात्तमापादि अपत्तो आत्तवत्तयं ॥१७॥

केवल शील आणि व्रत यांच्या आचरणाने किंवा केवल बहुधु-
तल्याने किंवा समाधिलाभाने किंवा एकान्तवासाने मी नैऋत्य सुखाचा
—जें सुख संसारांतील लोकांना मिळू शकत नाही—लाभ घेत नाही.
भिक्षुनो, जोपर्यंत आधवांचा धाय होत नाही तोपर्यंत स्वस्थ बसू नका.

२० मार्ग-वर्ग

जेतवन

पांचरी भिक्षु

२७३ माणानदुठङ्गिको सेट्ठो सच्चानं चतुरो पदा ।

यिरागो सेट्ठो धम्मानं टिपवानञ्च षड्भुग्गा ॥१॥

२७४ एसो'व भगो नत्त'ञ्जो दसत्तस्स विमुट्ठिया ।

एतं हि तुम्हे पटिपग्गय भारस्सेतं पपोहर्न ॥२॥

शुद्ध मर्याणि पापानि दग्धं मर्याणिकते भव ॥

मार्गांत श्रेष्ठ अष्टांगिक मार्ग आहे, सत्यांत चार आर्ये सत्ये श्रेष्ठ आहेत, धर्मांत वैराग्य श्रेष्ठ आहे, द्विपदांमध्ये डोळस श्रेष्ठ आहे. दृष्टि स्वच्छ होण्याकरिता हाच एक मार्ग आहे, दुसरा नाही. भिक्षुंनो, द्यावरच तुम्ही आरूढ व्हा; माराला हाच जिंकू शकतो.

२७५ एतं हि तुम्हे पटिपन्ना दुक्खस्सन्तं फरिस्तज ।
अक्खातो वे मया मग्गो अञ्जाय सल्लसन्धनं ॥३॥

२७६ तुम्हेहि किञ्चं आतप्पं अक्खातारो तयागता ।
पटिपन्ना पमोक्खन्ति शायिनो मारबन्धना ॥४॥

ह्या मार्गावर आरूढ होवून तुम्ही दुःखाचा अंत करू शकाल. दुःखाचे उगम-स्थान स्वतः जाणूनच ह्या मार्गाचा मी तुम्हास उपदेश करित आहे. तथागत (बुद्ध) हे केवळ मार्गदर्शक असतात. प्रयत्न तर तुम्हालाच करावा लागणार आहे. ध्यानाभ्यासी लोक ह्या मार्गावर आरूढ होवून माराच्या बंधनांतून मुक्त होतात.

२७७ सव्वे सद्धारा अनिच्चा 'ति यदा पञ्जाय पस्सति ।
अथ निम्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विसुद्धिया ॥५॥

सर्वेच वस्तु अनित्य आहेत, ह्या गोष्टीचा मनुष्य जे हा आपल्या प्रशेने अनुभव घेतो तेव्हा दुःख त्याला विचलित करू शकत नाही. विशुद्धीचा हाच मार्ग आहे.

जेतवन

२७८ सव्वे सद्धारा दुक्खा 'ति यदा पञ्जाय पस्सति ।
अथ निम्बिन्दति दुक्खे, एस मग्गो विसुद्धिया ॥६॥

सर्वेच वस्तु दुःखाचे कारण आहेत ही गोष्ट जे हा मनुष्य आपल्या प्रशेने ओळखतो तेव्हा त्याला दुःख विचलित करू शकत नाही. विशुद्धीचा हाच मार्ग आहे.

पांचशे भिक्षु

२७९ सखे धम्मा अनत्ता' ति यदा पञ्जाय पसरति ।

अथ निम्बिन्दति दुक्खे एरा मग्गो विमुद्धिया ॥७॥

सर्वत्र धर्म अथवा वित्त-प्रवृत्ति अनात्म अथवा अनित्य आहेत, हें जेव्हा मनुष्य आपल्या प्रशेने ओळखतो तेव्हा त्याला दुःख विचलित करू शकत नाही. हाच त्रिशुद्धीचा मार्ग आहे.

जेतवन

तिस्त (येर)

२८० उद्धासकालिंहि अमुद्धहानो

युवा वली आससियं उपेतो ।

संतससद्दकप्पमनो कुसीतो

पञ्जाय मग्गं अलतो न विन्दति ॥८॥

तरुण आणि सशक्त अमूनहि जो पुरुष आळसांगुळे उद्योगाचे वेळी उद्योग करित नाही असाच आकांशाहीन, निष्किय य आळशी पुरुष प्रत्येका मार्ग जाणू शकत नाही.

राजगृह (नेणुवन)

(सूकर-प्रेत)

२८१ वाचानुरवणी मनसा मुसंबुतो

कायेन च अकुसलं न कयिरा ।

एते तपो कम्मवये विसोषये ।

आराधये मग्गमित्तिप्पवेवितं ॥९॥

वाणीवर संयम ठेवावा, मनावर संयम ठेवावा आणि शरीराने कांहीहि पाप करू नये. ह्या तिन्ही धर्म-पथांना शुद्ध वरधे आणि ऋषिप्रणीत मार्गांचे अनुसरण करावे.

जेतवन

पोठिल (येर)

२८२ योगा ये जापती भूरि अपोगा भूरिसद्धयो ।

एतं द्वेषापर्यं अरवा भवाव विसषाय च ।

तप'तानं नियेतेम्य यथा भूरि यवद्धति ॥१०॥

योगाने अथवा अभ्यासाने प्रज्ञा उत्पन्न होते; आणि त्याच्या अभावाने प्रज्ञेचा क्षय होतो. उन्नति आणि विनाशाचे हे दोन भिन्न मार्ग आहेत हे जाणून मनुष्याने आपली प्रज्ञा वाढविण्याकडे प्रयत्नशील असावं.

जेतवन

कोणी वृद्ध भिक्षु

२८३ वनं छिन्दय मा हृत्वं वनतो जायती भयं ।

छेत्वा वनञ्च वनयञ्च नित्यता होय भिक्षवो ॥११॥

२८४ यावं हि वनयो न छिज्जति अनुमत्तोपि नरस्त नारिसु ।

पट्टिचड्ढनतो नु ताव सो वच्छो खीरपको 'व मातरि

॥१२॥

वनाला कापा (नुसंत) वृक्षाला नाही, वनागुळे भय उत्पन्न होतं. भिक्षुंनो, वन आणि वनांतील झाडांना कापून निर्वाण प्राप्त करू. मनुष्यांस स्त्रीविषयी कामवासनेचा जर थोडाहि अंश असला तर तो पुरुष बन्धनांत असतो—जसें दूध पिगारें वारू आणल्या आईच्या.

जेतवन

सुवर्णकार (थेर)

२८५ उच्छिन्द विनेहमततो कुमुदं सारदिकं 'व पाणिना ।

सन्तिमग्गमेय ब्रूह्य निब्बानं सुगतेन देसितं ॥१३॥

शरद् ऋतूतील कमळ जसें हाताने तोडावे तसेंच आत्मस्नेह तोडून टाका. व बुद्ध-द्वारा उपदिष्ट निर्वाणाला नेणाऱ्या शान्ति मार्गाचा आश्रय प्या.

जेतवन

महाधनि (वणिक)

२८६ इध वसा वसिस्तामि इध हेमन्तगिम्हसु ।

इति बालो पिचिन्तेति अन्तरायं न बुज्जति ॥१४॥

पावसाळ्यांत येथे राहीन, हिवाळ्यांत आणि उन्हाळ्यांत येथे राहीन, असला विचार मूर्ख करितो, पण (भांतील) विघ्नांना तो विचारच करित नाही.

चेतयन विद्या गोतमी (धेरी)

२८७ तं पुत्रपुत्रसम्मतं ध्यासततमनसं नरं ।

सुतं गार्गं महोषो 'ध मञ्जू आदाय गच्छति ॥१५॥

शोपलेल्या गावाला जसा महापूर येवून जातो, तसेच पुत्र आणि पशूंत आसत असलेल्या मनुष्याला मृत्यु येवून जातो.

चेतयन पटाचार्य

२८८ न सन्ति पुत्रा ताणाम न पिता नापि बन्धवा ।

अन्तकेनरथिपत्नस्य नस्य अतिसु साणता ॥१६॥

जेव्हा मृत्यु येतो तेव्हा आपोष्ट रक्षण करूं शकत नाहीत, पुत्र रक्षण करूं शकत नाही, न बाप, न बांधव.

२८९ एतमत्ययसं ज्ञत्वा पण्डितो सीससंबुतो ।

निब्रान्-भ्रमनं भागं खिप्पमेव विसोषये ॥१७॥

हैं यथार्थ जाणून पंडिताने शीलवान् होवून, निर्वाण-गामी मार्गाचें सावडतोव अवलंबन करावें.

२१ प्रकीर्ण-वर्ग

राजगृह (बेणुवन)

गंगावरोहण

२९० मत्तासुखपरिच्छाया वस्ते चै विपुलं सुखं ।

चने मत्तागुलं धीरो सम्पत्तं विपुलं सुखं ॥१॥

तुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्वयन्तिकरो भव ॥

थोड्या सुखाच्या त्यागाने जर पुष्कळ सुखाची प्राप्ति होते, तर पुष्कळ मुय लक्षात घेवून बुद्धिमान पुरुषाने थोड्या सुखाचा त्याग करावा,

जेतवून

कोणी पुरुष

२९१ परद्रुक्खूपदानेन यो अत्तनो मुत्तमिच्छति ।

वेरसग्गतसट्ठो वेरा सो न पमुञ्चति ॥२॥

दुसऱ्यांना दुःख देवून जो आपण सुखी होवू पाहतो, तो वैराने परिपूर्ण पुरुष वैरांतून मुक्त होत नाही.

भदिय नगर (जातिधावन)

भदिय (भिक्षु)

२९२ यं हि किञ्चं तदपविद्धं अकिञ्चं पन कपिरति ।

उपलान पमत्तान तेस यद्धन्ति आसवा ॥३॥

२९३ येसञ्च सुसमारद्धा निञ्चं कायगता सति ।

अकिञ्चन्ते न सेवन्ति किञ्चे सातञ्चकारिनो ।

सतानं सम्पजानान अ.यं गच्छन्ति आसवा ॥४॥

जें करावयाचें आहे तें जो करित नाही व जें करावयाचें नाही ते जो करितो अशा प्रमत्त मलिन पुरुषाचे चित्तमल वाढतात. काया-क्षणभंगुर असून तीत मलीनता आदि दोष असतात, ही दृष्टि ज्यांच्या नेहमी समोर असते असे कर्तव्यतत्पर पुरुष जें करावयाचें नसतें तें करित नाहीत. अशा स्मृतिमानू व जागृत पुरुषाचें चित्तमल नष्ट होतात.

जेतवून

लकुण्टक भदिय (धेर).

२९४ मातरं पितरं हन्त्वा* राजानो द्वे च सत्तिये ।

रट्ठ सानुचरं हन्त्वा अनिघो याति ब्राह्मणो ॥६॥

* तुकाराम महाराज नेमकी हीच उपमा देतात—

‘माय बाप दोन्ही जीवेची मारावे.’ थोरांच्या विचारांत कसे साम्य असतें हें द्यावरून स्पष्ट होतें.

माता (तृष्णा), पिता (अहंकार), दोन क्षत्रिय राजे (शास्त्र आणि उच्छेद दृष्टि) आणि राज्यांतील त्यांचे अनुचर (जगांतील र आसक्ति) यांना मारून ब्राह्मण निष्पाप होतो, याचा सरळ अर्थ हा मनुष्य जेव्हा तृष्णेला व अहंकाराला जिंकतो तेव्हा तो ब्रह्म अथ निर्वाण पदाला पोचतो.

२९५ मातरं पितरं हत्वा राजानो द्वे च सोत्विषे ।

वेद्यग्यपञ्चमं हत्वा अनियो याति ब्राह्मणो ॥६॥

माता (तृष्णा), पिता (अहंकार), दोन क्षत्रिय राजे (शास्त्र आणि उच्छेद दृष्टि) आणि पाचवा व्याघ्र (संशय) यांना मारून ब्राह्मण निष्पाप होतो.

राजगृह (विणुवन)

(दाक्षसाकटिकपु-

२९६ सुप्पबुद्धं पबुञ्जन्ति सदा गोतमसायका ।

येसं दिवा च रत्तो च निच्चं बुद्धगता सति ॥७॥

गौतमाचे शिष्य रामंदिवस सदैव भगवान् बुद्धाच्या गुणस्मरणा तल्लीन असतात.

२९७ सुप्पबुद्धं पबुञ्जन्ति सदा गोतमसायका ।

येसं दिवा च रत्तो च निच्चं पम्मगता सति ॥८॥

गौतमाचे शिष्य बुद्धाच्या गुणस्मरणात तल्लीन राहून रामंदिवस सदैव धर्मानुचरण करितात.

२९८ सुप्पबुद्धं पबुञ्जन्ति सदा गोतमसायका ।

येसं दिवा च रत्तो च निच्चं संघगता सति ॥९॥

गौतमाचे शिष्य बुद्धाच्या गुणस्मरणात तल्लीन राहून रामंदिवस सदैव संघाचे कल्याण चिंतितात.

मुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्यस्तिफरो भय ॥

२९९ सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च निच्चंकायागता सति ॥१०॥

गौतमाचे शिष्य बुद्धाच्या गुणस्मरणात तल्लीन राहून कायिक पाप होवू न देण्याची सत्ररदारी घेतात.

३०० सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च अहिंसाय रतो मनो ॥११॥

गौतमाचे शिष्य बुद्धाच्या गुणस्मरणात तल्लीन राहून रात्रंदिवस सदैव अहिंसित रत असतात.

३०१ सुप्पबुद्धं पबुज्झन्ति सदा गोतमसावका ।

येसं दिवा च रत्तो च भावनाय* रतो मनो ॥१२॥

गौतमाचे शिष्य बुद्धाच्या गुणस्मरणात तल्लीन राहून रात्रंदिवस सदैव भावनेत (गहनजे तीम विचारात) मग्न असतात.

वैशान्दी (महावन)

वज्रिपुनः (मिष्ट)

३०२ दुप्पसयज्जं दुरभिरमं दुराधासा घरा दुळा ।

दुक्खो ज्तमानसंवासी दुक्खानुपतितद्धू ।

तस्मा न च अद्धू सिया न च दुक्खानुपतितो सिया

॥१३॥

इच्छेविकुद्ध गहन केलेली प्रमत्त्या दुःखमय असते; गृहस्थी जीवन दुःखमय असते; असमानाचा सहवास दुःखमय असतो; जीवन यात्राच दुःखमय असते; आणि गहनून मनुष्याने यात्री होवू नये आणि दुःखी होवू नये.

* भावना गहनजे आत्यंतिक चिंतन. भावनेची परिणति स्वामा-
विकर्षणेच आचारांत होते.

जेतवन

चित्त (गृहपति)

३०३ सद्यो तीक्ष्णसम्पन्नो यसोभोगसमाप्पितो ।
यं यं पदेसं भजति तत्थ तत्थेष पूजितो ॥१४॥

यश आणि भोग हे ज्याने आपल्यानून काढून टाकले आहेत.
असा श्रद्धा व शीलसंपन्न पुरुष जेथे जेथे जातो तेथे पूजित होतो.

जेतवन

बुद्ध (सुभदा)

३०४ सूरं सन्तो पक्कसेन्ति हिमवन्तो 'थ पद्भता ।
अतन्नेत्य न विस्सन्ति रत्तिशित्ता यया सरा ॥१५॥

संत लोक दूर असले तरी हिमालय पर्वताप्रमाणे लांबून बुद्धा
प्रकाशमान होतात. पण असंत लोक जवळ असूनहि रात्री फेकलेल्या
वाणाप्रमाणे दिसत नाहीत.

जेतवन

एकटाच हिंदणार

३०५ एकासनं एकसेयं एको चरमतग्दितो ।
एको इमयमत्तानं वनन्ते रमितो तिया ॥१६॥

एकच आसन बालगणार, एकच शय्या टेवणार, एकटाच फिर-
णार असा आळतरहित होवून आपलें संयम कर आणि एकटाच
यनांत रममाण हो.

२२ निरय-धर्म

जेतवन

सुन्दर परित्राजिण

३०६ अभूतवाको निरय उवेति यो यापि
कत्था ' न करोमी ' ति चाह ।
उभोपि ते पेच्च समा भवन्ति
विहानिकम्मा मनुजा परत्थ ॥१॥

नुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्वस्तिकरो भव ॥

असत्यवादी नरकांत जातात, आणि करून 'मी केले' असे म्हणणारे सुद्धा. हे दोन्ही नीच कर्म करणारे मरणानंतर सारख्याच गतीला जातात.

राजगृह वेषुवन

(पापफलानुभवी प्राणी)

३०७ कासावकण्ठा बहवो पापघन्मा असञ्जता ।

पापा पापेहि कम्मेहि निरयन्ते उप्पञ्जरे ॥२॥

खांद्यावर कापाय वस्त्र धारण करणारे किती तरी पापी आणि असंयमी असतात. हे पापी आपल्या पापकर्मांमुळे नरकांत जातात.

वैशाली

(वग्गुमुदातीरवासी भिक्षु)

३०८ सेय्यो अयोगुलो भुत्तो तत्तोअग्गिसि खूपमो ।

यञ्चे भुञ्जेय्य बुस्सीलो रदठपिण्डं असञ्जतो ॥३॥

असंयमी व दुराचारी राहून राष्ट्राचे अन्न खाण्यापेक्षा अग्नि-शिखेप्रमाणे तप्त लोखंडाचा गोळा लागे बरे.

जेतवन

लेम (श्रेष्ठी-पुत्री)

३०९ चत्तारि ठानानि नरो पमत्तो आपञ्जतो परवारूपसेवी ।

अपुञ्जलाभं न निक्कामसेय्यं निव्वततीयं निरयं चतुत्थ ॥४॥

३१० अपुञ्जलाभो च गतो च पापिका,

भीतस्स भीताय रतो च थोकिका ।

राजा च दण्डं गदकं पणोति

तस्सा नरो परवारं न सेये ॥५॥

प्रमत्त परस्त्रीगमन करणाऱ्या पुरुषाला चार गति प्राप्त होतात. अपुण्यलाभ, सुखाने-शोप न येणे, निन्दा आणि नरकप्राप्ति. अपुण्य-लाभ, दुर्गति, (दोषेहि स्त्रीपुरुष भीतिप्रस्त असल्यामुळे) अत्यन्त अल्प रति आणि कठोर राजदंड आणि म्हणून मनुष्याने परस्त्रीगमन करू नये.

जेतवन

कटुभाषी (भिक्षु)

३११ कुसो यथा दुग्गहीतो हृदयमेवानुदागन्तति ।
सामञ्जं दुप्परामट्ठं निरयादजपकड्ढति ॥६॥

नीट न धरलेल्या कुशाने जसा हात कापला जातो तसेच अविचाराने श्रमण होणारा नरकात जातो.

३१२ यं किञ्चिच्च सिथिलं फम्मं सिञ्जित्ठं च यं वतं ।
सद्धस्सरं ब्रह्मचरियं न तं होति महम्मलं ॥७॥

शिथिलतायुक्त वस्त्रं, कष्टाने पाळलेले व्रत व अशुद्ध व्रतचर्चा फलदायक नसतात.

३१३ एविरट्ठवे एविराथेनं दळहमेनं परवकमे ।
सिथिलो हि परिव्वाजो भिय्यो आकिरते एजं ॥८॥

एखादे काम करावयाचे तर ते दृढ पराक्रमाने करावे. ढिला संन्यासी नुसती धूळच जास्त उडवितो.

जेतवन

एक स्त्री

३१४ अकतं दुक्कतं सेय्यो पच्छा तपति दुक्कतं ।
कतञ्च सुकतं सेय्यो यं कत्वा तानुत्तप्पति ॥९॥

दुष्कृत्य करण्यापेक्षा काहीहीहि न करणेच धरें, कारण दुष्कृत्यामुळे पुढे परत्नाचाप होतो. सुकृत्य करणे केव्हाहि चांगले कारण त्यानंतर मनुष्याला परत्नाचाप होत नाही.

जेतवन

पुष्कळ भिक्षु

३१५ नगरं यथा पञ्चन्तं सुतं सन्तरवाहिरं ।
एव गोपेच अत्तानं शणी ये मा उपपञ्चगा ।
शणासीता हि सोचन्ति निरयम्हि समपिता ॥१०॥

मुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकतो भव ॥

सीमान्त नगर जेंतें आंतून बाहेरून खूप सुरक्षित असतें, तसेंच (मनुष्याने) आपल्याला सुरक्षित ठेवाचें. एक क्षणभरहि त्याने प्रमत्त राहूं नये. कारण प्रमाद त्याला रडवील व नरकांत लोटील.

जेतवन जेन साधु

३१६ अलज्जिता ये लज्जन्ति लज्जिता ये न लज्जरे ।
मिच्छादिदृढिसमादाना सत्ता गच्छन्ति दुर्गति ॥१२॥

जेथे लाज बाळगावी लागते तेथे जे निर्लज्ज असतात व जेथे निर्लज्ज असावयास पाहिजे तेथे जे लाजतात असले लोक मिथ्या दृष्टीमुळे दुर्गतीला जातात.

३१७ अभये च भयवस्सिनो भये च अभयवस्सिनो ।
मिच्छादिदृढिसमादाना सत्ता गच्छन्ति दुर्गति ॥१३॥

जेथे निर्भय असावयास पाहिजे तेथे भय बाळगणें व जेथे भय बाळगावयाचें असतें तेथे ब्रेडर राहणारे लोक मिथ्या दृष्टीमुळे दुर्गतीला जातात.

जेतवन तीर्थिक शिष्य

३१८ अवज्जे वज्जमतिनो वज्जे चावज्जवस्सिनो ।
मिच्छादिदृढिसमादाना सत्ता गच्छन्ति दुर्गति ॥१३॥

निचाला जे अनिय मानतात व अनिचाला निंच, असले मिथ्या-दृष्टि धारण करणारे लोक दुर्गतीला जातात.

३१९ वज्जञ्च वज्जतो जरया अवज्जञ्च अवज्जतो ।
सत्त्वा दिदृढिसमादाना सत्ता गच्छन्ति दुर्गति ॥१४॥

निन्दनीय वस्तूला निन्दनीय आगि अनिन्दनीय वस्तूला अनिन्दनीय मानून सम्यक् दृष्टि धारण करणारे लोक दुर्गतीला जातात.

२३ नाग-वर्ग

जैतवन

आनन्द (धर)

३२० अहं नागो'व सद्गामे चापतो पतितं सरं

अतिवाष्यं तितिक्षितस्तं बुस्सोलो हि बट्टज्जतो ॥१॥

रणांत जसा हत्ती घनुष्यांनून सोडलेल्या बाणाना सहन करितो तसेंच मी कटुवचन सहन करीन. जगांत दुर्जन लोकांच जास्त आहेत.

३२१ दन्तं नपन्ति सर्मांतं दन्तं राजाभिल्लहति ।

दन्तो सेदढो मनुस्सेसु यो' तित्वाष्यं तितिक्षति ॥२॥

दान्त केलेल्या हत्तीला युद्धांत नेतात व त्यापरच राजा बसतो. ज्याने आपलें दमन केलें आहे, जो परांचे कटुवचन सहन करितो तोच मनुष्यांत श्रेष्ठ आहे.

३२२ धरं अस्ततरा वन्ता आजानीया च सिन्धवा ।

कुञ्जरा च महानागा अत्तवन्तो ततो धरं ॥३॥

खेचर, चांगल्या जातीचे सिंधु घोडे आणि कुंजर हत्ती दान्त केल्यानंतर चांगले असतात. ज्याने आपल्याला दान्त केलें आहे तो सर्वांत श्रेष्ठ होय.

जैतवन

(भूतपूर्व महापत भिक्षु)

३२३ न एतेहि यानेहि गच्छेय्य अगतं विसं ।

ययात्तना सुदन्तेन दन्तो वन्तेन गच्छति ॥४॥

ह्या यानांनी मनुष्य ज्या दिशेने कधीच गेला नाही त्या दिशेला (म्हणजे निर्गम-पदाला) जावूं शकत नाही—जेथे ज्याने आपलें दमन केलें असाच सुदान्त आपल्याला दमन केल्यामुळे जावूं शकतो.

जैतवन

(परिजीर्ण ब्राह्मणपुत्र)

३२४ धनपालको नाम कुंजरो कटकम्पमेवतो बुद्धिवाट्यो ।

बढो कवलं न भुञ्जति सुमरति नागघनस्त कुञ्जरो ॥५॥

घनपालक नांवाचा हत्ती मदींमत्त असतां दुर्निवार्यं होतो, पण बन्धनांत पडला म्हणजे तो गवत खात नाही. त्याला नाग-यनाची आठवण येते.

जैतवन

पसेनदी (कोशलराज)

३२५ मिद्धी यदा होति महग्धसो च निद्रायिता सम्परिवृत्ततापी ।
महावराहो 'व निषापपुट्ठो पुनप्पुन गग्भमुपेति भन्वो ॥६॥

मनुष्य जर आळसी, खादाड, निद्रालु-ह्या कडावरून त्या कडावर लोळगाय-खाऊन पिवून डुकराप्रमाणे पुष्ट झालेला असला तर तो मन्द वारंवार गर्मांत जातो (पुनः पुनः जन्म घेतो).

जैतवन

(सामणेर)

३२६ इवं पुरे चित्तमचारिं चारिकं

येनिच्छकं यत्थ कामं यथासुखं ।

तदज्ज 'हं निग्गहेस्सामि योनिसो

हरियप्पभिन्नं विय भद्दकुसग्गहो ॥७॥

पूर्वी हें मन वाटेला तिकडे भटकत होतें, वाटेला तेथे रमत होतें; अशा मनाला मी आज बंध करीन-जसा माहूत उन्मत्त हत्तीला अंकुशाने बंध करितो.

जैतवन

कोशल राजाचा पावेप्यक नांवाचा हत्ती

३२७ अप्पमादरता होय स-चित्तमनुरवत्तय ।

दुग्गा उद्धरय'त्तारं पद्धे सत्तो'व कुञ्जरो ॥८॥

सतल जागृत राहून आपल्या चित्तार्थें रक्षण कर जाणि ह्या कठीण ससारांतून, चिल्ल्यांत पळलेल्या हत्तीप्रमाणे आपला उद्धार कर.

परिलेख्यक

पुष्कळेसे भिक्षु

३२८ सचे लभेय निपकं सहायं
सिद्धिं चरं साधुविहारिपीरं ।

अभिभुज्य सध्यानि परिस्सयानि
चरेय्य तेन'त्तमनो सतीमा ॥९॥

जर सोवत विचरण करणारा संयमी व संतशील मित्र लाभला तर सर्व विघ्न बाजूला सारून त्याजबरोबर जागृत व प्रसन्न चित्ताने हिंडावे.

३२९ नो चे लभेय निपकं सहायं
सिद्धिं चरं साधुविहारिपीरं
राजा 'य इट्ठं विजितं पहाय
एको चरे मातङ्ग 'रज्जे'व नागो ॥१०॥

जर सोवत विचरण करणारा संयमी व संतशील मित्र न लाभला तर पराजित राष्ट्रान्या त्याग करणाऱ्या राजाप्रमाणे वनांत एकट्याच हिंडणाऱ्या हस्तिराजासारखा नू एकट्याच विहर.

३३० एरुत्त चरितं सेधो नत्थि बाले सहायता ।
एको चरे न च पापानि कयिरा
अप्पोस्सुबको भातङ्ग 'रज्जे'व नागो ॥११॥

एकट्याच राहणें उत्तम आहे; मूर्खांची संगति बरी नसते; वनांत हिंडणाऱ्या हस्तिराजाप्रमाणे अनुत्सुक राहून नू एकट्याच विहर; पाप करूं नकोस.

हिमवत् प्रदेश

मार

३३१ अत्थग्धिं जातग्धिं सुपा सहाया
मुट्ठं मुत्ता मा इतरितरेण ।
पुज्जं सुत्तं जीवितसंजयग्धिं
सज्जस्ता दुबलस्ता मुत्तं पहाणं ॥१२॥

विपत्तिमार्गी सुज्ञाने आहे. भिन अतंजे. इनरांना दिलेव्या समाधानात गुण आहे; जीवनांत संपादन केलेले पुण्य मृत्यूनंतर तुमचे सुख आहे.

३३२ सुखा मत्तेय्यता लोके अथो पेत्तेय्यता सुखा ।

सुखा सामञ्जता लोके अथो ब्रह्मञ्जता सुखा ॥१३॥

ह्या जगांत आई-वडिलांनी सेवा गुण आहे; ह्या जगांत धामण्य अथवा संन्यास मुख्यकर आहे; व ह्या जगांत ब्राह्मणत्व मुख्य आहे.

३३३ सुखं याव जरा सीलं सुखा सदा पतिदृष्टिता ।

सुखो पञ्जाय पटिलाभो पापानं अकरणं सुखं ॥१४॥

वृद्धावस्थेपर्यंत शीलाने पालन सुख आहे; श्रद्धा रियर होणे सुख आहे; प्रज्ञेचा लाभ गुण आहे व पाप न करणे सुख आहे.

२४ तृष्णा-वर्ग

जेनवन

कपिलमच्छ

३३४ मनुजस्त पमत्तचारिणो तण्ह वड्ढति मालुया यिय ।

सो पलवती हुराहुरं फलमिच्छं व वनात्म वानरो ॥१४॥

प्रमत्त राहून विचरणान्या मनुष्याची तृष्णा मालुमा लतेप्रमाणे वाढत जाते. अरण्यात फळ खाण्याच्या इच्छेने वानर जसा ह्या शाडा-वरून त्या शाडावर उडव्या मारतो तसाच मनुष्य ह्या जगात वावरतो.

३३५ यं एता सहती जम्मी तण्हा लोके विसत्तिका ।

सोका तस्स पवड्ढन्ति अभिवट्ठं व 'धीरणं ॥२॥

ही त्रिपारी नीच तृष्णा ज्याला वश करिते त्याचा शोक वर्षाळून तीस विरण गवताप्रमाणे वाढत जातो.

३३६ यो चेत् सहतो जस्मि तण्हं लोके दुरच्चयं ।

सोका तण्हा पपतन्ति उवविन्हु 'व पोक्खरा ॥३॥

जो मनुष्य ह्या नीच व दुस्तयान्य तृण्येला जिकित्तो त्याचें सर्व शोक कमळ्यावरून जसे पाणी निघून जातें—तसे विरून जातात.

३३७ तं यो ववामि भदं यो यावन्तेय समागता ।

तण्हाय मूलं खणय उसीरत्यो 'व वीरणं ।

मा यो नलं व सोतो व मारो भञ्जि पुनप्पुनं ॥४॥

आणि म्हणून तुम्ही सर्व जे येथे जमलांत त्या सर्वांना तुमच्या कल्याणाकरिता सांगतो की तृण्येचें मूळ खणून काढा—जसे बाळ्याकरिता विरण गवत काढतात. पाण्याचा प्रवाह जसा योरूला उपरून फेकतो, तसे मार (कामदेव) तुम्हाला वारंवार न फेको.

जेतवन

गूथ—सूकर—पोतिक

३३८ यथापि मले अनुपद्दवे दळ्हे

छिन्नोपि नस्सो पुरेव रहति ।

इ यस्मि तण्हानुसये अनूहते

निम्बतति, दुक्खमिदं पुनप्पुनं ॥५॥

समूळ नष्ट न करितां कापलेलें झाड जसे पुनः वाढतें, तसेच तृण्याशय नष्ट झाल्याशिवाय हें बु खचक फिरतच राहतें.

३३९ यस्स छत्ति*सती सोता मनापस्सवना भुसा ।

वाहा वहन्ति दुद्दिद्धिं सङ्कप्पा रागनिस्सिता ॥६॥

* पांच इंद्रियें—कान, डोळे, जिह्वा, नाक, शरीर—व सहावें मन, ह्यांचे सहा विषय आणि त्यांचीं सहा विधानें म्हणजे स्पर्श वा संयोग असे एकूण अठरा, अठरा धातु बाह्य आणि अठरा अभ्यान्तर मिळून सत्तीस.

नुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्वस्तिकरो भव ॥

ज्याचे छत्तीस श्रोत संसारांत प्रिय पदार्थाकडे वाहतात त्याचे रागपूर्ण संकल्प त्याला दुर्दृष्टीकडे वाहून नेतात.

३४० सवन्ति सग्वयि सोता सता उन्निभञ्ज तिठ्ठति ।
तञ्च दिग्धा सतं जातं मूलं पञ्जाय छिन्दय ॥७॥

हे प्रवाह सगळीकडेच वाहतात, त्यामुळे सता उद्भवतात. ह्या उद्भवलेल्या सतांना पाहून प्रजेने त्यांचे मूळच रागून काढा.

३४१ सरित्तानि सिनेहितानि च सोमनस्सानि भयन्ति जन्तुनो ।
ते सोतसिता मुखेसिनो ते ये जाति-जरूपगा नरा ॥८॥

तृष्णेचे प्रवाह प्राण्यांना फार गोड आणि मनोहर वाटतात. सुख-लोलुप तिच्या प्रवाहांत पडतात आणि धारंवार जन्म आणि जरा यांच्या चक्रांत सापडतात.

३४२ तसिणाय पुरखता पजा परिसप्पन्ति ससो 'व बाधितो ।
सञ्जोजनसङ्गसत्ता दुबलमुपेन्ति पुनप्पुनं चिराय ॥९॥

तृष्णेच्या तावडीत सापडलेले प्राणी बांधलेल्या सशाप्रमाणे चक्कर मारतात. बन्धनांत पडलेले लोक पुनः पुनः दीर्घकालपर्यंत दुःख भोगतात.

३४३ तसिणाय पुरखता पजा परिसप्पन्ति ससो 'व बाधितो ।
तस्मा तस्तिनं विनोदये भिक्खू अकह्णो विरागमत्तनो

॥१०॥

तृष्णेच्या तावडीत सापडलेले प्राणी बांधलेल्या सशाप्रमाणे चक्कर मारतात. म्हणून वैराग्याची आकांक्षा वाळवून मिथूने तृष्णा दूर करावी.

वेणुबन

३४४

ये निब्वनयो बनाधिमुत्तो वनमुत्तो वनमेव धावति ।
तं पुग्गलमेव पस्सप मुत्तो बन्धनमेव धावति ॥११॥

विमन्तक (मिथु)

निर्वन व वनमुक्ता होऊन वनाबाहेर पडलेला मनुष्य पुनः वनाकडे (संसारकडे) धावतो अशा मनुष्याकडे पहा. तो मुक्त पुरुष पुनः बन्धनाकडे जातो.

जेतवन

बन्धनागार

३४५ न तं बलहं बन्धनमाह्व धीरा यथापसं वादजं बन्धजञ्च ।
सारत्तरस्ता मणिकुण्डलेसु पुत्रेसु दारेसु च या अपेक्षता
॥१२॥

धीर लोक सोपंडी साखळीला, किंवा लाकडी किंवा दोरीच्या बंधनाला मोठे बन्धन मागीत नाहीत. वास्तविक ह्यापेक्षाहि मोठे बन्धन मणिकुण्डल, पुत्र आणि रत्नी ह्यांत आसक्ति अक्षणे हें होय.

३४६ एतं बलहं बन्धनमाह्व धीरा
ओहारितं त्रिविलं दुष्पमुञ्चं ।
एतन्मि छेत्त्वाम परिद्वजग्नि
अनपेक्षितनो काममुखं पहाय ॥१३॥

धीर लोक ह्याच्याच गदरे बन्धन म्हणतात. कारण ते जर दिले असले तरि रम्य आणि तुटायत्य कठीण असे आहे. कामनासनांचा त्याग करून धीर पुरुष निरिच्छ म्हणजेच प्रनजित अथवा गृह-रहित होतात आणि हें बन्धन तोडून टाकतात.

राजगृह (वेशुवन) रोमा (शिम्बीवार-महिषी)

३४७ ये रागरत्तानुपतन्ति सोतं
सयं कर्तं मन्कटवकीं व जालं ।
एतन्मि छेत्त्वाम बजग्नि धीरा
अनपेक्षितनो राग्नुपलं पहाय ॥१४॥

मुद सर्वाणि पापानि दुर्भ स्थितिकरो भव ॥

जे लोक रागांन आसक्त आहेत ते स्वतः निर्माण केलेल्या जाळ्यांत कौळी जसा पडतो त्याप्रमाणे प्रवाहात पडतात. पण धीर पुरुष याला छेदून सर्व दुःखांपासून मुक्त होऊन निरिच्छ होतात.

राजगृह वेणुवन

उग्रसेन (श्रेष्ठी)

३४८ मूञ्च पुरे मूञ्ज पच्छतो मञ्जे मूञ्च भवस्त पारगू ।

सम्बन्ध विमुक्तमानसो न पुन जतिजरं उपेहित ॥१५॥

पुढचा, मागचा व मधला ह्या सर्वांचा त्याग करा आणि भवपार व्हा. वेणुप्रमाणे सर्व तऱ्हेने मन प्रसन्न झाले म्हणजे जाति आणि जरा यांच्या फेऱ्यांनून सुटाल.

जेतवन

(चञ्ज) धनुर्माह पंडित

३४९ वितक्कपमयितस्त जन्तुनो तिस्वराणस्त सुभानुपस्तिनो ।

भिम्यो तण्हा पउडन्ति एसो एो वळ्हं करोति वन्धनं ॥१६॥

जो प्राणि संशय-युक्त आहे, तीव्र आसक्ताने भरलेल्या आहे, जिकडे तिकडे शुभ पाहून त्याने आकर्षित जाणारा आहे, त्याची तृष्णा पुनः पुनः वाढते व तो आपले बन्धन दृढ करितो.

३५० वितक्कूपसमे च यो रतो अमुभं भावयति सदा सतो ।

एसा एो व्यक्तिकाहिनी एसच्छेच्छति मारवन्धनं ॥१७॥

वाईट विचाराना शांत करण्यात जो गुंतला आहे, जो दशतापूर्वक नेहमी अशुभ भावना (म्हणजे सर्व यत्न अनित्य अतः दुःखमय आहेत अशी भावना) बाळगतो अगला पुरुष माराच्या बन्धनाला तोडून टाकील

जेतवन

मार

३५१ निष्टुङ्गतो असत्तातो धीततग्धो अनङ्गतो ।

उत्तिङ्ग भवसत्त्वानि अग्निमो'षं समुत्सयो ॥१८॥

जो निष्पाप झाला आहे, ज्याची तृष्णा नष्ट झाली आहे, जो सर्व आत्मापासून मुक्त आहे, अशाचे सर्व भवपाश तुटल्यामुळे त्याचा हा अंतिम देह आहे.

३५२ शीततण्हो अनावानो निरुत्तिपदकोविदो ।
अवलरानं सन्निसातं जञ्जा पुग्वापरानि च
स धे अन्तिमसारीतो महापञ्जो'ति वुच्चति ॥१९॥

जो तृष्णारहित, अपरिमिती व काय्य व मायाशास्त्रज्ञ आहे—
म्हणजे अगोदर कोणता शब्द टेवावा व नंतर कोणता हें जो जाणतो—
असला पुरुष सचित्तच अंतिम शरीरधारी असून महाप्राण म्हणविला जातो.

वाराणसी ते गंगेच्या मार्गावर उपक (आजीवक)

३५ सध्याभिभू सव्वविहूहमस्मि
सव्वेसु धम्मेषु अनूपत्तित्तो ।
सव्वञ्जहो तण्हकखये विमुत्तो
सयं अभिञ्जाप कमहिसेय्यं ॥२०॥

मी सर्वांना (काम-क्रोधादीना) जिणारा आहे, मी सर्व जाणारा आहे, चित्ताच्या सर्व प्रवृत्तींपासून मी अलिप्त आहे, मी सर्व त्यागी आहे, तृष्णा-क्षयामुळे मी सर्व तण्हेने मुक्त आहे, मी स्वतःच परमज्ञान प्राप्त केले आहे (अशा स्थितीत) कोणाला मी आपला गुरू म्हणू !

जैतघ्नन सक्क देवराज

३५४ सव्ववानं धम्मदानं जिनाति
सव्वं रत्तं धम्मरत्तो जिनाति ।
सव्वं रति धम्मरत्ती जिनाति
तण्हकखयो सव्वबुक्कलं जिनाति ॥२१॥

नुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्यस्तिकरते भय ॥

सर्व दानांत धर्म-दान श्रेष्ठ आहे; सर्व रसांत धर्म-रस श्रेष्ठ आहे; सर्व आसक्तीत धर्मासक्ति श्रेष्ठ आहे. तृष्णेचा क्षय हा सर्व दुःखांना जिंकणारा आहे.

जेतवन

(अपुत्रक श्रेणी)

३५५ हनन्ति भोगा दुष्मेघं नो चे पारगवोसिनो ।

भोगतण्हाय दुष्मेघो हन्ति अञ्जे ' व अत्तनं ॥२२॥

जो पुरुष संसारपलीकडे जाणे चाहत नाही अशा बुद्धिहीन मनुष्याला त्याचे भोगच नष्ट करितात. भोगतृष्णेत मग्न असलेला हा पुरुष आत्मघातकी बनून स्वतःचाच नाश करितो.

पाण्डुकम्बलशिला (देवलोक)

अङ्कुर

३५६ तिणदोसानि खेत्तानि रागदोसा अयं पजा ।

तस्मा हि वीतरागेसु दिष्टं होति महष्फलं ॥२३॥

शेतांचा दोष गवत आहे; प्रजेचा (मनुष्यमात्राचा) दोष राग आहे; आणि म्हणून वीतराग पुरुषांना दिलेले महान् (दान) फलदायक होतें.

३५७ तिणदोसानि खेत्तानि दोसदोसा अयं पजा ।

तस्मा हि वीतदोसेसु विभ्रं होति महष्फलं ॥२४॥

शेतांचा दोष तृण आहे; प्रजेचा दोष द्वेष आहे; आणि म्हणून वीतद्वेष (द्वेषरहित) पुरुषांना दिलेले (दान) महान् फलदायक होतें.

३५८ तिणदोसानि खेत्तानि मोहदोसा अयं पजा ।

तस्मा हि वीतमोहेसु विभ्रं होति महष्फलं ॥२५॥

शेतांचा दोष तृण आहे; प्रजेचा दोष मोह आहे; आणि म्हणून वीतमोहाला दिलेले (दान) महान् फल-दायक होतें.

३५९ तिपदोत्तानि रोत्तानि इच्छादोसा अयं पजा ।
तस्मा हि विगतेच्छेसु विभं होति महत्फलं ॥२६॥

दोतांचा दोष तृण आहे; प्रजेचा दोष इच्छा आहे; आणि म्हणून
इच्छारहित पुरुषाला दिलेलं (दान) महान् फळदायक होतं.

२५ भिक्षु-वर्ग

जेतवन

पांच भिक्षु

३६० क्षण्युना संवरो साधु साधु सोतेन संवरो ।
घाणेन संवरो साधु साधु जिह्वाय संवरो ॥१॥

डोळ्याचा संयम चांगला, धानाचा संयम चांगला, नाकाचा
संयम चांगला आणि जिभेचा संयम चांगला.

३६१ कार्येन संवरो साधु, साधु वाचाय संवरो ।
मनसा संवरो साधु साधु सव्वत्थ संवरो ।
सव्वत्थ सन्ततो भिक्षु सव्वदुक्खा पमुच्चति ॥२॥

कार्या-संयम चांगला, वाचा-संयम चांगला, मनाचा संयम
चांगला, सर्व इद्रियांचा संयम चांगला. सर्व धाऊंनी संयमयुक्त असलेला
भिक्षु सर्व दुःखापासून मुक्त असतो.

जेतवन

हंसपातक (भिक्षु)

३६२ हत्यसञ्जतो पादसञ्जतो
घाघाय सञ्जतो सञ्जतुत्तमो ।
अब्धत्तरतो समाहितो एको
सन्तुसितो तमाह्व भिक्षुं ॥३॥

नुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकरो भव ॥

बराचे हातांत, पायात व वार्यांत संयम आहे, (जो) उत्तम संयमी आहे, जो आपल्यांतच रममाण आहे, जो समाविद्युदत आहे, जो एकदाच व संतुष्ट असतो, त्याला भिक्षु म्हणतात.

चेतवन

वोक्कालिय

३६३ यो मुखसञ्जतो भिक्खु भग्गभाणी अनुद्धतो ।

अत्यं घम्मंच दीपेति मधुरं तस्स भासितं ॥४॥

जो मुख-संयत आहे, विचारपूर्वक वोजतो, जो तीन आहे, जो अर्थ आणि धर्म यांना प्रगट करितो, अशा भिक्षूंचे भाषण मधुर असते.

चेतवन

धम्माराग (थेर)

३६४ धम्मारागो धम्मरतो घम्मं अनुविचिन्तयं ।

घम्मं अनुस्सरं भिक्खु सद्धम्मा न परिहायति ॥५॥

धर्मांत आनंद मानणारा, धर्मांत रममाण असणारा, धर्मांचे चिंतन करणारा आणि धर्माप्रमाणे वागणारा भिक्षु सद्धर्मापासून च्युत होत नाही.

राजगृह (वेणुवन)

विपक्क-सेवक भिक्षु

३६५ सल्लभं नातिमज्जेद्य, नाज्जेसं पिहयं घरे ।

अज्जेसं पिहयं भिक्खू समाधिं नाधिगच्छति ॥६॥

आपल्या हिताची अयहेळना करू नये, दुसऱ्यांच्या हिताची स्पृहा करू नये, दुसऱ्यांच्या हिताची स्पृहा करणारा भिक्षु समाधि प्राप्त करू शकत नाही.

३६६ अण्णलामोपि चे भिक्खु सल्लभं नातिमज्जति ।

तं वे देवा वसंसन्ति गुहाजोवि अतन्निरतं ॥७॥

अल्पच कां होईना तरी पण भिक्षु स्वलाम सोडीत नाही. जो शुद्धजीवि व अप्रमादी आहे अशाची देव स्तुति करतात.

जेतवन

पुष्कळ भिक्षु

३६७ सग्वसो नामरूपस्मि यस्त नतिय ममायितं ।

असाता च न सोचति स वे भिक्खुति वुच्चति ॥८॥

ज्यांना अहंकार व सर्व वस्तूंवरील आसक्ति व ममत्व नष्ट झाले आहे व आपण अकिंचन आहोा याबद्दल ज्याला शोक नसतो तोच खरा भिक्षु होय.

३६८ मेत्ताविहारो यो भिक्खु पसन्नो बुद्धसात्तने ।

अविगच्छे पदं संतं राद्धारूपसमं सुखं ॥९॥

जो भिक्षु मैत्रीत रमलेल्या असतो, जो बुद्धशारणांत प्रसन्न असतो, तो सर्व संस्कारांना शमन करणारे सुखमय शान्तिपद प्राप्त करितो.

३६९ तिञ्च भिक्खु ! इमं नावं सित्ता ते लट्ठमेस्सति ।

छेत्रा रागं च बोत्ता च ततो निब्बार्णं एहिस्सो ॥१०॥

हे भिक्षु, तू ही नाव रिक्कामी कर. रिक्कामी झाली म्हणजे ती हलकी होईल. राग आणि द्वेष यांचा नाश केलास तर तू निर्वाणाचा जाशील.

३७० पंच छिन्दे पंच जहे पंच छुत्तरि भावये ।

पंच संज्ञातिको भिक्खु ओघतिण्णो' ति वुच्चति ॥११॥

पांच (धर्तमान) बन्धनांना तोडून टाकावे, पांच (पुढील) बन्धनांचा त्याग करावा, आणि पांच (मागील) बन्धनांचा विचार करावा. पांच बन्धनांच्या पलीकडे गेलेल्या भिक्षूला 'तीर्णस्रोत' म्हणतात.*

* राग, द्वेष, आळस, चित्ताने नाचल्य आणि संयम ही पांच बन्धने आहेत. भूग काळाचा विचार करून त्यापासून उचित बोध त्याग. धर्तमान नष्ट करावा आणि भविष्याचा त्याग करावा म्हणजे त्याची आशा सोडावी.

३७१ शाय भिषणु ! मा घ प्रमादो
मा ते कामगुणे भमस्तु चित्तं ।

मा लोहगुलं गिली पपत्तो
मा कंदी दुस्तानिदन्ति द्यहमानो ॥१२॥

हे भिक्षु, मनन कर, प्रमादांत राहूं नको. तुझें चित्त कामोपभोगांत खूं देखूं नको. प्रमत्त होऊन खोटाटाना तापलेला लाल गोळा गिळूं नकोस. त्याने दग्ध होऊन 'हाय ! हें दुःख !' असें म्हणण्याचा तुजवर प्रसंग न येवो.

३७२ नत्वि शानं अपज्जसस पज्जा नत्वि अदायतो ।
यस्सिह शानं च पज्जा च स वे तिब्ब्याणसन्तिके ॥१३॥

प्रकारिहीन पुरुषाच्या ध्यानभावना नसते, व ध्यानभावना नसणाराला प्रज्ञा नसते. ज्याच्यात ध्यानभावना व प्रज्ञा दोन्ही आहेत असाच पुरुष निर्शंगाच्या जवळ आहे.

३७३ शुज्जागारं पविट्ठसस सन्तचित्तसस भिरक्षुतो ।
अमानुमी रती होति सम्माधम्मं विपस्यतो ॥१४॥

एतान्तरासांत प्रवेश करताना सम्यक् धर्मे जागृणांना शान्ति-
प्रिय भिक्षुया एक प्रसरत्या विदोष आनंद होतो.

३७४ यतो यतो सम्मसति सन्धानं उदयव्ययं ।
उन्नति पीतिपामोञ्जं अमत्तं तं विजानतं ॥१५॥

(मनुष्य) जसा जसा (रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान
या) पांच स्कन्धांच्या उत्पत्ति आणि विनाशाचा विचार करितो, तसा
तसा तो शन्याचें जें अमृत अशा परम गुणाचा भागीदार होतो.

३७५ सत्राद्यमादि भवति इष पञ्चस्त भिरक्षुतो ।

इन्द्रिययुतो सन्तुष्टो पातिमोक्षे च संवते ।

मिते भवस्तु कल्पार्धे सुद्वारोवे द्यतन्विते ॥१६॥

प्रस्तुक्त भिक्षुणा वीनताय देवैरुपमाने प्रारंभ होतो—

इन्द्रियांतर ताम्र ठेबने, लंतुष्ट अर्से, प्रातिमोक्ष नियमचिं पाळन करणे, तसेच शुद्धबोधि, आळरुहीन आणि सन्ना निद्रांची संगति करणे.

३७६ पटित्तप्यारवृत्तस्त आचरन्नुत्तलो तिया ।

ततो पामोज्ज्यच्छुद्धो दुस्खस्तन्तं करिस्तति ॥१७॥

जो सेवा व उत्करपर्णी असून सदाचारी आहे तो सान्त्वाने आपल्या दुःखाचा अंत करील.

वेतन

पांचशे मिश्र

३७७ वसिक्ता विप पुञ्जाति मद्धानि पमुञ्चति ।

एवं रागद्वेष दोषद्वेष विष्वमुञ्चेय भिरक्षुतो ॥१८॥

सुखीना हाडापरून अती कोणवदेलीं पुढे गळून पडतात, त्याप्रमाणे हे भिक्षुतो, गुणन्यांन राग आणि द्वेष गळून पडें या.

वेतन

शान्तकाय (गेर)

३७८ सततकायो सन्तथायो सन्तथा सुसमाहितो

यस्तलोकाभितो भिरक्षु उपसन्तो 'ति पुञ्चति ॥१९॥

(जो) कथा आणि कायेने शान्त आहे, जो चांगल्या रीतीने समाधिपुक्त आहे, ज्याने लोकाभिषाला ओळून टाकले आहे अशा भिक्षुला उपशान्त म्हणतात.

वेतन

सहस्र (

३७९ अतना धोदय'तानं पटिवासे अत्तमतना ।

तो अतगुत्तो रतिमा सुखं भिरक्षु विहाहिति ॥२०॥

जो आपणच आपल्याला चाबूक मारील, आपणच स्वतःला कामाला लावील, असला आत्म-रक्षित स्मृति संयुक्त भिक्षु मुत्तपूर्वक विचरेल.

३८० . अत्ता हि अत्तनो नाथो अत्ता हि अत्तनो गति ।

तस्मा सञ्जमयत्तानं वास्तं भद्रं ध वाणिजो ॥२१॥

मनुष्य हा स्वतःच आपला स्वामी आहे; तो स्वतःच आपली गति आहे. आणि म्हणून मनुष्याने आपले दमन करावे जसे वाणी गुन्दर घोड्याला दान्त करितो.

राजगृह (वेणुवन)

यत्कलि (थेर)

३८१ पामोज्जवट्टलो भिक्षु पत्तणो बुद्धसात्तने ।

अधिगच्छे पवं सन्तं सङ्खारूपसमं ॥२२॥

बुद्ध-शासनांत रमलेला आनंदी भिक्षु सर्व संस्वारांना शान्त करणाऱ्या मुत्तमय शान्त-पदाला प्राप्त करितो.

आयस्ती (पूर्वाराग)

सुमन (सामनेर)

३८२ यो ह वे दहरो भिक्षु युञ्जति बुद्धसात्तने ।

सो इमं लोकं पभासेति गम्भा मुत्तो'व खन्दिमा ॥२३॥

जो भिक्षु तारुण्यांत बुद्ध-शासनांत संलग्न असतो तो मेघ-मुक्त चंद्राप्रमाणे जगाला प्रकाशित करितो.

२६ ब्राह्मण वर्ग

श्वेतवन

(एक पुष्पळ धडालु ब्राह्मण)

३८३ छिन्द सौतं परक्कम्म फामे पनुव ब्राह्मण ।

संतारानं स्वयं जत्वा अकतञ्जूसि ब्राह्मण ॥१॥

हे ब्राह्मणा ! पराक्रम कर; (तृष्णारूपी) मत्वाहाता छानून टाक; कर्म-

वासनांचा त्याग कर आणि संस्कारक्षयाचा साक्षात्कार करून अकृत* हो म्हणजे निर्वाण पद प्राप्त कर.

चेतवन

पुष्कळ भिक्षु

३८४ यदा द्वयेसु धम्मोसु पारमू होरति याहणो ।

अयस्स सव्वे संयोगा अत्थं गच्छन्ति जानतो ॥२॥

ब्राह्मण जेव्हा दोन† धर्मांत पारंगत होतो तेव्हा त्या ज्ञानी पुरुषाची सर्व बंधने नष्ट होतात.

* अकृत = निर्वाण, निर्वाणाला अकृत म्हणण्याचे कारण हे की ते पंचमहाभूतांचे बनलेले नसून पंचमहाभूतापासून अलिप्त आहे आणि म्हणून अकृत. अकृताचा अर्थ असण नाही की ते मनुष्याच्या झुतीच्या पतीकडे आहे. अर्थात् ते पद मनुष्य स्वपराक्रमाने मिळवू शकतो हे उपद्र आहे.

† दोन धर्म = समभ आणि विपश्यना. (१) कामवासना (२) द्वेष (३) आळस (४) चित्तानी चंचलता आणि (५) संशय हे पांच नीवरणे अथवा आवरणे मानले जातात. मनुष्य जेव्हा ह्या पांच निवरणांवर विजय प्राप्त करून समाधि मिळवितो तेव्हा त्या समाधीला समभ (समभ) समाधि म्हणतात. ह्यांत ध्येयप्राप्तीकरिता ह्या नीवरणांचा प्रत्यक्ष नाश करण्याची कल्पना आहे. पण मनुष्य जेव्हा हे जग अनित्य, अनात्म आणि दुःख आहे ही भावना जागृत करून जी समाधि मिळवितो तिच्या विपश्यना समाधि म्हणतात. समभ समाधीला 'लौकिक' व विपश्यना 'समाधीला' लोकोत्तर मुद्रा म्हणतात. पहिल्या कल्पनेत ज्या कारणामुळे पाण निर्माण होते त्या कारणावरच प्रत्यक्ष आघात असून पाण काढून टाकण्यावरच जोर आहे; तर दुसऱ्या कल्पनेत पाण आंत न घेऊ देण्यावर जोर आहे. वास्तविक दोन्ही कल्पनेच्या मुळाशी एकच उद्दिष्ट (म्हणजे चित्तशुद्धि) असल्यामुळे ह्या दोन धर्मांमध्ये

सात्त्विक परक नाही. परक असलाच तर तो केवळ तपशिलाचा असून किरकोळ आहे.

जेतवन

भार

३८५ यस्त पारं अपारं वा पारापारं न विञ्जति ।

धीतद्वरं विसृज्युतं तमहं क्षमि प्राहृणं ॥३॥

ज्याचे पार अथवा पलीकडील तीर व अपार हीं दोन्ही नष्ट झालीं आहेत (म्हणजे ज्याला इहलोक अथवा परलोक दोन्ही नाहीत); जो निर्मय व अनासक्त आहे अशालाच मी ब्राह्मण म्हणतो.

जेतवन

योगी ब्राह्मण

३८६ क्षयि विरजमासीनं कतकिच्चं अनासवं ।

उत्तमस्य अनुपपत्तं तमहं क्षमि प्राहृणं ॥४॥

जो ध्यानी, निर्मल, स्थिर, कृतकृत्य, आसुरहित व विद्वार्थ आहे अशालाच मी ब्राह्मण म्हणतो.

श्यावस्ती (पूर्वाराण)

द्वानंद (थेर)

३८७ दिवा तपति आदिच्चो रत्ति आभाति चन्दिमा ।

सन्नद्धो क्षतियो तपति क्षयो तपति प्राहृणो ।

अथ सच्चमहोरत्ति बुद्धो तपति तेजसा ॥५॥

दिवसा सूर्य प्रकाशतो, रात्री चंद्र प्रकाशतो; कवचबद्ध अकल्याण-मुळे क्षत्रिय प्रकाशतो, ध्यानी असल्यामुळे ब्राह्मण प्रकाशतो, आणि बुद्ध रात्रंदियस आपल्या तेजाने प्रकाशमान असतो.

जेतवन

योगी प्रश्रित

३८८ बाहितपापो 'ति प्राहृणो समचरिया समणो 'ति युच्चति ।

यस्त्राज्यमतनो मलं तरणा परवजितो, 'ति युच्चति ॥६॥

ज्याने आपली पापे वाहून दिली आहेत त्याला ब्राह्मण व जो समतेचे आचरण करितो त्याला श्रमण म्हणतात. ज्याने आपला गळं भुजून टाकला आहे तो त्यामुळे प्रयोजित म्हणवितो.

जेतवन

सारिपुत्र (शेर)

३८९ न ब्राह्मणस्त पहरैष्य नास्त भुंजेय ब्राह्मणो ।

यि ब्राह्मणस्त हन्तारं ततो धि यस्त मुञ्चति ॥७॥

ब्राह्मणाला मारूं नये; ब्राह्मणाने सुद्धा मारणारावर रागावूं नये; ब्राह्मणाला जो मारतो त्याचा धिक्कार असो; आणि धिक्कार त्यानाहि की जो मारणारावर रागावतो

३९० न ब्राह्मणस्तेतयकिञ्चि सैष्यो

यदा तिस्रेषो मनसो पिप्रेहि ।

यतो यतो हिनमनो निवत्तति

ततो ततो सम्मति एव दुवर्षं ॥८॥

प्रिय वस्तूचा मनाने निषेध करण्यांत ब्राह्मण काही लहान थैप संपादन करीत नाही. जसा जसा तो हिंयेपारून दूर राहील तसतसा तो आपलें दुःखः निवारील.

जेतवन

महाप्रजापति गोमती

३९१ यस्त कायेन वाचाय मनसा मत्स्यि दुवर्कतं ।

संयुतं तीहि ठानेहि तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥९॥

वाया, वाचा आणि मनाने जो निष्याप आहे आणि जो तिन्ही बाजूंनी मुरधित अण आहे त्यालाच मी ब्राह्मण म्हणतो.

जेतवन

सारिपुत्र (शेर)

३९२ यथा धर्मं विज्ञानेय्य सम्मासम्बुद्धेतितां ।

सर्वकथं तं नमस्सेय्य शशिगुतं 'व ब्राह्मणो ॥१०॥

ज्याच्यापासून सम्यक् सम्युद्धाच्या उपदेश जाणला जातो अशा पुरुषाला गतस्मरणपूर्वक नमस्कार करावा, जसा ब्राह्मण अग्निहोनास करितो.

जेतवन

जटिल ब्राम्हण

३९३ न जटाहि न गोत्तेहि न जच्चा होति ब्राह्मणो ।

यम्हि सच्चं च धम्मो च सो सुची सो च ब्राम्हणो

॥११॥

जटा वाढविल्याने, गोश्याने किंवा जातीने मनुष्य ब्राम्हण होत नाही. ज्यांत सत्य व धर्म आहे तोच पवित्र, तोच ब्राम्हण.

वैशाखी (कृतागार शाल)

(पाखंडी ब्राम्हण)

३९४ किं ते जटाहि कुम्भेध । किं ते अजिनसाटिया ।

अन्नन्तरं ते गहनं चाहिरं परिमज्जति ॥१२॥

हे कुंबुंढे ! जटा वाढविल्याने किंवा मृगचर्माने काय होणार आहे ? आत तर तू फार सोल आहेस, नुसती वरची दामदूम करण्यांत काय अर्थ ?

राजगृह (गृध्रस्ट)

किंवा गोमती

३९५ पंतुपूलघरं जन्तुं किमं धमनिसन्धतं ।

एकं वर्नास्मि शापन्तं तमहं सूनि ब्राम्हणं ॥१३॥

मी त्याला ब्राम्हण म्हणतो जो घुळीने भरलेली फाटकी वस्त्रे नेसलेला आहे, वृथा असल्यामुळे ज्याच्या अंगावरच्या शिरा दिसतात व जो एकाच अरण्यांत ध्यान करीत असतो.

जेतवन

एक ब्राम्हण

३९६ न चाहं ब्राम्हणं सूनि योनिर्जं मत्तिसंभवं ।

‘ओ दावि’ नाम सो होति स चे होति सच्चिन्धनो ।

अकिञ्चनं जनादानं तमहं सूनि ब्राम्हणं ॥१४॥

ब्राम्हण आईच्या पोटी जन्मल्यामुळे मी एताद्यास ब्राम्हण म्हणत नाही. जर सधन असला तर तो 'महाराज' म्हणून संबोधिला जाईल. जो अश्विन व त्यागी आहे त्यालाच मी ब्राम्हण म्हणतो.

राजगृह (विशुवन)

उगसेन (श्रेष्ठीपुत्र)

३९७ सद्भक्तं योजनं छेत्वा यो वे न परितस्सति ।

सङ्घातिकं विसञ्जुत्तं तमहं भूमि ब्राम्हणं ॥१५॥

जो सर्व संयोजनांना छेदून टाकतो व त्यामुळे दुःखी नसतो, जो संग आणि आसक्तीपासून मुक्त आहे अशाचा मी ब्राम्हण म्हणतो.

जेतवन

दोन ब्राम्हण

३९८ छेत्वा नन्दि वरत्तं च सन्दाभं सहनुक्कमं ।

उश्लित्तपर्लिषं बुद्धं तमहं भूमि ब्राम्हणं ॥१६॥

क्रमाने ज्याने दोरी, चादी, आणि साखळी ह्या सर्व बन्धनांना तोडून आपलें जू फेकून दिले व जो बुद्ध शाला, त्याला मी ब्राम्हण म्हणतो.

राजगृह (विशुवन)

(अककोर) भारद्वाज

३९९ अककोरं चद्रबन्धं च अहुट्ठो यो तित्तस्सति ।

एन्तिवलं धलानीकं तमहं भूमि ब्राम्हणं ॥१७॥

जो निंदा, मार आणि बन्धन यांना निर्विकारपणे सहन करितो, जो क्षमाशलाचा रेणापति आहे त्यास मी ब्राम्हण म्हणतो.

राजगृह (विशुवन)

सारिपुत्र (शिर)

४०० एणकीयनं घतयत्तं सीलवन्तं यनुस्सुतं ।

एन्तं अन्तिमत्तारोरं तमहं भूमि ब्राम्हणं ॥१८॥

५००७-४०५५ एकः कारणः कुरा उग्राद्-
 विराडिना महोत्पन्न परमेष्ठिनिसांज ।
 नुद सर्वाणि पापानि दधं स्वस्तिकतो भव ॥

जो अक्रोधी, प्रती, शीलवान, बहुश्रुत, संयमी आणि अन्तिम-
शरीर धारी (म्हणजे ज्याला आता पुनः जन्म नाही) आहे त्याला मी
ब्राम्हण म्हणतो.

राजगृह (धेणुवन) उपप्लवर्णा (थेरी)

४०१ धारि पोक्खरपत्ते'व आरम्मोरिव सात्तपो ।

यो न लिप्पति कामेसु तमहं वूमि ब्राम्हणं ॥१९॥

कमळाचे पानावर पाणी आणि आरीचे टोकावर ज्याप्रमाणे राई
चिकटत नाही त्याप्रमाणे जो कामभोगांत रममाण नसतो त्याला मी
ब्राम्हण म्हणतो.

जेतवन

कोगी ब्राम्हण

४०२ यो दुवत्तस्स पजानाति इधेव तयमत्तनो ।

पप्पभार विसञ्जत्तं तमहं वूमि ब्राम्हणं ॥२०॥

ज्याने ह्याच जन्मांत आपल्या दुःख-शुखाचा साक्षात्कार केला
आहे, ज्याने आपलें ओझे फेकून दिलें आहे व जो आसवितरहित
वनला आहे त्याला मी ब्राम्हण म्हणतो.

राजगृह (गृध्रकूट)

रेत्ता (भिधुगी)

४०३ गंभीरपञ्जं मेपाधि मग्गामग्गत्ता कोविदं ।

उत्तमत्वं अनुप्पत्तं तमहं वूमि ब्राम्हणं ॥२१॥

ज्याची प्रज्ञा गंभीर अथवा खोल आहे, जो बुद्धिमान आहे,
मार्ग आणि अमार्ग ज्याला कळतो, ज्याला सर्वोत्तम पद प्राप्त झालें
आहे अशांना मी ब्राम्हण म्हणतो.

जेतवन

(पग्मारवासी) तित्थ (थेर)

४०४ असंत्तट्ठं बहदट्ठेहि अनागारेहि चूमयं ।

अनोकसारि अप्पित्ठं तमहं वूमि ब्राम्हणं ॥२२॥

जेतवन

कोणी स्थविर

४०९ यो' घदीप या रस्तं वा अप्पु थूलं सुभासुभं ।

लोके अदिन्न भावियते तमहं भूमिं ब्राह्मण ॥२७॥

दीर्घ असो किंवा न्हस्य असो, मोठी असो किंवा ल्हान असो, शुभ असो किंवा अशुभ असो, जो ह्या जगांत न दिशेईत असे कांहीच ग्रहण करीत नाही, अशाला मी ब्राह्मण म्हणतो.

जेतवन

सारिपुत्र (थेर)

४१० आसा यस्त न विज्जन्ति अस्मिं लोके परमिह च ।

निरासपं विसंयुतं तमहं भूमिं ब्राह्मणं ॥२८॥

इहलोक आणि परलोकविषयी ज्याच्या सर्व आकांक्षा नष्ट झाल्या आहेत, जो आधारहित आणि आसक्तिरहित आहे, त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

जेतवन

महानोगलन (थेर)

४११ यत्सालया न विज्जन्ति अज्जाय अकयंफयी ।

अमत्तो गंधं अनुप्पत्तं तमहं भूमिं ब्राह्मणं ॥२९॥

ज्याची तृणा नष्ट झाली आहे, जो संशयरहित झालेला आहे, व ज्याने अमृतपद म्हणजे निर्वाण प्राप्त केले आहे, त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

भावस्ती (पूर्वारांम)

जेतत (थेर)

४१२ यो वंपुञ्जन्न पापं च उभो तं अपचवगा ।

अतो नं विरजं सुद्धं तमहं भूमिं ब्राह्मणं ॥३०॥

ज्याची पाप-पुण्य या दोन्हीबरीत आसन्नित नष्ट झाली आहे, जो शोकरहित, निर्मल आणि शुद्ध आहे, त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

जेतवन

चन्दाम (धेर)

४१३ चन्द्र'व विमलं सुखं विष्णुसन्नमनायिलं ।
नन्दीभवपरिक्लीणं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३१॥

जो चन्द्राप्रमाणे निर्मल, शुद्ध आणि स्वच्छ आहे, त्याचप्रमाणे
ज्याची भवतृष्णा नष्ट झाली आहे, त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

कुण्डिया (कोयली)

सीवलि (धेर)

४१४ यो इमं पल्लिपथं दुर्गं संसारं मोहमच्छया ।
तिष्ठो पारतो श.यो अनेजो अकल्पकथी ।
अनुपादाय निवृत्तो तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३२॥

ज्याने ह्या दुर्गम संसारचक्रांत टाकणाऱ्या मोहरूपी उलट्या
मार्गाला सोडून दिले आहे; जो संसार-तीर्थ, पारंगत, ध्यानी, निःशंक
व निश्चल आहे व तृष्णेपासून निवृत्त झाल्यामुळे परम सुखी आहे,
त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

जेतवन

सुन्दरसमुद्र (धेर)

४१५ यो 'व कामे पहतवान अनापारो परिद्वजे ।
कामभयपरिक्लीणं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३३॥

जो येथे कामवासनाचा त्याग करून अगृही व परित्राजक होतो,
ज्याचे काम-भय नष्ट झाले आहे, त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

राजगृह (चेणुवन)

जटिल (धेर)

४१६ यो 'व तण्हं पहतवान अनापारो परिद्वजे ।
तण्हाभवपरिक्लीणं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३४॥

जो येथे तृष्णेचा त्याग करून अगृही परित्राजक होतो; ज्याची
भय-तृष्णा नष्ट झाली आहे, त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।
नुद सर्वाणि पापानि दर्ध स्वस्तिकरो भय ॥

राजगृह (वेणुग्न)

भूतपूर्वं नटभिश्च

४१७ हित्वा मानुसकं योगं दिव्यं योगं उपस्वगा ।

सद्य योगवित्तंयुतं तमहं ब्रूमि ब्राह्मण ॥३५॥

ज्याने मनुष्य-बन्धने सोडून दिव्य बन्धनांना मुद्धा सोडलं आहे
य जो सर्व बन्धनांवास्तून मुक्त आहे त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

४१८ हित्वा रतिं च अरतिं च सीतिभूतं निरुपाधि ।

सम्बलोकाभिभुं धीरं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३६॥

रति आणि अरति ह्यांचा त्याग करून जो शान्त आणि निरुपाधी
शाला आहे, जो सर्वत्रोक्त-जित् वीर आहे त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

राजगृह (वेणुग्न)

बद्गीत (धेर)

४१९ चूर्ति यो वेदि सत्तानं उपर्षितं च सत्प्रसो ।

यसत्तं सुगतं बुद्धं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३७॥

जो प्राण्यांची उत्पत्ति आणि लय चांगल्या तऱ्हेने आणतो, जो
निःसंग आहे, जो सद्गतीला पोहोचेल्या आहे, जो बुद्ध म्हणजे संपूर्ण
शानी आहे, अशाला मी ब्राह्मण म्हणतो.

४२० यस्त गतिं न जानन्ति देवा गन्धर्वमानुसा ।

खीणासवं वरहन्तं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३८॥

ज्याची गति देव, गन्धर्व किंवा मनुष्य जाणू शकत नाही, जो
मल्लहित आहे, जो अहंत् आहे, त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

राजगृह (वेणुग्न)

धम्मदिता (धेर)

४२१ यस्त पुरे च पच्छा च मज्जे च नत्वि किंचन ।

कारिचनं अनादानं तमहं ब्रूमि ब्राह्मणं ॥३९॥

जैतवन

चन्दाम (थेर)

४१३ चन्द्र'ध विमलं सुखं विष्णुसत्प्रमनाधिलं ।
नन्दीभवपरिक्खीणं तमहं भूमि ब्राह्मणं ॥३१॥

जो चन्द्राप्रमाणे निर्मल, शुद्ध आणि स्वच्छ आहे, त्याचप्रमाणे
ज्याची भवतृष्णा नष्ट झाली आहे, त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

कुण्डिया (फोयली)

सीबलि (थेर)

४१४ यो ह्यनं पलिपयं दुग्गं संसारं मोहमच्छणा ।
तिण्णो पारतो ज्ञायो अनेजो अकयंकधी ।
अनुपावाम निब्बुतो तमहं भूमि ब्राह्मणं ॥३२॥

ज्याने ह्या दुर्गम संसारचक्रांत थारणाच्या मोहरुमी उलट्या
मार्गाला सोडून दिले आहे; जो संसार-तीर्ण, पारंगत, ध्यानी, निर्झर
व निश्चल आहे व तुण्णेपासून निवृत्त झाल्यामुळे परम मुणी आहे,
त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

जैतवन

मुन्दरामुद (थेर)

४१५ यो 'ध कामे पहरवान जनागारो परिक्खजे ।
कामभयपरिदत्तीणं तमहं भूमि ब्राह्मणं ॥३३॥

जो येथे कामनासनांचा त्याग करून अगुही व परित्राजरू होतो,
ज्याचे काम-भय नष्ट झाले आहे, त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

राजगृह (वेशुवन)

जट्टि (थेर)

४१६ यो 'ध सण्हं पहरवान जनागारो परिक्खजे ।
सण्हाभयपरिक्खीणं तमहं भूमि ब्राह्मणं ॥३४॥

जो येथे तुण्णेना त्याग करून अगुही परित्राजरू होतो; ज्याची
भय-तृष्णा नष्ट झाली आहे, त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

परिशिष्ट १

पंढरीचा विठ्ठल

संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराज आपल्या अमर वार्णीत म्हणतात—

तरिच जन्मा पायें । दात दिठ्ठलाचें व्हायें ॥

नाही तरि काय घोडों । श्वान झूकरें बापुडों ॥

आपल्या जन्माचें जर मनुष्याला सार्थक करावयाचें असेल तर त्याला विठ्ठलाला शरण गेलेंच पाहिजे. नाहीतर त्याच्यांत व जनावरात कांहीच फरक नाही, असा या अभंगाचा स्पष्ट अर्थ होतो, ज्या विठ्ठलाला शरण जाण्याकरिता तुकाराम महाराज जगाच्या चारंवार उपदेश करितात तो विठ्ठल आहे तरी कोण, हा प्रश्न सहजच उद्भवतो, पंढरपुरचा विठ्ठल दुसरा कोणी नसून भगवान् बुद्धच आहे अशी परंपरा महाराष्ट्रांत प्रचलित आहे व ती यथार्थच आहे. ह्या परंपरेच्या पुष्टीकरिता मी खालील कारणें वाचकांपुढे विचारार्थ मंडितों व आशा शालगतां की सूत्र वाचक र्या त्याचा निरपेक्ष बुद्धीने विचार करील.

(१) आपल्या महाराष्ट्रांत जे अनेक संत होऊन गेले त्या सर्वांचें विठ्ठल हें आद्य दैवत आहे हें अगदी स्पष्ट आहे. शानेश्वरयासून तो तुकाराम महाराजांपर्यंत सर्व संत पंढरीच्या विठ्ठलाचे निस्सीम उपासक आहेत. हे सर्व संत विष्णुभक्त असून विठ्ठलाला ते विष्णूचें रूप मानतात. तुकाराम महाराज म्हणतात.:-

(१२७)

ज्याच्या मागे, पुढे किंवा मध्ये कांहीच नाही, जो अकिंचन व अनासक्त आहे, त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

श्वेतवन

अंगुलिमाल (शेर)

४२२ उत्तमं वरं वीरं महेशि विजिताजिनं ।

धनेजं नहातकं वृद्धं तमहं सूमि ब्राह्मणं ॥४०॥

जो श्रेष्ठ आहे, जो सर्वोत्तम आहे, जो वीर आहे, जो महर्षि आहे जो विजेता आहे, जो निष्कंप आहे, जो बुद्ध आहे, जो बुद्ध आहे त्याला मी ब्राह्मण म्हणतो.

श्वेतवन

देवदत्त ब्राम्हण

४२३ पुष्येनिवासं यो वेदि सत्यापत्यं च पत्सति

अथो जातिरथं पत्तो अभिभूजावीसितो मुनि ।

राव्यथोसित धोसामं तमहं सूमि ब्राह्मणं ॥४१॥

जो आपले पूर्व जन्म जाणतो, ज्याने सुगति आणि पुर्गति पाहिली आहे, ज्याचा पूर्व-जन्म नष्ट झाला आहे, ज्याची प्रज्ञा पूर्ण झाली आहे व जें कांही करावयाचें आहे तें सर्व ज्याने केलें आहे अशाला मी ब्राह्मण म्हणतो.

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।

नुद सर्वाणि मापानि दर्भं स्वस्तिकतो भय ॥

पंढरीचा विठ्ठल

संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराज आपल्या अमर वार्णीत म्हणतात—

तरिच जन्मा घारें । घास विठ्ठलाचें व्हावे ॥

नाही तरि काय घोडों । श्याम शूफरें धापुडों ॥

आपल्या जन्माचें जर मनुष्याला मार्थक करावयाचें असेल तर त्याला विठ्ठलाला शरण गेलेंच पाहिजे. नाहीतर त्याच्यांत व जनारंतात कांहीच फरक नाही, असा या अमंगाचा स्पष्ट अर्थ होतो. ज्या विठ्ठलाला शरण जाण्याकरिता तुकाराम महाराज जगाला वारंवार उपदेश करतात तो विठ्ठल आहे तरी कोण, हा प्रश्न सहजच उद्भवतो. पंढरपुरचा विठ्ठल दुसरा कोणी नसून भगवान् बुद्धच आहे अशी परंपरा महाराष्ट्रांत प्रचलित आहे व ती यथार्थच आहे. ह्या परंपरेच्या पुष्टीकरिता मी खालील कारणें वाचकांपुढे विचारार्थ मंडितों व आशा बाळगतां की रूज वाचक वर्ग त्यांचा निरोध बुद्धीने विचार करील.

(१) धापल्या महाराष्ट्रात जे अनेक संत होऊन गेले त्या सर्वांचे

विठ्ठल हें आद्य दैवत आहे हें अगदी स्पष्ट आहे. ज्ञानेश्वरपासून तो तुकाराम महाराजांपर्यंत सर्व संत पंढरीच्या विठ्ठलाचे निस्सीम उपासक आहेत. हे सर्व संत विष्णुभक्त असून विठ्ठलाला ते विष्णूचें रूप मानतात. तुकाराम महाराज म्हणतात.:-

विष्णुमय जग वैष्णवांचा घर्ष ।

भेवाभेद भ्रम अमंगल ॥

ज्यांची पूजा भारतांत कमी अधिक प्रमाणात प्रचलित आहे असे राम, कृष्ण व बुद्ध हे तीनच त्रिष्णूचे लोकप्रिय अवतार आहेत असे आपण साधारणपणे म्हणू शकतो. भगवान बुद्धाचा आपण विष्णूचा अवतार मानतो हे अगदी निर्विवाद सत्य आहे, हाकरिता जर पुरा-
व्याची आवश्यकता असली तर मी खासिल पुरावा देत आहे.

(१) यामुदेवः पुनर्वद्धः सम्मोहाय सुरद्विषाम् ।

देवादीनां रक्षणाय अवमंहरणाय च ॥

गण्ड पुराण

(२) नमो देवरहस्याय नमस्ते वेदयोनये ।

नमो बुद्धाय शुद्धाय नमस्ते ज्ञानरविणे ॥

कूर्म पुराण

(३) शुद्धोदनस्य बुद्धीऽभूत् स्वयं पुत्रो जनार्दनः ।

स्यस्त्वा राज्य रक्षीयं सोऽयं पति परमकां मतः ॥

वरील पद्योक्तांवरून गौतम बुद्धाचा आपण दशावतारामध्ये रथान दिले आहे हे सिद्ध होते. रामचंद्र प्रभूचा ७ वा, श्रीकृष्णाचा ८ वा व गौतम बुद्धाचा ९ वा अवतार अशी ही अवतारपरंपरा आहे. आज आम्ही बुद्धाचे युगांत राहतो ही गोष्ट कोणीहि हिंदु नाकारू शकत नाही; कारण प्रत्येक हिंदु पूजेच्या वेळी आपल्या संकल्पात 'बुद्धावतारे' मंत्र म्हणून त्या सत्याची यथार्थता पटवून देतो. आता रामाचा इतिहास आपणास रामायणांत आढळतो, श्रीकृष्णाचा भागवत पुराणांत किंवा महाभारतात; पण विठ्ठलाचा इतिहास आपणांस कोठेच दिसत नाही. आणि हे जर सत्य आहे तर विठ्ठल कोण आहे हे जाणणे प्रत्येक सत्यप्रेमी मनुष्याचे फर्तक्य ठरते. विठ्ठल हा जर राम किंवा कृष्ण नव्हे तर तो बुद्ध असणेच स्वाभाविक नाही काय ?

विराजिता सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।
नुद सर्याणि पापानि दर्श स्वस्तिकरौ भव ॥

(२) आता विट्ठल शब्दाच्या उत्पत्तीकडे आपण वळू व तिज-पासून विट्ठल कोण आहे हा प्रश्न सोडविण्यास आपल्याला कांही मदत होते की काय हें पाहूं. ह्यावर कांही लोक म्हणतील हा सर्व उपद्रव्याप कराल ? आम्ही विट्ठलास मानतो हें पुरें आहे. ह्यास माझें एवढेंच उत्तर आहे की डोळस अथवा अर्थयुक्त भावाने केलेली पूजा के-हाहि फलदायकच ठरते व अंधश्रद्धा ही के-हाहि घातुकच ठरते. आणि म्हणून आमची श्रद्धा सार्थच असली पाहिजे. विट्ठल हा शब्द दोन शब्दांचा बनलेला आहे. विट् + ठल = विट्ठल. विट आहे ठल अथवा रथल ज्याचे तो विट्ठल. आता विट हा शब्द जरी मराठी असला तर ठल हा शब्द पाली असल्यामुळे आपण असे अनुमान काढूं शकतो की ज्या वेळीं भारतांत पाली भाषा प्रचलित होती त्या वेळीं हें विट्ठलाचें मंदिर बाघण्यात आलें असलें पाहिजे. हा काळ म्हणजे सम्राट अशोकाचा काळ होय. प्रियदर्शी अशोकाने भगवान बुद्धाचीं ८४००० देवळें बांधलीं अशी परंपरा आहे व त्यांचीच हें एक मंदिर असावें असें मानणें अनुचित होणार नाही. पाली भाषा ही बौद्धांची धर्मभाषा आहे ही गोष्ट ह्या ठिकाणीं आम्हाला लक्षात ठेवली पाहिजे. सुप्रसिद्ध पाश्चात्य पंडित जॉन विल्सन आपल्या 'मिर्मायर ऑन दी केन्ट टॅम्पल' मध्ये हें मंदिर बौद्ध असल्याची साक्ष देतो.

(३) मंदिराचे सभामंडपान दगडी रजावर प्यानरथ बुद्धाच्या कोरीव मूर्ति आढळतात.

(४) आता आपण विट्ठलाचे मूर्तीकडे वळूं व विट्ठल हा एकटाच कां याचा विचार करूं. ज्या ज्या ठिकाणीं रामाचें मंदिर आहे त्या त्या ठिकाणीं रामाच्या शेजारीं सीतेची मूर्ति असते. तसेंच श्रीकृष्णाचे मंदिरांत श्रीकृष्णाचे शेजारीं रुक्मिणीची अथवा राधेची मूर्ति असते. पण विट्ठल हा एकटाच कां ? विट्ठलाचे शेजारीं नी रुक्मिणीची (?)

मूर्ति चित्रांत दाखविण्यांत येते ती रपरोळ खोटी दाखविण्यांत येते. कारण विठ्ठलाचे शेजारी कोणीच स्त्री नसून तो एकटाच विटेवर उभा आहे. वास्तविक रुक्मिणीची (!) मूर्ति विठ्ठलाचे शेजारी नसून दुसऱ्या खोलीत आहे. राम अथवा कृष्ण हे संन्यासी नव्हते. उलट बुद्ध हे संन्यासी होते. व संन्यास्याचे शेजारी त्याची स्त्री असणे असंभवनीय आहे आणि म्हणूनच विठ्ठल हा एकटाच विटेवर उभा आहे. विठ्ठलाचे शेजारी बळेंच रुक्मिणी दाखविण्यांत चित्रकारांना असे भारवाचक्याचे आहे की विठ्ठल हा श्रीकृष्णच आहे. कारण रुक्मिणी ही श्रीकृष्णाची रायको आहे. विठ्ठल हा श्रीकृष्ण आहे किंवा नाही ह्या प्रश्नाचा विचार आपण ह्या लेखांत पुढे करूच. पण मला तूत एवढेंच सांगायचें आहे की, विठ्ठल हा एकटाच असल्यामुळे तो बुद्ध असणेंच वास्तव संभवनीय दिसते.

(५) आता विठ्ठलाचे हात कंवरेवर कां ह्या प्रश्नाचा आपण येथे विचार करू. राम हा धनुर्धारी आहे व श्रीकृष्णाचे हातांत गदा अथवा सुदर्शनचक्र असते. पण विठ्ठलाचे हातांत कांहीच शस्त्र नाही ही लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. भीरुमचंद्र प्रभूने जगांतील अन्याय बाहुबलाने नष्ट केले. श्रीकृष्णाने तेच अन्याय गदा अथवा सुदर्शनचक्र हातांत घेऊन नष्ट केले. पण विठ्ठलाने ह्या बाब साधनांचा सुळीच उपयोग केला नाही. त्याने जगांतील अन्याय आत्मशक्ताने नष्ट केले, असा कंवरेवर हात असण्याचा स्पष्ट अर्थ होतो. ह्यासंबंधी बुद्धाचे जीवनांतील एक प्रसंग येथे देणें अपरिहार्य आहे. बुद्धाचे केळीं अंगुलीमाल नावाचा एक भूर डाकू एका अरण्यांत राहत असे. लोकांना लुटणे ह्याच त्याचा धंदू होता. ज्यांना तो लुटत असे त्यांची करांगुली तो कापी व अशा करांगुलींची माळ त्याने आपल्या गळ्यांत घातली होती आणि म्हणून लोक त्याला 'अंगुलीमाल' म्हणत. एकदा बुद्धाला या डाकूचे आश्रमापुढून जाण्याचा प्रसंग आला तेव्हा बुद्धाचे शिष्य त्याला त्या घाटेने न जाण्याविषयी विनंती लावले. बुद्ध हासले व त्यांनी त्या घाटेने जाण्याचा

पिराशिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज।

तुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्यस्तिकतो भय॥

आपला वेत कायम केवळ बुद्ध जेव्हा अंगुलीमाल्याचे घरावरून जाऊन लागले तेव्हा अंगुलीमाल आपल्या मनांत म्हणतो—“आश्चर्य आहे की हा संन्यासी माझे घरावरून एकरात्र जाण्याचे धाष्टर्य कसे दाखवितो ? वास्तविक ह्या प्रदेशांत माझा दरारा एवढा आहे की माझे घरापुढून वीस वीस, पंचवीस पंचवीस लोहमुढा एकजुटीने जाण्यास धडत नाहीत व गेलेवर तर ते माझ्या तावडीतून सुटत नाहीत. पण हा संन्यासी एकरात्र कसा जातो ? खाला मीज दाखवितीच पाहिजे.” असे म्हणून अंगुलीमाल्याने आपली तल्यार उपसली व ती घेऊन तो बुद्धावर धावला. काही वेळ धावल्यावर जेव्हा अंगुलीमाल बुद्धाला धरून शकला नाही, तेव्हा तो उभा राहिला व बुद्धाला म्हणा—‘अरे ए संन्यास्या, पळतो व काय, धांव.’ यावर, बुद्ध म्हणाले—‘अरे मी पळत नाही, तूच पळतो व.’ ह्या उत्तराने अंगुलीमाल घोटाळ्यांत पडला व बुद्धाला तो म्हणाला—‘संन्याशांची अमी रूपाति असते की ते गोठे बोलत नाहीत. पण तू तर धाडान गोठे बोलतोस. मी उभा असतांना तू मला पळतो आहेस म्हणून म्हणतोस व तू स्वतः पळत असतांना मी उभा आहे असे म्हणतोस. हें कोडे तू सोडवशील काय ?’ यावर बुद्ध म्हणाले—‘मी गोठे बोलत नसून अबाधित सत्यच तुला सांगत आहे. ज्या मनुष्याचे मन स्थिर झाले आहे असा मनुष्य जरी शरीराने चालत असला तरी तो स्थिरच आहे असे समज. उलट ज्या मनुष्याचे मन चंचल आहे (जसे तुझे) असा मनुष्य जरी शरीराने उभा असला तरी तो भ्रमणच करतो.’ बुद्धाचा हा अमृतमय उद्देश ऐकून अंगुलीमाल्याचे मनांत एकदम प्रकाश पडला. त्याला त्याच्या पापाची जाणीव झाली. आता त्याने आपली तल्यार फेकून दिली व तो बुद्धाला शरण गेला, तो आता संन्यासी बनला व भगवान् बुद्धा बरोबर हिंडू लागला. ह्या घटनेनंतर भगवान् बुद्ध आपल्या पुढच्या मुक्कामावर गेले. तेथे त्या देशाचा राजा मोठे सैन्य घेऊन आला होता. ह्या राजाचे ते सैन्य पाहून बुद्ध त्याला म्हणाले—‘हे राजन् एवढे सैन्य

मूर्ति चित्रांत दासविण्यांत येते ती सपशेल खोद्री दासविण्यांत येते. कारण विठ्ठलाचे शेजारी कोणीच स्त्री नसून तो एकटाच विठेवर उभा आहे. नास्तविक रुक्मिणीची (!) मूर्ति विठ्ठलाचे शेजारी नसून दुसऱ्या खोलीत आहे. राम अथवा कृष्ण हे संन्यासी नव्हते. उलट बुद्ध हे संन्यासी होते. व संन्याश्याचे शेजारी त्याची स्त्री असणे असंभवनीय आहे आणि म्हणूनच विठ्ठल हा एकटाच विठेवर उभा आहे. विठ्ठलाचे शेजारी बळेंच रुक्मिणी दासविण्यांत चित्रकारांना असें भासवायपाचें आहे की विठ्ठल हा श्रीकृष्णच आहे. कारण रुक्मिणी ही श्रीकृष्णाची बायको आहे. विठ्ठल हा श्रीकृष्ण आहे किंवा नाही ह्या प्रश्नाचा विचार आपण ह्या लेखांत पुढे करूंच. पण मला तूत एवढेंच सांगायपाचें आहे की विठ्ठल हा एकटाच असल्यामुळे तो बुद्ध असणेच जास्त संभवनीय दिसते.

(५) आता विठ्ठलाचे हात कंवरेवर कां ह्या प्रश्नाचा आपण येथे विचार करूं. राम हा धनुर्धारी आहे व श्रीकृष्णाचे हातांत गदा अथवा सुदर्शनचक्र असतें. पण विठ्ठलाचे हातात कांहीच शस्त्र नाही ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. धीरमर्चंद्र प्रभूने जगांतील अन्याय बाहुबलाने नष्ट केले. श्रीकृष्णाने तेच अन्याय गदा अथवा सुदर्शनचक्र हातांत घेऊन नष्ट केले. पण विठ्ठलाने ह्या बाह्य साधनांचा मुळीच उपयोग केला नाही. त्याने जगांतील अन्याय आत्मबलाने नष्ट केले, असा कंवरेवर हात असण्याचा स्पष्ट अर्थ होतो. ह्यासंबंधी बुद्धाचे जीवनातील एक प्रसंग येथे देणें अपरिहार्य आहे. बुद्धाचे वेळीं अंगुलीमाल नांवाचा एक मूर डाकू एका अरण्यांत राहत असे. लोकाना लुटणे हाच त्याचा धंदू होता. ज्यांना तो लुटत असे त्यांची करांगुली तो कापी व अशा करांगुलीची माळ त्याने आपल्या गळ्यांत घातली होती आणि म्हणून लोक त्याला 'अंगुलीमाल' म्हणत. एकदा बुद्धाला या डाकूचे आश्रमपुढून जाण्याचा प्रसंग आला तेव्हा बुद्धाचे शिष्य त्याला त्या घाटेने न जाण्याविषयी विनवू लागले. बुद्ध हातले व त्यांनी त्या घाटेने जाण्याचा

विराडिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।
 बुद सर्वाणि पापानि दर्भ स्वस्तिकतो भव ॥

आपला वेत कायम केदा. बुद्ध जेन्हा अंगुलीमालाचे घरावरून जाऊं लागले तेन्हा अंगुलीमाल आपल्या मनांत म्हणतो—“आश्चर्य आहे की हा संन्यासी माझे घरावरून एकदाच जाण्याचें धाट्यें कसें दारवधितो ? वास्तविक ह्या प्रदेशांत माझा दरारा एवढा आहे की माझे घरापुढून वीस वीस, पंचवीस पंचवीस लोकसुद्धा एकजुटीने जाण्यास धडत नाहीत व गेलेवर तर ते माझ्या ताबडीतून सुटत नाहीत. पण हा संन्यासी एकदाच कमा जातो ? ह्याला मीज दाखवितीच पाहिजे.” असें म्हणून अंगुलीमालाने आपली तलवार उपसली व ती घेऊन तो बुद्धावर धावला. कांही वेळ धाडल्यावर जेन्हा अंगुलीमाल बुद्धाला धरूं शकला नाही, तेन्हा तो उभा राहिला व बुद्धाला म्हणाला—‘अरे ए संन्याश्या, पळतो ! काय, धांव ! यावर, बुद्ध म्हणाले—‘अरे मी पळत नाही, तूं च पळतोय.’ ह्या उत्तराने अंगुलीमाल घोटाळ्यांत पडला व बुद्धाला तो म्हणाला—‘संन्याशांची अशी खनाति असते की ते लोटें बोलत नाहीत. पण तूं तर धाडत लोटें बोलतोस. मी उभा असताना तूं मला पळतो आहेस म्हणून म्हणतोस व तूं रुतः पळत असताना मी उभा आहे असें म्हणतोस. हें कोडें तूं सोडवशील काय ?’ यावर बुद्ध म्हणाले—‘मी लोटें बोलत नसून अज्ञाधित सत्यच तुला सांगत आहे. ज्या मनुष्याचें मन स्थिर झालें आहे असा मनुष्य जरी शरीराने चालत असला तरी तो स्थिरच आहे असें समज. उलट ज्या मनुष्याचें मन चंचल आहे (जसें तुजें) असा मनुष्य जरी शरीराने उभा असला तरी तो भ्रमणच करतो.’ बुद्धाचा हा अमृतमय उपदेश ऐकून अंगुलीमालाचे मनांत एकदम प्रकाश पडला. त्याला त्याच्या पापाची जाणीव झाली. आता त्याने आपली तलवार फेकून दिली व तो बुद्धाला शरण गेला. तो आता संन्यासी बनला व भगवान् बुद्धा-घरोर हिंडूं लागला. ह्या घटनेनंतर भगवान् बुद्ध आपल्या पुढच्या मुक्कामावर गेले. तेथे त्या देशाचा राजा भोटें सैन्य घेऊन आला होता. त्या राजाचें तें सैन्य पाहून बुद्ध त्याला म्हणाले—‘हि राजन् एवढें सैन्य

वृं कशाल्य एक्य केलेंस? काय तुजवर दुसरा कोणी राजा आक्रमण करणार आहे?' यावर तो राजा म्हणाला—'हे भगवन् मला काहीतरी शत्रूंचे भय नाही. पण माझ्या राज्यांत अंगुलीमाल नावाचा डाकू माझ्या प्रवेशाचास देतो व त्याचे पारिपत्य करण्याकरिता मी हे सैन्य एकत्र केले आहे.' यावर बुद्ध म्हणाले 'जर मी अंगुलीमालला वेधे आणले तर?' यावर राजा म्हणाला:—'छे, तो ठरला अरण्यांत राहणारा डाकू. तो वेधे कसा येणार?' यावर अंगुलीमालकडे वोटें दाखवून बुद्ध म्हणाले—'हा वहा अंगुलीमाल.' अंगुलीमालला संन्यासाच्या वेपात पाहून राजाला आश्चर्य वाटले व तो बुद्धाला म्हणाला—'हे भगवन् आम्हाला धन्य आहो! माझे जवळ जरी एवढे सैन्य आहे तरी मी आपापरींत अंगुलीमालला धरू शकलो नाही. पण आपणाजवळ तर सैन्य वगैरे काहीच नाही, तरी पण आपण झाला येथे वश करून आणले ही छिन्नी आश्चर्याची गोष्ट आहे?' या गोष्टीवरून काय बोध निघतो? बोध स्पष्टच आहे. व तो हा की आत्मबल हे केव्हाहि बाहुबलापेक्षा श्रेष्ठ आहे. आणि ह्याच कारणास्तव विद्वाने बाहुबलाचा मुळीच उदयोग केला नाही व म्हणूनच त्याचे हात कंधारेवर ठेवलेले आदळताने पुरीच्या जगलायाविषयी बुद्धा असेच म्हणता येईल. कारण जगलाथाला तर हातच नाहीच. आणि म्हणूनच पुरीचा जगलाथ बुद्धाच आहे, अशीच परंपरा भारतात प्रचलित आहे. ह्या ठिकाणी भगवान् बुद्धाच्या शिकवणीचा एक महत्त्वाचा श्लोक देणे अपरिणत होणार नाही. बुद्ध म्हणतात:—

महि वेरेण वेरानि सम्मन्तीथं कुवाचनं ।

अवेरेण च सम्मन्ति एतं पम्मो सनत्तरो ॥

धम्मपद ५

मंदगवे द्वेषाने द्वेष कधीच शांत होत नाही. तर अद्वेषानेच तो शांत होतो. हाच सनातन धर्म आहे. ह्यापेक्षा उज्वळ संदेश कोणता अर्थ शकतो !

विद्याया सद्योत्पन्नं परमेष्ठिनिसर्गाजं ।
मुद सर्वाणि यापानि दधं स्वतितकतो भव ॥

(६) विठ्ठलाच्या मूर्तीचें जर आपण सूक्ष्म दृष्टीने अवलोकन केलें, तर तो बुद्ध असल्याच्या पुष्कळ खुणा तीत आपणांस आढळतील. उदाहरणार्थ, विठ्ठलाचे कान सुद्धा बुद्धाच्या कानाप्रमाणेच विशाल आहेत. विठ्ठलाचें वर्णन पीतांबरधारी असेंच आहे. बुद्ध हे संन्यासी होते ही गोष्ट सर्वश्रुतच आहे. व बौद्ध संन्याशांचीं वस्त्रे पीत रंगाचीं असतात ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे.

(७) संतश्रेष्ठ तुकाराम महाराज विठ्ठलाला बुद्धच समजतात. ते म्हणतात—

बौद्ध अवतार मासिया अदृष्टा ।
मोन्य मुखें तिष्ठा घरिपेली ॥

त्वाचप्रमाणे, गाथापंचक अर्थात् सफुट संतगाथेत (सालरैकृत) एकनाथ महाराज आपल्या अभंगांत (अभंग नं. २५६०) म्हणतात:—

‘नववा संते स्थिर रूप । तया नाम बौद्ध रूप ॥

संत तया वारीं । तिष्ठतातो निरंतरीं ।

पुंडलिकासाठी उभा । धन्य धन्य विठ्ठल शोभा ।’

ह्यापेक्षा जास्त पुरावा कोणता हवा ?

(८) वारकरी सांप्रदायाचें बाह्य निशाण भगवा झेंडा आहे. भगवा हा शब्द पाली आहे. भगवा हे भगवान बुद्धाचें एक नाव आहे. भगवा जरी भगवान अर्थसूचक शब्द असला तरी तो बुद्धालाच लावतात आणि म्हणून तें एक विशेष नाम आहे. म्हणून भगवा झेंडा ह्याचा सरळ अर्थ बुद्धाचा झेंडा असा होतो. बुद्धाचीं तालील नांवे आहेत—

बुद्धो दसबलो सत्या सम्बन्जु विपदुत्तमो
मुनिवो भगवा नावो... इत्यादि

(९) जधी पुरीच्या जगन्नाथाधिपती तो बुद्ध असल्यानी परंपरा प्रचलित आहे. तशीच विठ्ठल हा बुद्ध आहे, हीच परंपरा महाराष्ट्रांत प्रचलित आहे. बुद्धावतारार्थे चित्र दाखविताना विठ्ठलाची मूर्तीच दाखविण्यांत येते. ह्या एकाच पुरुष्यावरून विठ्ठल हा बुद्ध आहे ही गोष्ट सिद्ध होत नाही काय ?

(१०) विठ्ठलाधिपती शोक्तांगा तुकाराम महाराज म्हणतात—

‘विठ्ठल गणपति बुद्धा नाही ।’

ह्या अभंगाचा स्पष्ट अर्थ हा आहे की विठ्ठल आणि गणपति हे एकच आहेत. आता गणपति व विनायक हे एकच अर्थसूचक शब्द आहेत हे कोणीहि नाकवूल करूं शकत नाही. बुद्धाचे एक नांव विनायकहि पण आहे ही गोष्ट लक्षात ठेवली म्हणजे विठ्ठल व गणपति एकच कसे आहेत हे सहजच आपल्या लक्षांत येईल. अमरकोशांत बुद्धाची जी अनेक नावे आहेत त्यांत त्यांचे एक नाव विनायकहि पण आहे. अमरकोशांत बुद्धाची नावे येथेप्रमाणे आहेतः—

सर्वज्ञः शुभतो बुद्धो परंराजस्तयागतः ।

समन्तभद्रो, ‘भगवान्’, मारजित, लोकजित्, जिनः ।

पद्मभिन्नो, दशबलोज्जयवाहो विनायकः ।

ह्या सर्व विशेषनावरून विठ्ठलाप्रमाणे गणपति बुद्धा बुद्धच आहे ही गोष्ट बुद्धा सिद्ध होते. बुद्धाला गणपति म्हणण्याचे कारण हे की ज्या शाक्य लोकांत बुद्धाचा जन्म झाला ते शाक्य लोक, गण लोक म्हणजे प्रजातंत्रवादी लोक होते व त्याचा नायक बुद्ध असल्यामुळे बुद्धाला गणपति अथवा विनायक म्हणतात.

(११) आतापर्यंत आपण विठ्ठलाचे महिरंग पाहिले. आता आपण त्याचे अंतरंग पाहू. वास्तविक विठ्ठलाचे अंतरंग खरीगाररेच्या सद्यप्रमाणे आता काहेर खारेंच गोड आहे. महाराष्ट्रांत विठ्ठल-

विर्वाद्याना महोत्थना परमेष्ठिनिगर्गज ।
बुद्ध मर्त्याणि पापानि दास्यन्तिकतो भव ॥

भक्ताला वारकरी म्हणतात. वारकरी हा शब्द 'वारीकरी' ह्या शब्दाचा अपभ्रंश दिसतो. आणि म्हणून वारकरी शब्दाचा अर्थ पंढरीची वारी करणारा असाच होतो. तुळशीची माळ ही ह्या सांप्रदायाची खूण आहे. जेव्हा प्रथम कोगीहि मनुष्य ह्या सांप्रदायात प्रवेश करितो तेव्हा ख्यालाः—

- (१) मी प्राण्यांची हिंसा करणार नाही,
- (२) मी चोरी करणार नाही,
- (३) मी व्यभिचार अथवा परस्त्रीगमन करणार नाही,
- (४) मी तोंटें बोलणार नाही,
- (५) मी दारू पिणार नाही.

अशा अर्थाची किंवाहुना हीच शपथ घ्यावी लागते. ही शपथच तर बुद्धाचे पंचशील अथवा सदाचरणाचे पांच नियम आहेत. व हीच शपथ बौद्ध धर्मात प्रवेश करणाराला सर्वप्रथम ग्रहण करावी लागते. त्याचप्रमाणे वारकरी संप्रदायातील लोक 'निदान पंढरपुरापुरतें तरी जातीचें श्रंधन म्हणजेच उच्चनीचभाव व स्पृश्यास्पृश्यभेद मानीत नाहीत, ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. ह्या ठिकाणी ब्राह्मण-अब्राह्मण, स्पृश्य-अस्पृश्य एकाच ठिकाणी गोळा होतात व विद्वलाचे जयजयकारांत आपले सर्व भेद विसरतात. तुकाराम महाराज म्हणतात—

यारे यारे लहान योर । भलते जाती नारी नर ॥

बुद्धाने आमच्या समाजात रुढ असलेली जातीयता नष्ट केली ही गोष्ट सर्वश्रुतच आहे. तसेंच आमच्यातील अस्पृश्यतेचा कलंक बुद्धा भगवान् बुद्धाने काढून टाकला व आम्हांला मानवधर्म शिकविला ही गोष्ट बुद्धा आम्हांला नाकबूल करतां येणार नाही. ह्याचें प्रत्यक्ष प्रमाण अस्पृश्य समाजाचे एकमेव नेते विद्वद्रत्न डॉ. बाबासाहेब अविडकर यांचा भगवान् बुद्धाविषयी व त्यांच्या धर्माविषयी नितांत आदर. ध्यानस्तन हें ररद होत की भगवान् बुद्ध हे जातीयतेविरुद्ध व त्याचप्रमाणे अस्पृश्यतेविरुद्ध एकमेव औपध आहेत. भगवान् बुद्ध सिंहनाद करून म्हणतातः—

न जन्वा वसलो होति न जन्वा होति ब्राह्मणो ।
कम्मना वसलो होति कम्मना होति ब्राह्मणो ॥

म्हणजे मनुष्य जन्माने शूद्र होव नाही किंवा तो जन्माने ब्राह्मण होत नाही; तर कर्मानेच मनुष्य शूद्र होतो व कर्मानेच तो ब्राह्मण होतो.

(१२) आता विहळ हा श्रीकृष्ण आदे काय, हया प्रश्नाचा आपण येथे विचार करू. पंढरीमाहात्म्यांत विहळ्याचा इतिहास येणे-प्रमाणे दिला आहे. एकदा श्रीकृष्ण द्वारकेंत राधेशी खेळत होते. राधा श्रीकृष्णाच्या मांडोवर बसली होती. हें दृश्य पाहून रुक्मिणीला संताप आला व ती संतापून श्रीकृष्णापामून निघून गेली. हिंडता हिंडता रुक्मिणी पंढरपुराला आली व तेथेच ती वास करू लागली. आता श्रीकृष्ण रुक्मिणीच्या शोधांत हिंडू लागले व जेहा रुक्मिणी त्यांना पंढरपुरला दिसली तेहा तेहि तेथेच वास करू लागले. हाच ओडनसांत पंढरीचे विहळ्याचा इतिहास. आता श्रीकृष्ण जेहा प्रथम पंढरपुरला आले तेहा ते गोपालपुरला उतरले अशी एक परंपरा आहे. गोपालपुर हें स्थान पंढरपुरापासून एक मैलाचे अंतरावर आहे. येथे श्रीकृष्ण उतरल्याच्या खुणा असून श्रीकृष्णाचें मंदिर मुळा आहे. इतकेंच नव्हे तर विहळ्याचे मंदिराचे जवळच श्रीकृष्णाचें दुसरें एक भव्य मंदिर आहे. श्रीकृष्णच जर विहळ असते तर मग श्रीकृष्णाचें स्वतंत्र मंदिर कसें असूं शकतें ? आपल्यागमोर जर श्रीकृष्ण व विहळ अशा दोन स्वतंत्र विभूति दिसतात तर दोन्ही एकच आहेत असें म्हणजे हास्यास्पद नाही काय ? हया गोष्टीची पंढरीमाहात्म्यकाराला पूर्ण जाणीव होती आणि म्हणूनच शेवटीं त्यालाहि 'न बोदेचि बौद्ध हा' हीच स्पष्ट कब्रूली द्यावी लागते. विहळ हा श्रीकृष्ण नाही हया मताचे पुष्टीकरितां मी ज्ञानेश्वर महाराजांची टाळील ओवी विचारार्थ मांडतोः—

‘एव पाहतां लोचनीं ।

सुख दा.लें हो ताजणी ॥

विश्वामित्रा सद्योत्पन्न परमेष्ठिनितर्गज ।

मुद सर्वाणि पापानि दर्भं स्वस्तिकतो भय ॥

तो हा विठ्ठल बरवा ।

तो हा माधव बरवा ॥

बहुता सुकृताची धोडी ।

म्हणुनि विठ्ठल माधवी ॥

या ओवीत शानेश्वर महाराज म्हणतात की विठ्ठलाचें रूप पाहून मला आनंद होतो. मला विठ्ठलहि चांगला व माधव अथवा श्रीकृष्णहि चांगला, परंतु विठ्ठलांत पुष्कळ सुकृत साठवले असल्यामुळे मला विठ्ठलच आवडतो. ह्यावरून विठ्ठल व श्रीकृष्ण हे भिन्न पुरुष आहेत हें सिद्ध होत नाही काय ? तसेंच गोपालपुरीतील श्रीकृष्णाच्या मंदिरांत व पंढरीच्या विठ्ठलमंदिरांत निरनिराळ्या तिथीला निरनिराळे काल्याचे उत्सव होतात. गोपालपुरीला आपाढ शुद्ध १५ म्हणजे पौर्णिमेला गोपालकाला होतो तर विठ्ठलाचा 'महाद्वार' काला आपाढ वद्य प्रतिपदेला होतो. ह्या ठिकाणी आणगी एक गोष्ट नमूद केल्याशिवाय राहवत नाही. महानुभाव लोक कृष्णभक्त आहेत ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. महानुभाव लोक जेव्हा पंढरपुरला यानेला जातात तेव्हा ते विठ्ठलाचें दर्शन घेत नाहीत. ते फक्त श्रीकृष्णाचेंच दर्शन घेतात. ह्यावरून विठ्ठल हा श्रीकृष्ण नाही, हें सिद्ध होत नाही काय ?

(१३) विठ्ठल एका पायाने लंगडा आहे अशी एक आख्यायिका आहे. बुद्धावर त्यांचे प्रतिस्पर्धी देवदत्त याने एक मोठी शिला पर्वतावरून टाकल्यामुळे त्याच्या पायाला जखम दुखापत झाली होती, ही गोष्ट सर्व संश्रुतच आहे. आणि म्हणून घरील आख्यायिकेचा ह्या घटनेशी स्पष्ट संबंध जुळल्यामुळे विठ्ठल हे बुद्धच आहेच ही गोष्ट सिद्ध होते. ह्या सर्व त्रिवेचनादरून विठ्ठल हा बुद्धच आहे हें निःसंदिग्धपणें सिद्ध होतें.

आता ही शाली बुद्धाची अपत्यशरूपाने पूजा. आज मारतांत मगयान् बुद्धाची पूजा प्रत्यक्षपणें होणे आवश्यक आहे. कारण बुद्धामुळे

भारताच्या दोन टक्क फायदे मिळतात. पहिला फायदा हा की, बुद्धाची शिक्षण आमच्या समाजांत रुढ असलेली जातीयता व अस्पृश्यता नष्ट करण्यास समर्थ आहे, कारण जातीशिक्षण हिंदूच नाही ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. जातीयता नष्ट झाल्यावर आमचा समाज संघटित, एकरजिनसी व बलवान बनेल. आज आम्हांला हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे की आम्ही जर आपल्यातील भेदांचा नाश केला नाही तर ते भेदच आमचा नाश करतील. म्हणून मिळालेले स्यातंय टिकविण्याकरिता भारतांत आज भगवान् बुद्धाचें पुनरुत्थान शालेंच पाहिजे व ह्याच कारणास्तव आपल्या राष्ट्राने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर बुद्धाचें पर्यचक्र, ज्याला आपण 'अशोकचक्र' म्हणतो, आपल्या राष्ट्रध्वजांत ग्रहण करून त्याला अग्रस्थान दिलें आहे. आमचा राष्ट्रध्वज आमचा अभिमान आहे. तो आमचें सीमांत्य चिन्ह आहे. बुद्ध आज आमच्या गणराज्याचे 'गणपति' आहेत हें एक निर्विवाद तत्त्व आहे. आणि म्हणूनच ज्या परम कारुणिक बुद्धाने आम्हांला हें 'अशोक चक्र' दिलें आहे त्या पुण्योत्तमाचें भारतांत पुनरुत्थान होणें अत्यावश्यक आहे. बुद्धापासून दुसरा फायदा हा की बुद्धामुळे भारताला जगांत पहिलें स्थान मिळलें. बुद्धाची जन्मभूमि या नात्याने सर्व बौद्ध जगात् म्हणजे चीन, जपान, स्याम, तिबेट, ब्रह्मदेश, लंका, कोरिया वगैरे देश भारताच्या जगांतली सर्वश्रेष्ठ पवित्रभूमि मानते. आणि म्हणूनच 'कूर्पततो विश्वमार्यम्' ही वेदोक्ति जर कोणी यथार्थ करून दाखविली असेल तर ती नारभेष्ट गौतम बुद्धानेच असे म्हणणें अमम्युत होणार नाही. आणि म्हणूनच 'बुद्धं सरणं गच्छामि' चा जयघोष आज भारतांत सर्वत्र झाल्याच पाहिजे, कारण त्यांतच केवळ भारताचेच नव्हे तर समस्त विश्वाचें कल्याण आहे.

गणराज्यदिन, नागपूर, दिनांक १६।१।५४

विश्वामित्रा सद्योपन्यस्य परमोद्दिष्टनिर्वाहकः।
 बुद्ध सर्वाणि पापानि दुर्भा स्वानिगतो भवतः।

परिशिष्ट २

त्रिशरण आणि पंचशील

त्रिशरण म्हणजे शरण जाण्याला तीन योग्य स्थाने. बुद्ध, धर्म व संघ ही तीन शरणस्थाने आहेत. संघ म्हणजे भिक्षुसंघ अथवा साधुसंतांचा संघ.

१ नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मा संबुद्धस्स ।

संपूर्ण ज्ञानी पूज्य भगवान् बुद्धाला माझा नमस्कार असो.

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मा संबुद्धस्स ।

संपूर्ण ज्ञानी पूज्य भगवान् बुद्धाला माझा नमस्कार असो.

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मा संबुद्धस्स ।

संपूर्ण ज्ञानी पूज्य भगवान् बुद्धाला माझा नमस्कार असो.

बुद्धं सरणं गच्छामि ।

मी बुद्धाला शरण जातो.

धम्मं सरणं गच्छामि ।

मी धर्माला शरण जातो.

संघं सरणं गच्छामि ।

मी संघाला शरण जातो.

इतियंपि बुद्धं सरणं गच्छामि ।

दुसऱ्यांदा सुद्धा मी बुद्धाला शरण जातो.

(१३९)

ब्रुतियंपि धम्मं सरणं गच्छामि ।

दुसन्त्यांदा सुद्धा मी धर्मात्ता शरण जातो.

ब्रुतियंपि संघं सरणं गच्छामि ।

दुसन्त्यांदा सुद्धा मी संघात्ता शरण जातो.

ततियंपि बुद्धं सरणं गच्छामि ।

तियन्त्यांदा सुद्धा मी बुद्धात्ता शरण जातो.

ततियंपि धम्मं सरणं गच्छामि ।

तिसन्त्यांदा सुद्धा मी धर्मात्ता शरण जातो.

ततियंपि संघं सरणं गच्छामि ।

तिसन्त्यांदा सुद्धा मी संघात्ता शरण जातो.

पंचशील म्हणजे सदाचरणाचे पांच नियम

२ पापातिपाता वेरमणी सिक्खा पदं समादियामि ।

प्राण्यांची हिंसा करणार नाही अशी मी शिक्षा ग्रहण करतो.

अदिप्रादाना वेरमणी सिक्खा पदं समादियामि ।

चोरी करणार नाही अशी मी शिक्षा ग्रहण करतो.

कामेसु मिथ्या धारा वेरमणी सिक्खा पदं समादियामि ।

व्यभिचार करणार नाही अशी मी शिक्षा ग्रहण करतो.

सुसावावा वेरमणी सिक्खा पदं समादियामि ।

लोट्टे घोलणार नाही अशी मी शिक्षा ग्रहण करतो.

सुरा, मेरव मज्ज पमाद पुना वेरमणी सिक्खा पदं समादियामि ।

दाग पिणार नाही अशी मी शिक्षा ग्रहण करतो.

— — — — — एक बारम सुरा उद्यादे — — —

धिराश्रिता सहोत्पन्न धामेष्टिनिर्माज ।

बुद्ध सर्वाणि पापानि दर्भ स्वान्तिकतो भव ॥

परिशिष्ट ३.

२. महामङ्गल सूत्र

एवं मे सुतं । एकं समयं भगवा सावत्थियं विहरति जेतवने
अनापपिण्डकस्त आरामे । अय खो अञ्जतरा देवता अभिषकन्ताप
रतिया अभिषकन्तवण्णा केवलकप्पं जेतवनं ओभासेत्वा येन भगवा
तेनुपसङ्गमि, उपसङ्गमित्वा भगवन्तं अभिवादेत्वा एकमन्तं भट्ठासि।
एकमन्तं ठिता खो सा देवता भगवन्तं गावाय अञ्जभासि—

बहू देवा मनुस्सा च मंगलानि अचिन्तयु ।
आकट्ठमाना सोत्थानं बूहि मंगलमुत्तमं ॥१॥
असेवना च बालानं पण्डितानञ्च सेवना ।
पूजा च पूजनीयानं एतं मंगलमुत्तमं ॥२॥
पतिरूपदेसवासो च पुढ्ये च कतपुञ्जता ।
अतसन्नापणिधि च एतं मङ्गलमुत्तमं ॥३॥
बाहुसञ्चञ्च सिपपञ्च विनयो च सुत्तिविजतो ।
मुभासिता च या वाचा एतं मङ्गलमुत्तमं ॥४॥
माता-पित्तु उपट्ठानं पुत्तदारस्त सङ्गहो ।
अनाकुला च कम्मन्ता एतं मङ्गलमुत्तमं ॥५॥
दानञ्च धम्मचरिया च जातकानञ्च सङ्गहो ।
अनवज्जानि कम्मान एतं मङ्गलमुत्तमं ॥६॥
(१४?)

करें, पूर्वजन्मसंचित पुण्य संपादन करें व आपल्याला सन्मार्गावर लावणें हें उत्तम मंगल होय. ॥१॥ अंगी बहुश्रुतपणा असणें, कला संपादन करणें, अंगी शिष्टता बाळगणें व सुभाषण करणें हें उत्तम मंगल होय. ॥४॥ आई-वडिलांची सेवा करणें मूलबाल व बायको यांचा साभाळ करणें व उलाढाली न करणें हें उत्तम मंगल होय. ॥५॥ दान देणें, धर्माचरण करणें, आप्तेष्टांचा आदरसत्कार करणें, पापक्रमांपासून अलिप्त राहणें, हें उत्तम मंगल होय. ॥६॥ काया, वाचा व मनाने पाप न करणें, मद्यपान न करणें आणि धार्मिक कार्यांत तत्पर राहणें हें उत्तम मंगल होय. ॥७॥ गौरव करणें, नम्रता बाळगणें, सन्तुष्ट राहणें, केलेले उपकार स्मरणें आणि योग्य वेळीं धर्मश्रवण करणें हें उत्तम मंगल होय. ॥८॥ क्षमाशील असणें अंगी लीनता असणें, सन्तानें दर्शन घेणें आणि योग्य वेळीं धार्मिक चर्चा करणें हें उत्तम मंगल होय. ॥ ९ ॥ तप, ब्रह्मचर्याचे पाठन, आर्य सत्याचे दर्शन आणि निर्वाणाचा साक्षात्कार हें उत्तम मंगल होय. ॥१०॥ ज्याचें मन लोभधर्माने विचलित होत नाही तो निःशोक, निर्मल आणि निर्भय राहतो, हें उत्तम मंगल होय. ॥११॥ योग्यप्रमाणे कार्य करून सर्वत्र अपराजित राहून लोककल्याणाला प्राप्त करितात, हें त्यांच्याकरिता [देव आणि मनुष्यांकरिता] उत्तम मंगल होय. ॥१२॥

३. करणीयभेत्त सूत्र

करणीयमत्यकुसलेन,
यत्तं सत्तं पद अभिसमेत्त ।
सक्को जञ्जु च सूञ्जु च,
सुयधो घरात् मुद्गु अनतिमानी ॥१॥

सन्तुस्सक्को च सुभरो च,
अप्पकिक्को च सल्लुक्कत्ति ।
सग्तिन्द्रियो च निपक्को च,
अप्पगम्भो कुलेसु यनन्दिदो ॥२॥

न च लुहं समाचरे किञ्चि,
येन विञ्जु परे उपपदेम्मं,
सुत्तिनो या खेमिनो होन्तु
सम्भे सत्ता भवन्तु सुत्तितत्ता ॥३॥

ये केचि पाणभूतत्थि तत्ता वा,
चावरा वा अनवत्तेसा ।
वीघा वा ये महन्ता वा
मञ्जिमा रस्सका अणुक्कयूला ॥४॥

(१४४)

विश्वामित्रोऽपि एकवारम कुश उखाड़े—
विरश्चिना सहोत्पन्न परमेष्ठिनिसर्गज ।
नुद सर्वाणि पापानि दग्धं स्वस्तिकरो भव ॥

अर्थ—शान्तिपदाची प्राप्ति इच्छिणाऱ्या कल्याणसाधननिपुण मनुष्याला ही इच्छा पाहिजे की त्याने योग्य, सरळ, अत्यंत सरळ वनावें, त्याची चाणी सुंदर असावी व तो मृदु आणि निरभिमानी असावा. ॥१॥ तो संतुष्ट असून प्रामाणिक उपायानी जीवन चालविणारा असावा, तो उदादाली करणारा नसावा आणि तो अल्पसंतुष्ट, शान्त-इन्द्रिय, प्रज्ञावान्, गंभीर व कुटुंबात अनासक्त असावा. ॥२॥ त्याचे हातून धुल्लकांत धुल्लक असें देखील कृत्य न घडो की ज्याकरितां सूत्र लोहू त्याला दोष लावतील. सर्व प्राणि सुखी, क्षेमवान् व आनंदी राहोत ही भावना त्याने सदैव बाळगावी. ॥३॥ जंगम अथवा स्थावर, दीर्घ अथवा महान्, मध्यम अथवा लहान, सूक्ष्म अथवा स्थूल, दृष्ट अथवा अदृष्ट, दूरस्थ अथवा जवळ उत्पन्न झालेले किंवा उत्पन्न होणारे जितके म्हणून प्राणी आहेत ते सर्व सुखतंत्राने नांदोत. ॥४-५॥ कोणी दुसऱ्यास फसवूं नये, कोणी दुसऱ्याचा अपमान करूं नये, शत्रुत्वाच्या अथवा विरोधाच्या भावनेने कोणी अशी इच्छा न बाळगो की दुसरे दुःखी होवोत. ॥६॥ आपल्या प्राणांची पर्वा न करितां ज्याप्रमाणे आई आपल्या एकुलत्या एक मुलाचे रक्षण करते त्याचप्रमाणे [शान्तिपदाची इच्छा करणाऱ्याने] प्राणिमात्राबद्दल निस्सीम प्रेमभाव बाढवावा. ॥७॥ बर, खाली आणि मधील सर्व लोहू आणि प्राणी यात्रद्दल निर्वैर आणि शत्रुत्वरहित मैत्रीभावना बाळगावी. ॥८॥ उभे असतां, चालले असतां, बसले असतां, झोपले असतां—जोपर्यंत जागा आहे तोपर्यंत ही मैत्रीभावना कायम ठेवावी, हिलाच ब्रह्मविहार म्हणतात. ॥९॥ असा शीलवान् व सम्यक् दृष्टिसंपन्न मनुष्य कोणत्याहि मिथ्या दृष्टीत न पडतां कामतृष्णेचा नाश करून जन्म-मरणाच्या फेऱ्यातून मुक्त होतो. ॥१०॥

218157.

Jaraliya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No. PaBa 2/KUL/33322

Title Dhammapad.

Swami Ramdas Kulkarni